

T.C.
MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Polat SARKMAZ

HAKKÂRİ'DE SİYASET 1961-1980 (TARİH-TOPLUM-KÜLTÜR)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUŞ-2022

T.C.
MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Polat SARKMAZ

HAKKÂRİ'DE SİYASET 1961-1980 (TARİH-TOPLUM-KÜLTÜR)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. İrşad Sami YUCA

MUŞ-2022

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ.....	V
KISALTMALAR DİZİNİ	VII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1961-1980 ARASI TÜRKİYE SİYASETİ ÜZERİNE KISA BİR İNCELEME

1.1. PARTİLER VE SEÇİMLER	5
1.2. TÜRKİYE'DE SİYASETİN GERGİN HALLERİ: DARBELER VE MUHTIRALAR	11
1.3. 1960-1980 ARASINDA CEREYAN EDEN OLAYLARA VE TOPLUMSAL HAREKETLERE GENEL BİR BAKIŞ	20
1.3.1. Albay Talat Aydemir Olayı.....	21
1.3.2. Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu (1962).....	23
1.3.3. 1971 Muhtırası ve Siyaset Kurumu	24
1.3.4. Türkiye ve Avrupa Ekonomik Topluluğu İlişkileri	25
1.3.5. Kıbrıs Meselesi	27
1.3.6. İşçi ve Köylülerin Siyasetteki Rollerini	29
1.3.7. Öğrenci Hareketleri ve 1968 Kuşağı.....	34
1.3.8. 1961-1980 Yılları Arasında Türkiye Siyasetindeki Şahsiyetler	39

İKİNCİ BÖLÜM

HAKKÂRİ'DE SİYASETİN TEMELLERİ

2.1. 1950-1960 ARASINDA SİYASETİN HAKKÂRİ'YE YANSIMALARI	45
2.2. HAKKÂRİ'DE SİYASETİ ETKİLEYEN UNSURLAR.....	50
2.2.1. Aşiretçiliğin Gölgesinde Hakkâri'nin Toplumsal Yapısı.....	50
2.2.2. Bir Kader Olgusu Olarak Hakkâri'nin Coğrafi Yapısı	55
2.2.3. Kültürel Yaşam, İmar Yapısı ve Adli Teşkilatlanma.....	57
2.2.4. Dini ve Geleneksel İnanç Tutumları	62
2.3. DARBELERİN VE MUHTIRALARIN HAKKÂRİ'YE YANSIMALARI	65

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAKKÂRÎ'DE GENEL SEÇİMLER VE TEMSİLİYET (1961-1980)

3.1. HAKKÂRÎ'DE SEÇİMLERİN YAPILDIĞI ORTAM.....	72
3.2. GENEL SEÇİMLERE BAĞLI OLARAK HAKKÂRÎ'DE ALINAN SONUÇLAR	77
3.3. 1961-1980 YILLARI ARASI HAKKÂRÎ'Yİ TBMM'DE TEMSİL EDENLER	84
3.3.1. Milletvekilleri.....	84
3.3.1.1. Ahmet Zeydan.....	84
3.3.1.2. Ali Karahan	85
3.3.1.3. Mikâil İlçin.....	85
3.3.2. Cumhuriyet Senatosu	86
3.3.2.1. Mehmet Sait Erdiñ (6 Ocak 1961-25 Ekim 1961)	86
3.3.2.2. Adil Türkoğlu (15 Ekim 1961-26 Mart 1963)	86
3.3.2.3. Mehmet Necip Seyhan (7 Haziran 1964-14 Ekim 1973).....	87
3.3.2.4. Naci Cidal (14 Ekim 1973-14 Ekim 1979)	88
3.3.2.5. Abdulhaluk/Abdulhalik Özdiñ (14 Ekim 1979-12 Eylül 1980).....	88
SONUÇ.....	90
KAYNAKÇA	94
EKLER.....	108

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAKKÂRİ'DE SİYASET 1961-1980 (TARİH-TOPLUM-KÜLTÜR)

Polat SARKMAZ

Tez Danışmanı: Doç. Dr. İrşad Sami YUCA

2022, 122 sayfa

Bu tezin amacı, 1961-1980 yılları arasında Hakkâri'de siyasetin arkasındaki tarihsel, toplumsal ve de kültürel nedenleri araştırmak, ortaya koymak ve yorumlayabilmektir. Bu bağlamda Türkiye'nin yakın siyasi tarihinde meydana gelen 27 Mayıs 1960 Darbesi'nden başlayarak 12 Eylül 1980 Darbesi'ne değin iki darbe arasında Hakkâri'deki siyasetin temellerini oluşturan ulusal ve yerel unsurlar, siyasi faaliyetlerin halk üzerindeki etkileri ve halkın siyasette faal olma durumu kritik edilmiştir. Çalışmada, belirtilen dönemde Hakkâri'deki siyasi hareketler ve politik olaylar ele alınırken genel dünya siyasetinin Türkiye ve özelde Hakkâri'deki etkilerine de değinilmiştir. Başta Avrupa olmak üzere dünyanın başka merkezlerinde vukua gelen bazı siyasi olayların, gündelik yaşamdaki yeniliklerin ve değişimlerin Hakkâri toplumu üzerinde oluşturduğu etkiler de yer yer tartışılmıştır.

Tartışmalar dâhilinde, tez çalışması süresince ele alınan konuların başında Hakkâri toplumsallaşmasında ve siyaset kurumunda önemli bir role sahip olan aşiret ve şeyhlik kurumları gelmektedir. 1960-1980 arasında dönemin yaşayan tanıklarının anılarından ve yine aynı dönem üzerine yapılan çalışmalardan edinilen bilgiler ışığında, aşiret unsurunun siyasette de ne denli belirleyici olduğu ortaya konulmuştur. Bu çalışmada Hakkâri'de siyasi cereyanların ve siyasetin durumunun aşiret yaşam biçiminden bağımsız olamadığı anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, Toplum, Parti, Seçim, Aşiret, Ağa, Şeyh.

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

POLITICS IN HAKKÂRI 1961-1980 (HISTORY-SOCIAL-CULTURE)

Polat SARKMAZ

Thesis Advisor: Associate Prof. İrşad Sami YUCA

2022, Page: 122

The purpose of this thesis is to interpret the current politics in Hakkâri between 1961-1980. In this context, from the coup of May 27 to the coup that took place on September 12, 1980, the foundations of politics in Hakkâri, the effects of political activities on the people and the active status of the people in politics were criticized. In the study, Turkey's political activities and political events worldwide when discussing politics during the period mentioned in Hakkâri in Hakkâri in the special effects were mentioned. The effects of political upheavals, innovations in politics and changes in Western Europe and other parts of the world on Hakkâri society were discussed.

The tribe, which has an important role in the socialization of Hakkâri and in many areas such as politics, is one of the most important factors emphasized within the discussions. The information obtained from the living witnesses of the period and the studies on the same period, concluded that the tribal element was also determinant in politics. Therefore, it has been understood that the political events and politics in Hakkâri are not independent from the tribal element.

Key Words: Hakkari, Society, Party, Election, Tribe, Agha, Sheikh.

ÖNSÖZ

Hakkâri, Türkiye siyasetinde ve siyasi alandaki mevcudiyetinde hususi bir yere sahiptir. Bölgede yaşananlar, toplumun normları ve yöre halkının siyaset anlayışı yereldeki siyasetin şekillenmesinde önemli roller oynamıştır. Bu çalışmayla, Türkiye siyasetinde önemli bir yere sahip olan 27 Mayıs 1960 ve 12 Eylül 1980 darbeleri arasında Hakkâri’de siyasetin nasıl bir zeminde ve kimler tarafından gerçekleştirildiği, hangi siyasi hareketlerin burada popüler hale geldiği ve de toplumun bu gelişmelerden nasıl etkilendiği incelenmeye çalışılmıştır. Hakkâri’de siyaseti etkileyen ana faktörler ele alınırken, bölgenin yaşam standartları ve sosyo-kültürel yapısı incelenmiş; aşiret ve ağa, inanç ve şeyhlik ekseriyetle öne çıkan unsurlar olmuştur.

Çalışmanın öncelikli amacı Hakkâri’de siyaseti etkileyen faktörleri saptamak, bahsi edilen bölgede siyasetin gerçekleştiği ortamı açıklamak ve toplumun siyasette yer alma ahvâlini belirtmektir. Bu bağlamda saptanan faktörlerin muhtevasını değerlendirmek ve elde edilen bulguları kritik etmek amaçlanırken üzerinde ekseriyetle durulan birtakım kavramlar söz konusudur. Çalışmada gerek siyaseti etkilemesi gerek toplumu şekillendirmesi ve topluma yol çizmesi hasebiyle aşiret faktörüne sıklıkla yer verilmiştir. Çalışma, 1961 yılından 1980 yılına kadar Hakkâri’de siyasetin nasıl bir iklimde gerçekleştiğini, Hakkâri halkının siyasette nasıl bir konumda yer aldığını ve bu yer almada etkili olan unsurları belirtmesi açısından önemlidir. Çalışmada arşiv belgeleri, süreli yayınlar, telif ve tetkik eserlerin yanı sıra dönemin tanıklarının anıları ve anlattıklarından da yararlanılmıştır.

Tez çalışmam boyunca beni bilgileriyle aydınlatan, tez çalışmamla ilgili her türlü sorularımı sabırla dinleyip müstesna cevaplar veren saygıdeğer danışman hocalarım Doç. Dr. İrşad Sami Yuca ile Dr. Öğr. Üyesi Bilal Altan’a, çalışma metotları bağlamında kıymetli görüşlerini aldığım Dr. Öğr. Üyesi Gülbin Fırat Onat’a, Doç. Dr. Mehmet Özalper’e, Doç. Dr. Ercan Çağlayan’a, kaynak ve literatür taraması tasnifinde uzman görüşlerinden yararlandığım Doç. Dr. Celal Öney’e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak çalışmamın fikri aşamalarında izlenmesi gereken yol ve yöntemleri belirlemede yardımcı olmaları hasebiyle değerli arkadaşlarım Kasım Bilici ve İnan

Kuş'a, çalışmamın yazım aşamasında kaynak temininde yardımcı oldukları için Fatma Sarkmaz'a ve Münüre Sarkmaz'a teşekkürlerimi sunarım.

Muş-2022

Polat SARKMAZ

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.t.	: Adı Geçen Tez
AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
AKDITYK	: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AP	: Adalet Partisi
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri
BĞMZ	: Bağımsızlar
Bkz.	: Bakınız
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
CKMP	: Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
CMP	: Cumhuriyetçi Millet Partisi
Çev.	: Çeviren
ÇTTAD	: Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
DİSK	: Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DMMA	: Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi
DP	: Demokrat Parti
DP	: Demokratik Parti
EEC	: European Economic Community
GP	: Güven Partisi
Haz.	: Hazırlayan
MBK	: Milli Birlik Komitesi

MGK	: Milli Güvenlik Kurulu
MHP	: Milliyetçi Hareket Partisi
MNP	: Milli Nizam Partisi
MÖ	: Milattan Önce
MP	: Millet Partisi
MSP	: Memleketçi Serbest Parti
MSP	: Milli Selamet Partisi
NATO	: North Atlantic Treaty Organization
NT	: Nispi Temsil
ODTÜ	: Orta Doğu Teknik Üniversitesi
OLEYİS	: Otel Lokanta ve Eğlence Yerleri İşçileri Sendikası
Ord.	: Ordinaryüs
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
s.	: Sayfa
SBD	: Sosyal Bilimler Dergisi
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBP	: Türkiye Birlik Partisi
TİP	: Türkiye İşçi Partisi
TKP	: Türkiye Köylü Partisi
TR	: Türkiye
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri

Yay. : Yayın
YSK : Yüksek Seçim Kurumu
YTP : Yeni Türkiye Partisi
YYÜ : Yüzüncü Yıl Üniversitesi

GİRİŞ

İsim menşei hakkında çeşitli bilgiler olan Hakkâri¹ doğusunda İran, güneyinde ise Irak toprakları bulunan il olup sınırları 7.121 km² genişliğindedir². Bahsi edilen bölgede farklı etnik ve inanç gruplarından insanlar yaşamışlardır. Bölgede başta Kürtler olmak üzere Türkler Yezidiler³, Ermeniler⁴, Nasturiler⁵, Yahudiler⁶ gibi toplulukların yaşamış olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Ulaşılan bilgiler sonucunda 20. yüzyılın başlarına değin Hakkâri toplumunun multi-etnik yapıya sahip olduğu görülmektedir. Bu multi-etnik yapı, toplumun sosyo-kültürel bağlamda çeşitli olması münasebetiyle birbirinden farklı politik düşüncelerin cereyan etmesine ve birtakım unsurların öne çıkmasına zemin hazırlamıştır. Öne çıkan unsurların zamanla toplumu hegemonyasına aldığı görülmektedir. Öte yandan toplum için bir ihtiyaç, dayanak haline gelen bazı kavramların ya da etmenlerin de ortaya çıktığı anlaşılmıştır. Toplumun kendisi için mecbur gördüğü unsurlar, zamanla yönlendirici ve etkileyici birer güç olarak kendisini göstermiştir. Birbirinden farklı unsurlar mevcut olsa da aşiret unsuru ayrı bir yere sahiptir. Gerek toplumun şekillenmesi bağlamında Hakkâri'ye gerek halkların bütünleşmesi bağlamında Doğu Anadolu Bölgesi'ne bakıldığında aşiret yaşam biçimi ön plandadır. Aralarında birtakım farklılıklar olmak üzere, çoğunlukla benzer hiyerarşik

¹ Günümüzde Hakkâri olarak bilinen bölgenin eski adı Çölemerik olarak bilinmektedir. Çölemerik, Hakkâri ili merkez kazasıdır. Ayrıca Bkz. Bilal Altan, "Hakkâri Halkevi ve Halkodaları", **Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 7, Sayı 4, 2019, s. 103. Karahan ise ilaveten bölgenin, Güllarmak, Culamerg ya da Julamark gibi isimlerin de kullanıldığını belirtmektedir. Ayrıca Bkz: Recai Karahan, **Dünden Bugüne Hakkâri Kilimleri**, 1. Baskı, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007, s.15.

² **İl İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 2, Milliyet Yayın A.Ş., s. 433.

³ Bahsi edilen toplulukların zamanla kuvvetlendiğini ve birtakım siyasi faaliyetlerde rol aldıklarını belirten Turan, Yezidi mezhebi mensuplarının Musul, Sincar ve Hakkâri vilâyetlerinin dağlık bölgelerinde yaşayan Kürtler olduğunu belirtir. Ayrıca Bkz: Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, 6. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2001, s. 228.

⁴ MÖ 3000'li yıllardan itibaren, onların yerleşmiş buldukları Doğu Anadolu Bölgesi "Armanu" veya "Armenia" şeklinde adlandırılmıştı. Ayrıca Bkz: Ekrem Memiş, "Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt VII, Sayı 1, Haziran 2005, s. 4.

⁵ Nasturi toplulukları farklı coğrafyalarda, bölgesel tanımlama farklılıklarına ilaveten Asurlu, Süryani, Keldani, Yakubi, Maruni olarak da adlandırılıyordu. Ayrıca Bkz: Levent Ayabakan, "Kürt-Nasturi İlişkileri ve Ağa Petros'un "Özerk Asur Devleti Projesi" (1919-1923)", **Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, 2015, s. 51.

⁶ Hakkâri bölgesinde Albak/Elbak (Başkale) kazası ile Gever (Yüksekova) kazası arasında yaşamış olan Yahudiler, Hakkâri'nin yaklaşık 20 km kadar güneyinde ve Çukurca'ya oldukça yakın olan İmadiye kazasına yerleşmişlerdir. Ayrıca Bkz: Özden Özgen, "Hakkâri Bölgesinde Yaşamış Dini Topluluklar", **ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi**, Cilt 3, Sayı 6, 2016, s. 42.

düzene sahip olan, genel itibariyle yaşadıkları yere göre adlandırılan aşiretler⁷ toplumun şekillenmesi, kültür ve aidiyetlerinin belirlenmesi bakımından oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda Hakkâri'nin toplum yapısı, siyasete katılımı ve iktisadi durumu gibi konular ele alınırken aşiret unsurunun açıklanması önemlidir.

Aşiret⁸, Hakkâri özelinde Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Kürt toplumunda azatlık bağlamında kurtulamadığı bir mahkûmiyet, kendilerini muhafaza edebilmek için mecbur bırakıldıkları bir zorunluluk olarak göze çarpmaktadır. Bu zorunluluk, toplumun hemen her faaliyetini şekillendiren önemli unsur haline gelmiştir. Aşiret-Ağa eksenli Hakkâri siyaseti ya da siyasi hareketleri, Birinci Dünya Savaşı ve Cumhuriyet rejimi ile birlikte yeni bir sürece girmiştir. Toplumunu temsilen birtakım insanlar dertlerini duyurmak, düzgün bir ifadeyle yönetimde söz sahibi olabilmek için toplantılara katılım sağlamıştır. Bu bağlamda 4 Eylül 1919 tarihli Sivas Kongresi'ne, Hakkâri delegesi olarak katılan Mazhar Müfit Kansu⁹ yöreden birisi olmamasına karşın önemli bir siyasi figür olarak belirmiştir¹⁰.

Muğlak da olsa artık yönetimde söz sahibi olan Hakkâri toplumu, Ankara merkezli şekillenen yeni rejimde kendini temsil edebilme hakkından pay almıştı. Bununla birlikte Hakkâri'de siyaset, ağa-aşiret çizgisinin dışına (yavaş yavaş) çıkmaya başlasa da bu süreç sancılı ve inişli çıkışlı bir seyir alacaktır. Zamanla merkezden çevreye doğru uygulanan çağdaşlaşma hareketlerinin bir sonucu olarak ağaların sosyal hayattaki konumlarına ilişilmiştir. Böylece artık halk nezdinde, mutlak önder olma vasıfları zedelenmekteydi. Çünkü toplum, yönetim ve idarede adı geçen şahsa alternatif kişileri (reisicumhur, belediye reisi, vali, kaymakam, milletvekili vb.) tanımaya başlamıştı. Bu ise toplumu “evet artık kendimi kendi irademle de yönetebilirim”

⁷ Fasih Dinç, “Osmanlı-İran Sınırında Toplum ve Siyaset: Caf Aşireti ve Nasturî Cemaati (1839-1914)” (Yayınlanmış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi SBE, 2020, s. 58.

⁸ Aşiret kavramı ve Hakkâri'deki rolü hakkında Ayrıca Bkz: Martin van Bruinessen, **Ağa, Şeyh ve Devlet**, Banu Yalkut (çev.), 8. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 82; Lale Yalçın-Heckmann, **Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri**, 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, s. 133; Doğu Perinçek, **Kemalist Devrim-7 Toprak Ağalığı ve Kürt Sorunu**, 2. Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2010, s. 60; Ferhat Tekin, “Hakkâri Örneğinde Aşiret, Cemaat ve Akraba Örüntülerinin Modernleşme ve Kırsal Çözüm Sürecindeki Siyasal ve Toplumsal Sonuçları”, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi) Selçuk Üniversitesi SBE, 2005, s. 9.

⁹ M. Orhan Bayrak, **Kurtuluş Savaşı ve Atatürk**, 1. Baskı, İstanbul: Kastaş A.Ş., 1990, s. 94.

¹⁰ Şahsi ifadelerine göre Denizli'de doğan Kansu'nun, esasına bakılırsa Hakkâri ile pek ilgisi bulunmamıştır. Kongre kayıtlarına göre Hakkâri delegesi olarak gösterilmiş olsa da bunun ne şekil ve nasıl gerçekleştiği hakkında kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ayrıca Bkz: Nurcan Yavuz, “Millî Mücadelede Mazhar Müfit Kansu”, **Atatürk Dergisi**, Cilt 1, Sayı 5, 1991, s. 120.

düşüncesiyle hareket etmek istemeye sevk etmiştir. Cumhuriyet'in en önemli getirilerinden biri olan halkın idare ve yönetimde söz sahibi olması durumunun Hakkâri'ye tezahürü, bazı durumlarda sancılı olmuştur. Türkiye'de halk, kendi kendini yönetebilme yetisini Cumhuriyet'in kurulması itibarıyla elde etmeye başlamış olsa da durum Hakkâri için farklıydı. Hakkâri'nin gerek jeopolitik yapısı gerek farklı dönemlerde kurulmuş merkezlere uzak bir mesafede olması ve haberleşme ağlarının iyi olmaması dolayısıyla devletin ideoloji ve ilkelerinin buraya yansımaları zamana ve sabra bırakılmaktaydı. Bu genel durum, Hakkâri taşrasında halkın kendi yaşam koşullarına uygun ilkeleri oluşturmalarına zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla merkezle bazı ahvâllerde uyuşmayan durumlar, siyaset bağlamında Hakkâri'nin birtakım problemler yaşamasının ve siyasette farklı bir yere sahip olmasının yolunu açmıştır. İncelenen dönem, Türkiye'nin, demokrasi ve politik gelişim bağlamında birtakım problemler ile karşılaştığı bir zaman zarfıdır. Yaşanılan problemlerin en başında ise vuku bulan darbeleri belirtmek gerekir. Demokrasinin henüz oluşum dönemlerinde toplumun dinamiklerini sarsacak nitelikteki darbeler gibi toplumun ekseriyetini etkileyen diğer olaylar Türkiye demokrasisini yeniden şekillendirmiştir. Bu yeniden şekillenme politik hareketler ve siyasi faaliyetlerin de rengini değiştirmiştir. Halk, hükmeden kişilerin nedensiz hareketlerle değiştirilebileceğine tanıklık etmiştir. Böylece kendi düşünce ve isteklerini anlatmak için farklı politik ve yayın yöntemlerine başvurmaya (etkin bir şekilde) başlamıştır. Bu ise Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren yaygınlaşan çoklu muhalefete zemin hazırlamıştır. Etkin ve bazı konularda tehlikeli sayılabilecek muhalifliğin yaşandığı ortamlarda ise yönetime anayasal olmayan yollardan el konulduğu görülmektedir. 27 Mayıs 1960 sabahı uyanan her subayın darbeye destekçi olduğu¹¹ ve henüz emekleme dönemindeki demokrasiye yara verme niteliğindeki sarsıcı olay, Türk siyasetine yeni bir renk vererek şekillendirmiştir.

Türkiye'de siyaset, 27 Mayıs sonrası uzun zaman boyunca dönem dâhilinde vuku bulan askeri, siyasi ve gençlik hareketleri ekseninde stresli bir süreç geçirmiştir. Milli Birlik Komitesi (MBK) İrtibat Bürosu'nun 58 sayılı tebliği ile¹² gerçekleşen yargılamalar sonucunda Başbakan Adnan Menderes'in idamı, Türkiye'de sivil demokrasi ve siyasetine bir anlamda "her dönem için göz önünde bulundurulması

¹¹ Ümit Özdağ, **Menderes Döneminde Ordu Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali**, 2. Baskı, İstanbul: Boyut Yayıncılık, 2004, s. 231.

¹² Muzaffer Taşyürek, **Adnan Menderes**, 1. Baskı, İstanbul: Anonim Yayıncılık, 2009, s. 146.

gereken bir olgu” şeklinde damga vurmuştur. Türkiye Cumhuriyeti demokrasisine yeni bir şekil veren bu vahim olaydan sonra sivil siyaset tam anlamıyla raylarına oturamayacaktır. Kayalı'nın 12 Mart 1971 Muhtırası için “27 Mayıs'ta olduğu gibi kısa sürede seçimlere yönelecekleri sanılmıştır”¹³ ifadesi, vuku bulan olayların demokrasiyi zedeleyici ve halkı demokrasi konusunda yeniden düşündürmeye yönelten unsurlar olduğunu göstermektedir. Özçelik'in “...esas itibarıyla, 1970'li yıllarda yaşanan birikim, rejim krizinin ve sınıflar mücadelesinin bir sonucu olarak görülebilir”¹⁴ şeklinde ifade ettiği 12 Eylül (1980) Darbesi ile Cumhuriyet demokrasisi ve siyaseti üçüncü defa yara almıştır.

Hakkâri'de Siyaset 1961-1980 (Tarih, Toplum, Kültür) adlı tez çalışmamın amacı, darbelerin siyasete etkilerini değerlendirmek, 27 Mayıs 1961 tarihinde gerçekleşen darbeyi Hakkâri ekseninde değerlendirmek, bahsi edilen darbeden 12 Eylül 1980 darbesine kadar gerçekleşen siyasi olaylardan Hakkâri'nin ne denli etkilendiğini ve siyaseti etkileyen unsurları belirtmek, vurgulanan tarihler arasında yapılan seçimlerde seçilen kişileri ele almak, Hakkâri'de alınan sonuçları açıklamak, siyasi olaylar dâhilinde Hakkâri'nin rolünü ve Hakkâri halkının faaliyetlerini ele almaktır.

¹³ Kurtuluş Kayalı, **Ordu ve Siyaset, 27 Mayıs-12 Mart**, 7. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 181.

¹⁴ Pınar Kaya Özçelik, “12 Eylül'ü Anlamak”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 66, Sayı 1, 2011, s. 75.

BİRİNCİ BÖLÜM

1961-1980 ARASI TÜRKİYE SİYASETİ ÜZERİNE KISA BİR İNCELEME

1.1. PARTİLER VE SEÇİMLER

Tuncer'in "*Türkiye Cumhuriyeti tarihinde kuşkusuz bir dönüm noktasıdır*"¹⁵ şeklinde ifade ettiği İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı olması, Türkiye siyaseti için yeni bir döneme girmek anlamını taşıyordu. Bu dönemde, kuruluş tarihi 24 Temmuz 1945 olarak kabul edilen¹⁶ ve Nuri Demirağ öncülüğünde kurulan Milli Kalkınma Partisi'nden¹⁷ (MKP) sonra 7 Ocak 1946 tarihinde¹⁸ kurulan Demokrat Parti (DP), Türkiye siyasetinin henüz yeşermekte olan demokrasi sürecinin önemli iki gelişmesiydi. Ayrıca 1945 yılında yapılan bütçe görüşmelerinde ortaya çıkan tartışmalar, ülke siyasetine yeni bir renk kazandırmıştı. Yaşanılan tartışmalar bağlamında "Çiftçiye Koruma Kanunu" üzerine tartışmalar yoğunlaşmış bu ise Cumhuriyet Halk Partili (CHP) milletvekillerinden bazı kimselerin bütçe aleyhinde oy kullanmasına zemin hazırlamıştır. Aleyhte oy kullananların başında ise Celal Bayar, Fuat Köprülü, Refik Koraltan ve Adnan Menderes gibi önemli şahsiyetler bulunuyordu. Adı geçen kişiler, aynı yılın Ocak 7'sinde meclis grubuna muhtıra (Dörtlü Takrir) vermek suretiyle ayrılıkçı tutumlarını aşikâr etmişler ve bir müddet sonra Celal Bayar'ın öncülüğünde Demokrat Parti'yi kurmuşlardı¹⁹.

CHP'nin birçok engelleyici ve zorlayıcı hamlelerine rağmen halk arasında giderek popülerlik kazanan DP beyaz ihtilal ile iktidar olmuştu. Dönemin iktidarı seçimin gerektiği şekilde yapılabilmesi için olağanca gayretler sarf etmesi sonucunda 14 Mayıs (1950) sonrası siyasi münasebetler bir nebze de olsa normalleşmişti. CHP yapılacak seçimleri kazanacağını düşünüyordu. Bu ise partinin olağan muhalefete daha ılımlı

¹⁵ Hüner Tuncer, **İsmet İnönü'nün Dış Politikası (1938-1950) İkinci Dünya Savaşında Türkiye**, 2. Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012, s. 33.

¹⁶ Orhan Özacun, "Siyaset Tarihimizde Milli Kalkınma Partisi", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Cilt 2, Sayı 2, 2002, s. 209.

¹⁷ İkinci Dünya Savaşı sonrası uluslararası konjonktür ve iç dinamiklerden kaynaklanan gelişmeler bağlamında 15 Haziran 1945'te, 4919 sayılı kanun ile Türkiye'de parti kurmayı hükümetin iznine bağlayan Dernekler Yasası'nda değişiklik yapılmış, Türkiye siyasetinde yeni bir döneme girilmesinin yanı sıra serbestlik sistemine geri dönülmüştü. Ayrıca Bkz: Ensar Yılmaz, **Türkiye'nin Demokrasiye Geçiş Yılları 1946-1950**, 1. Baskı, İstanbul: Birey Yayınları, 2008, s. 149-150.

¹⁸ Sina Akşin, **Kısa Türkiye Tarihi**, 26. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, s. 244.

¹⁹ Enis Şahin ve Bilal Tunç, "Demokrat Parti'nin Kuruluş Süreci ve DP-CHP Siyasî Mücadelesi (1945-1947)", **Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, 2015, s. 33.

yaklaşmasına zemin hazırlıyordu. Böylece DP'nin yapılacak seçimlere daha kolay hazırlanmasının önündeki engeller ortadan kalkmaktaydı. Buna ilaveten DP, 1950 seçimlerine giderken devr-i sabık yaratmayacağı taahhüdünde bulunmuştu²⁰.

14 Mayıs seçimlerinde DP 4.241.393 oy elde ederken CHP 3.176.561 oy aldı. Seçime katılanların oranı %89,3 iken, mevcut olan liste usulü çoğunluk seçim sisteminin²¹ de katkısıyla, oyların %52,7'lik oranını almayı başaran DP 415 milletvekilliği kazanmıştı. Oyların %39,4'ünü alan CHP ise yalnızca 69 milletvekili çıkarabilmişti. Çoğunluk esasına dayanan seçim sistemi bağlamında yapılan seçimde elde edilen sonuçlara göre CHP %39,4 oy alarak milletvekilliklerinin %14,2'sini alırken, buna karşılık DP %52,7'lik oy oranıyla milletvekilliklerinin %85,2'sine sahip olabiliyordu. Buna bağlı olarak Başbakanlık başta olmak üzere Dışişleri, Adalet, İçişleri, Milli Eğitim ve Maliye gibi ideolojik yönü yanı sıra partiye mali imkân ve politik kuvvet sağlayan bakanlıklar CHP tarafından kaybedilmişti²².

Seçimleri kazanan DP, 27 yıllık tek parti hükümetine de böylece son vermişti. DP'nin iktidarda bulunduğu zaman dâhilinde 1954 ve 1957 yıllarında milletvekili genel seçimlerinin yapılmasına imkân tanınması demokrasinin kuvvetlenmesine katkı sağlamıştır. DP, iktidara geçtiği ilk zamanlar itibarıyla hemen her konuda birçok değişiklikler yapma hissiyatına sahip olmuştur. Zaten tabanın da bu yönde önemli bir baskısı ve beklentisi söz konusuydu. Bu değişikliklerden biri de seçmenlere yönelik olmuştur. Meclis tarafından 17 Şubat 1954 tarihinde onaylanan ve muhalefetin de isteği üzerine yapılan değişiklikle; seçmen kütüklerinin daha ayrıntılı olarak hazırlanması, seçmen kütük listelerinin birer tane kopyalarının siyasi partilere verilmesi, Yüksek Seçim Kurulunun oluşumu gibi bazı önemli konularda yenilikler söz konusu olmuştur. Seçimlerde aday olacak memurlara yönelik altı ay önceden istifa etmeleri şartı getirilirken, seçimler arası dönemde taraf değiştirmek isteyen kişi veya kişileri

²⁰ Tanel Demirel, **Türkiye'nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi**, 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 97-98.

²¹ Lijphart'a göre "seçim sistemlerinin en önemli iki boyutu (...) hesaplama yöntemi ve seçim çevresi büyüklüğüdür." Çoğunlukçu seçim sistemleri, "Basit Çoğunluk", "İki Turlu" ve "Alternatif Oy" sistemleri olarak üç alt kategoriye ayrılabilir. Basit çoğunluk, çoğunlukçu seçim sistemleri içindeki en yaygın türdür. Bu sistem "tek sandalyeli seçim çevrelerinde her seçmenin tek bir oy kullanması ve en çok oyu alan adayın kazanması" üzerine kuruludur. Mesela, Hakkâri'de yapılan bir seçimde A Partisi, oyların %51'ini alırsa geriye kalan oylara bakılmaksızın kazanır ve il için belirlenen bütün milletvekillerini alır. Ayrıca Bkz: Burak Cop, **Türkiye'de Seçim Sistemleri**, 1. Baskı, İstanbul: Tekin Yayınevi, 2018, s. 40-41.

²² Demirel, **a.g.e.**, s. 99-100.

engelleyen yeni bir düzenleme yürürlüğe girmiştir. Bu bağlamda herhangi bir siyasi partinin reddetmiş olduğu bir milletvekili adayının, ileride yapılacak bir diğer seçimde farklı bir partiden aday olamayacağı hükmü getirilmiştir²³.

2 Mayıs 1954'te yapılan seçimlerde 10.262.063 seçmen kayıtlara geçmiştir. Buna karşılık 9.095.617 kişi oy kullanırken, seçime katılım oranı %88,6 idi. Ayrıca milletvekili sayısı toplam 541 idi. DP oyların 5.313.659'u ile (%58,4) 503 milletvekili almıştır. CHP ise, 3.193.471 (%35,1) oy ile 31 milletvekili alabilmiştir. Seçime katılan diğer etkili partilerden Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) ise 480.249 (%5,3) oy ile 5 milletvekili alabilmiştir. Diğer 2 milletvekili ise bağımsız olmuşlardır²⁴. 27 Ekim 1957 seçimlerini yine DP kazanmıştı, ancak oyları azalmıştı (oyların %48'i ve 424 milletvekili). Buna karşılık CHP ise oyların %41'ini (178 milletvekili) alabilmişti. Osman Bölükbaşı'nın başında olduğu CMP²⁵ ve Hürriyet Partisi de 4'er milletvekili çıkarma başarısını göstermişlerdir²⁶.

27 Mayıs Darbesi'nden sonra 1961 (15 Ekim) yılında yapılan seçimler, Türkiye siyasetinin ve demokrasisinin yeni bir anayasal döneme girdiğini de ifade etmektedir. Ancak 27 Mayıs sürecinde siyaset oldukça gergin bir karakterdeydi. Seçim kararı alındıktan sonra yönetim ve komuta kademesi seçim havasını, gidişatını şekillendirebilecek önlemler almıştır. MBK, 27 Mayıs sonrası yapılan ilk genel seçimlerden evvel siyasi önderler ile “yuvarlak masa konferansı” adıyla bazı görüşmeler düzenleyerek, seçimlerde istenmeyen bir sonucun meydana gelmesini engellemek istemiştir. Onlara göre ekseriyetle Menderes'in liderliğindeki DP'nin ardılları niteliğindeki Adalet Partisi (AP), Yeni Türkiye Partisi (YTP) ve diğer partiler arasında miras çatışmalarının ortaya çıkması an meselesiydi. Dolayısıyla tedbirli olunmalı ve partilerin davranışları kontrol altına alınmalıydı. Yuvarlak masa toplantılarının ilki 31

²³ Yakup Kaya, “Türk Siyasal Yaşamında 1954 Genel Seçimleri”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi**, Cilt 7, Sayı 3, 2018, s. 2283-2284.

²⁴ T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Milletvekili Genel Seçimleri, <https://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007>, (Erişim Tarihi: 26.04.2021), s. 1.

²⁵ Millet Partisi'nin grubu hakkında genelde yalnızca DP'den kopan kişilerden oluştuğuna dair genel bir yanlışlık söz konusudur. Fevzi Çakmak, Osman Bölükbaşı ve Enis Akaygen gibi partinin önemli isimleri DP'den ayrılarak bu partinin kurulmasında mühim roller üstlendilerse de partinin ilk genel başkanının siyaset hayatına CHP'den başladığı unutulmamalıdır. Ayrıca Bkz: Alihan Limoncuoğlu, “Türkiye’de Üçüncü Yolun Başı; Millet Partisi (1948)”, **Akademik Hassasiyetler Dergisi**, Cilt 5, Sayı 10, 2018, s. 146-149.

²⁶ Akşin, **a.g.e.**, s. 253.

Ağustos-3 Eylül 1961 günlerinde yapılmıştır. Buna dönemin siyasi partileri ve egemen güçleri önemle katılım sağlamıştır. Toplantının ikincisi ise ilkinden 4 gün sonra dönemin cumhurbaşkanı ve politik önderleri arasında olmuştur. Hazırlanmış metnin, imzalanmasının ardından “*milli antlaşma*” halini almasıyla birlikte ordunun siyasete müdahale etmesi bir bakımdan meşrulaştırılmıştı. 1961 seçimlerine CHP, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP), AP, YTP ve MSP (Memleketçi Serbest Parti) katılmıştır. Ancak sonradan YSK incelemelerinde, MSP’nin baraj olarak 15 ilde teşkilatlanmaması öne sürülerek seçimlere giremeyeceği belirtilmiştir. AP lideri Ragıp Gümüşpala “*milletin yüzünün gülmesini istiyoruz*” derken, CHP “*yurtta huzur ve istikrar*” söylemini dile getiriyordu. YTP ise, “*hürriyet için ekmek ve iş*” ve “*seviniz, seviliniz*” parolaları ile seçim propagandası yapıyordu. Siyasetçiler radyo konuşmalarını 17.55’te tamamlamış, propagandalar 14 Ekim 18.00 itibarıyla sona ermiştir²⁷.

15 Ekim 1961 tarihinde yapılan genel seçimlerde 12.925.395 kayıtlı seçmen bulunmaktaydı. Buna karşılık %81,4 katılım oranına denk gelen 10.522.716 kişi oy kullanmıştır. Toplam 450 milletvekili bulunan seçimde CHP 3.724.752 (%36,7) oy alarak 173 milletvekili, AP 3.527.435 (%34,8) oy alarak 158 milletvekili, CKMP 1.415.390 (%14) oy alarak 54 milletvekili ve YTP 1.391.934 oy alarak 65 milletvekili almıştır²⁸.

10 Ekim 1965 seçimlerinde Savcı’nın “... *bir nispi temsil içinde bir sandalyeye düşen oy barajından artan oyların, daha çok küçük partiler lehine istismar edilen sistem...*”²⁹ şeklinde ifade ettiği Nispi Temsil Seçim Sistemi uygulanmıştır. Esasına bakılırsa nispi temsil sistemlerinin bariz amacı oy hakkının eşitliği ile eşit ve tam temsil sağlamaktır³⁰. 1965 seçimlerine vatandaşların katılma oranı 1961 seçimlerine oranla %9,7 düşmüştür³¹. Bu ayrıca çok partili hayata geçiş döneminden (1950) o zamana kadar gerçekleşen bütün seçimlerin en düşük katılım oranıdır. Toplam 13.679.753 kayıtlı seçmenin bulunduğu seçimde 9.748.678 kişi oy kullanmıştır. Katılım gösteren

²⁷ Işıl Tuna, “27 Mayıs’ın Gölgesinde Demokrasiye Dönüş; 15 Ekim 1961 Genel Seçimleri”, **ÇTTAD**, Cilt 20, Sayı 40, Bahar 2020, s. 232-240.

²⁸ T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Milletvekili Genel Seçimleri, <https://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007>, (Erişim Tarihi: 09.05.2021), s. 1.

²⁹ Bahri Savcı, “1965 Milletvekilleri Seçimleri Üzerine Bir Analiz”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 20, Sayı 4, 1965, s. 182.

³⁰ Cop, **a.g.e.**, s. 47.

³¹ Hikmet Sami Türk, “Türk Seçim Sisteminde Oy Hakkı”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 26, Sayı 3, 1969, s. 81.

partilerden AP 4.921.235 (%52,9) oy alarak 450 milletvekilinden 240, CHP 2.675.785 (%28,7) oy alarak 134 milletvekili, Millet Partisi (MP) 582.704 (%6,3) oy alarak 31 milletvekili, YTP 346.514 (%3,7) oy alarak 19 milletvekili, BĞMZ (Bağımsız) 296.528 (%3,2) oy alarak 1 milletvekili, Türkiye İşçi Partisi (TİP) 276.101 (%3) oy alarak 14 milletvekili ve CKMP 208.696 (%2,2) oy alarak 11 milletvekili almıştır³².

Seçimlerden galip çıkan AP lideri Gümüşpala “*Büyük Türk milleti, 1961 anayasası ile yönünü seçmemiş midir diyeceksiniz, seçmiştir. Seçmiştir ama, 1965 seçimleriyle kapanmış olan bir koalisyonlar devri birtakım tereddütler uyandırmış, kanun, nizam ve anayasayı sadece kendilerine bir muhafaza vasıtası addeden bir zihniyet türemiştir. 1965 seçimleri ümit ederim ki biraz evvel arz ettiğim yön meselesini, yön kavgasını bitirmiş olsun*³³” sözleri ile dönemin Türkiye siyasetinin içinde bulunduğu durumu açık bir şekilde ortaya koymuştur. Mevcut siyasetin, birtakım sorunlar ve çıkmazlar içinde bulunduğunu dile getiren Gümüşpala, içinde bulunulan durumdan kurtuluşun kendi iktidarı ile mümkün olabileceğini belirtmiştir. Ancak bilahare de görüleceği üzere Türkiye siyaseti, muntazaman gerektiği gibi gerçekleşemeyecekti. 12 Ekim 1969 seçimleri bir pazar günü yapılmış olup, Millet Meclisinin 1961 Anayasasından sonra yaptığı 3. seçimidir. 1969 genel seçimlerine AP, CHP, YTP, BP (Birlik Partisi), GP (Güven Partisi) ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) gibi partiler katılmıştır. 1969 seçimleri, iptal kararı sonucu, milli bakiyesiz ve barajsız D'Hondt seçim sistemine göre yapılmıştır. Toplam seçmen sayısı 14.788.552 olan seçimde, %64,35 oy kullanma oranına tekabül eden 9.516.035 kişi oy kullanmıştır. İlaveten AP 4.229.712 (%46,53) oy alarak 256 milletvekili, BP 254.695 (%2,80) oy alarak 8 milletvekili, CHP 2.487.006 (%27,36) oy alarak 143 milletvekili, GP 597.818 (%6,58) oy alarak 15 milletvekili, MP 292.961 (%3,22) oy alarak 6 milletvekili, MHP 275.091 (%3,03) oy alarak 1 milletvekili, TİP 243.631 (%2,68) oy alarak 2 milletvekilli, YTP 197.929 (%2,13) oy alarak 6 milletvekili ve seçime katılan bağımsız adaylar ise 511.023 (%5,62) oy alarak 13 milletvekili almıştır³⁴. CHP seçim sonuçlarına göre yenilmiş olsa da CHP Lideri İsmet İnönü, “*Seçim her şeyden evvel Türkiye’de*

³² T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Milletvekili Genel Seçimleri, <https://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007>, (Erişim Tarihi: 10.05.2021), s. 1.

³³ **Cumhuriyet**, 24.10.1965, s. 9.

³⁴ Servet Armağan, “Memleketimizde Son Parlamento Seçimleri”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt 40, Sayı 1-4, 1974, s. 160-161.

*demokratik rejimin ilerleme kaydettiğini göstermekle memnuniyet vericidir*³⁵” sözünü dile getirmiş, demokrasi rejimine ve parlamenter sisteme verdiği önemi belirtmiştir.

14 Ekim 1973 seçimleri 1971 muhtırasının gölgesinde gerçekleşmiştir. 1973 seçimlerine CHP, AP, CGP (Cumhuriyetçi Güven Partisi), TBP (Türkiye Birlik Partisi), MHP, Milli Selamet Partisi (MSP), DP (Demokratik Parti) ve MP gibi partiler katılmıştır³⁶. 16.798.164 kayıtlı seçmenin bulunduğu seçimde 11.223.843 kişi oy kullanmıştır. Katılım oranının %66,8 olduğu seçimde 10.723.658 oy geçerli olabilmiştir. Bu bağlamda CHP 3.570.583 (%33,3) oyla iktidar olurken 185 milletvekili almıştır. AP ise 3.197.897 (%29,8) oy alarak 149 milletvekili çıkarabilmiştir. DP 1.275.502 (%11,9) oyla 45 milletvekili alırken MSP, 1.265.771 (%11,8) oy alarak 48 milletvekili almıştır. Seçime katılan diğer partilerden GP 564.343 (%5,3) oy alarak 13 milletvekili, MHP 362.208 (%3,4) oy alarak 3 milletvekili, TBP 121.759 (%1,1) oy alarak 1 milletvekili almıştır. Kalan 303.218 (%2,8) oyu alan bağımsız adaylar ise 6 milletvekili kazanmayı başarmıştır³⁷. 1971 muhtırası sancıları 1973 akabindeki seçimlerde de görülmektedir. Dolayısıyla 1977 yılında gerçekleşen seçimler problem dolu bir ortamda gerçekleşmiştir. Muhtıranın getirmiş olduğu olumsuz hava henüz toplum genelinde etkinliğini sürdürüyorken, siyaset erkânında da hâlen süregelen muğlaklıklar mevcuttu.

1977 seçimlerine katılan partilerden CHP, 1965-1976 yılları arasında etkin ve toplum içerisinde baskın sınıfların partisi görüntüsünden sıyrılarak orta tabakanın ve işçi/emekçi sınıfının partisi olmaya doğru evirildiği bir dönem yaşamıştır. 1977 seçimlerine doğru giderken İstanbul’dan taşraya toplum nezdinde en fazla etkisi olan yeni ve genç lider Bülent Ecevit dikkat çekmekteydi. Zira Ecevit gençliği, mübalağalı olmaktan uzak söylemleri, Kıbrıs’taki kararlı politikalarıyla topluma güven aşılama başarmış bir siyasetçi olarak öne çıkmaktaydı. Ecevit, iktidara gelmesi halinde sermaye ve gelirlerin belirli kesimlerin elinde birikmesini önleyeceğini ve refahı bütün topluma yayacağını vadediyordu. AP kanadında Türkiye’nin istikrara ihtiyacı olduğunu belirten Süleyman Demirel, koalisyonlarla zaman harcanmaması gerektiğine vurgu yaparak

³⁵ **Cumhuriyet**, 14.10.1969, s. 1.

³⁶ Alper Gülbay, “12 Mart’tan 12 Eylül’e Türkiye’de Seçimler ve Sonuçları”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2017, s. 65-66.

³⁷ T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Milletvekili Genel Seçimleri, <https://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007>, (Erişim Tarihi: 10.05.2021), s. 1.

sandıktan bir partinin iktidarı göğüslemesi gerektiğini, bunun zorunlu ve de toplum için daha olumlu olacağını vurgulamıştır. 1977 Mayıs ayı boyunca Cumhuriyet tarihinin yüksek ihtimalle en kanlı seçim kampanyası yaşanmıştır. Seçim süreci boyunca birçok çatışmanın yanı sıra, Uşak ve çevresinde 24 Mayıs 1977 tarihinde CHP ve AP taraftarları arasında meydana gelen çatışmalarda birden çok kişinin yaralanması, ertesi gün Antep'te ve Selçuk ilçesinde de iki kişinin öldürülmesi³⁸ önemli emsaller olmuştur.

5 Haziran 1977 tarihinde yapılan seçimde 21.207.303 kayıtlı seçmen bulunmaktaydı. Seçime katılım oranı %72,4 iken 15.358.210 kişi oy kullanmıştır. Partilerden CHP 6.136.171 (%41,4) oy alarak 213 milletvekili olarak iktidara gelmiştir. AP ise 5.468.202 (%36,9) oy alarak 189 milletvekili alabilmiştir. Diğer partilerden MSP 1.269.918 (%8,6) oy alarak 24 milletvekili, MHP 951.544 (%6,4) oy alarak 16 milletvekili, GP 277.713 (%1,9) oy alarak 3 milletvekili ve DP 274.484 (%1,8) oy alarak 1 milletvekili almıştır. Geriye kalan 4 milletvekili ise 370.035 (%2,5) oy alan bağımsız adaylara gitmiştir³⁹. 27 Mayıs 1960 darbesinden 12 Eylül 1980 tarihine kadar yapılan genel seçimler ve sonuçlar ana hatlarıyla belirtilmeye çalışılmış olursa da bahsi edilen dönemde yaşanan bu denli etkili darbelere değinmemek yanlış olacaktır. Darbeler dönemi, Türkiye siyasetinin en karanlık dönemlerinden biri olma niteliğindedir. Çünkü darbeler sürecinde ve darbelerden sonra Türkiye siyaseti eskisi gibi olamamıştır. Darbeler, siyaset üzerinde kara bir anımsama olarak etkinliğini devam ettirmiş ve bu etkin olma durumu siyaseti genel manada şekillendirebilmiştir. Bu bağlamda seçimler ve partiler ele alınırken darbelere de değinmek önemlidir.

1.2. TÜRKİYE'DE SİYASETİN GERGİN HALLERİ: DARBELER VE MUHTIRALAR

Türkiye siyaseti bağlamında darbeler, düzgün ifadeyle yeteri kadar oturamayan demokrasi rejiminin kötü sonuçlarındandır. Dokuyan'ın "*Kanun uygulamalarında demokratik yaklaşımlar, tek parti zihniyetinin göstergesi olarak olabildiğince düşük seviyelerde tutulmuştur*"⁴⁰ ifadesine bakılırsa esasında darbelerin nedenlerini incelerken

³⁸ Ahmet Gülen, "Siyasî Partilerin Propagandaları Ekseninde 1977 Genel Seçimi", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı 65, Güz 2019, s. 123-151.

³⁹ T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Milletvekili Genel Seçimleri, <https://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007>, (Erişim Tarihi: 11.05.2021), s. 1.

⁴⁰ Sabit Dokuyan, **1945-1950 Yılları Arasında Türkiye (Dış Politika-İç Politika)**, 1. Cilt, 1. Baskı, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013, s. 175.

DP dönemi hatta öncesine yoğunlaşmak gerekmektedir. Bu bağlamda özellikle ordu yapısında gidilen değişiklikler siyaset ve ordu arasındaki münasebetleri başka şekillere bürümüştür. İkinci Dünya Savaşı ile birlikte, kara kuvvetleri ve özünde piyade esasına dayanan askeri yapılanma anlayışının sonunun geldiği anlaşılmıştır. Askeri alanda yeniden bir yapılanmanın gerekliliği çerçevesinde ülkenin toplumsal ve ekonomik gibi temel şartlarının yenilenmesi de gerekmektedir. Bunun yanı sıra, ordunun iç dinamikleri üzerinde de ciddi temel bazı yenilikler ve değişiklikler yapılmıştır. Bu bağlamda ilk olarak 1944 yılında yürürlüğe giren 4580 sayılı “Genel Kurmay Başkanlığı Vazife ve Salahiyetleri Hakkında Kanun” ile birlikte Genel Kurmay Başkanlığı Başbakanlığa tâbi kılınmış ve ordu-siyaset arasındaki engellerden biri daha aşılmış oluyordu⁴¹. Dolayısıyla orduda düzgün ifadeyle sudan sebeplerden kaynaklı birtakım rahatsızlıklar meydana gelmiştir. Mesela Genelkurmay Başkanı'nın resmi aracının plakasının kırmızı olmaması dahi bazı rahatsızlıklara gerekçe olarak algılanıyordu. Bu zaman zarfında iç politik ve bürokratik bir gerginliğin giderek gün yüzüne çıkması farklı türden gelişmelerin seyrine bağlı olarak etki yaratmaktaydı. Özellikle bu türden olayların 1954 yılından itibaren etkili olmaya başladığı söylenebilir. Bu dönemden sonra ordu içerisinde darbeci oluşumların vücuda gelmeye başladığı gözlemlenmiştir⁴². Yaşanan gelişmeler ordunun imkân bulduğu zaman diliminde siyasete müdahale etmesine ya da demokrasiye el atmasına yol açmıştır. Demokrasi rejiminin en mühim göstergelerinden biri iktidarın barışçıl, genel oy, açık sayım ilkesi çerçevesinde yapılmış seçimlerle belirlenmesidir. Seçimler akabinde iktidarı elinde tutup kullanan makamların şekillenmesi beklenir. Ayrıca karar vericilerin seçmenler tarafından belirlenmesi gerekmektedir. Bu, seçmenlere karşı hesap verebilirliğin gerekliliğini ifade etmektedir. Demokrasi bağlamında yapılan araştırma ve çalışmalarda bu unsurlar üzerinde ehemmiyetle durulmuştur⁴³. Bu perspektiften değerlendirildiğinde darbeler demokrasi bağlamında en önemli engellerden biridir denilebilir.

Ülke içinde yaşanan problemlerin yanı sıra 1958 yılında Irak'ta ortaya çıkan darbenin ardından bunun hükümet karşıtı basın ve muhalefet tarafından yurt içinde

⁴¹ Sabit Dokuyan, **1945-1950 Yılları Arasında Türkiye (Eğitim, Sosyo-Kültürel Yapı, Ekonomi, Din, Askeri Yapı ve Basın)**, 2. Cilt, 1. Baskı, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013, s. 311.

⁴² Abdulvahap Akıncı, “Türkiye'nin Darbe Geleneği: 1960 ve 1971 Müdahaleleri”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 9, Sayı 1, 2014, s. 60.

⁴³ Sinan Kıyanç, “27 Mayıs 1960 Darbesi ve Vesayet Kurumsallaşması” (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Sıtkı Koçman SBE, 2019, s. 18.

DP'nin sıkı kontrole dayalı uygulamalarına karşı misal olarak gösterilmesi iktidar ve muhalefet ilişkilerinin gerilmesine sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla darbeye giden yolda adımlar daha hızlı bir şekilde atılmaya başlanmıştır. 27 Mayıs 1960 günü sabah saat 04.36'da Kurmay Albay Alparslan Türkeş'in Ankara Radyosu'nda "Türk Silahlı Kuvvetleri memleketin idaresini ele almıştır" açıklamasını Adnan Menderes Kütahya yolunda duymuştur⁴⁴. Böylece darbe, Türkiye Cumhuriyeti tarihi ve siyasetinde her daim olabilirliliğini göstermiştir. Darbe sonrasında Cemal Gürsel, diğer ülkelerle yapılacak diplomatik anlaşmalara kesintisiz ve düzenli olarak bağlı kalacaklarını ifade etmiştir. Ayrıca yabancı ülkelerle siyasi, askeri ve ekonomik tüm anlaşmalara barışçıl yaklaşacaklarını belirtmiştir⁴⁵. Ancak ilerleyen zamanlar ne Türkiye demokrasisinin ne de Türkiye'nin yabancı ülkelerle ilişkilerinin olumlu ve barışçıl bir şekilde gerçekleşmeyeceğini göstermiştir. Hülasa darbe yapılmış ve karşı olarak görülen birçok kişi yargılanmıştır. Üstelik yargıçların, yargılananlara tavırları da adaletin gerektirdiği gibi şekillenmesine engel olmuştur. Yargılanmalar esnasında yabancı gözlemciler, yargılayan kişilerin hukuka uygunluk çerçevesinde hareket etmediklerini belirtmişlerdir. Yine yabancı gözlemciler, ekseriyetle sanık avukatlarına karşı koyulan engelleri ve uygulanan kısıtlamaları, savunma hakkını önleyen talihsiz duruş olarak değerlendirmişlerdir. Yargılamaların gerçekleştiği Yassıada'ya, duruşmaların devam ettiği zaman zarfında gitmek neredeyse imkânsız olmuştur. Bunun için askeri yönetimden izin almak ve mevcut yönetim tarafından belirlenen kurallara harfiyen uymak gerekmiştir. Ayrıca Yassıada'da bulunmak dahi sorun olmuştur. Yargılanmaların sürdüğü mahkeme salonunda yargılananlara dikkat çekmeye değer herhangi bir davranışta bulunmak gibi hareketler ve eylemler yasaklanmıştı. Üstelik bunlara uymayanlar da en ağır cezalara maruz bırakılmıştır. Adada duruşmalar 1960 yılının Ekim ayı ortalarında başlamıştır. 15 Eylül 1961 tarihinde, 15.20'de sona eren duruşmalarda toplam 203 oturum yapılmış, 19 dosya ele alınmış, 529 sanık ve 1063 tanık dinlenmiştir⁴⁶. Yargılanmalar ve yapılan duruşmalar sonucunda Celal Bayar (Cumhurbaşkanı), Adnan Menderes (Başbakan), Fatih Rüştü Zorlu (Dışişleri Bakanı),

⁴⁴ Mehmet Ulaş Baykiz, "Türkiye'de Vesayet Demokrasisine Bir Örnek: 27 Mayıs 1960 Darbesi", (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi SBE, 2016, s. 97.

⁴⁵ İdris Yücel, "Turkey's May 27, 1960 Coup Through The Frenc Diplomatic Reports" **Bilig**, Sayı 90, 2019, s. 49.

⁴⁶ Atiye Emiroğlu, "27 Mayıs 1960 Darbesi ve Demokrat Parti'nin Tasfiyesi", **Selçuk Üniversitesi Kadınhanı Faik İçil Meslek Yüksekokulu Sosyal ve Teknik Araştırmaları Dergisi**, Sayı 1, 2011, s. 20.

Hasan Polatkan (Maliye Bakanı), Refik Koraltan (Meclis Başkanı) başta olmak üzere birçok DP'li vekil için idam kararı çıkmıştır. Ancak idam cezası Menderes, Zorlu ve Polatkan'a uygulanmıştır. Celal Bayar'ın 65 yaşını doldurmuş olması gerekçe gösterilerek idam cezası hapse çevrilmiştir. Ayrıca ölüme mahkûm edilen Zorlu, Polatkan ve Menderes dışında diğer isimler de ağır hapse mahkûm edilmiştir⁴⁷. 16 Eylül 1961 günü henüz gün ağarmadan Polatkan ve Zorlu idam edilmiştir. Ertesi gün saatler 13.25'i gösterdiğinde ise Menderes asılmak suretiyle idam edilmiştir⁴⁸. Dönemin önemli basın organlarında Menderes'in sağlık durumunun iyi olmaması dolayısıyla idamı için söz konusu vaktin seçildiği vurgulanır. 17 Eylül 1961 tarihli gazetede "*Menderes'in sıhhati dün akşam düzeldi*⁴⁹" başlıklı haberler yayımlanmıştır. Menderes'in idamıyla ilgili, "*62 yaşındaki sabık ve sâkıt Başbakan Adnan Menderes, Anayasayı ihlal suçundan idama mahkûm edilmiş ve ölüm cezası M.B.K.'ce tasdik olunmuştur. Gerekçeye göre Menderes'in Anayasayı ihlal ettiği kabul edilen bütün kanun layihalarını Başbakan sıfatıyla imzalaması, D.P. grubunda ve B.M.M'de müdafaa etmesi ve B.M.M'den çıkmasında ehemmiyetli derecede müessir olmasıyla aşikârdır*⁵⁰" ifadesi esasında yargılayan kişilerin ne denli tarafsız olabildiğini göstermektedir. 27 Mayıs'tan sonra Türkiye siyaseti ve demokrasisinde yara açan bir diğer olay 12 Mart 1971 Muhtırası'dır. 12 Mart'a giden yolda çeşitli olaylar söz konusudur. Bunların ilki 27 Mayıs darbesinde rol alanların anayasal düzlemde kendilerince şekillendirilmiş bir anayasa oluşturma gayretleridir. Muhtıranın cereyan etmesinde AP'nin iktidara gelişi belirtilen bir diğer nedendir. Ayrıca iktidara gelen, üstelik henüz yeni tecrübe kazanan bu partinin sosyo-ekonomik yönelimleri halk nezdinde birtakım rahatsızlıklar yaratıyordu⁵¹.

Muhtıranın yaşanmasına neden olarak Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) Türkiye üzerinde uygulamış olduğu politikalar da önemli bir yere sahiptir. Bir diğer faktör ise 1969 genel seçimlerinin ortaya çıkardığı sonuç tablosundan sonra AP'de yaşanan parti içi çatışmaların artmasıydı. Bu iç çekişmeler siyasi ihraçlara yol açmış ve

⁴⁷ **Cumhuriyet**, 17.09.1961, s. 5.

⁴⁸ Emiroğlu, **a.g.m.**, s. 24.

⁴⁹ **Milliyet**, 17.09.1961, s. 1.

⁵⁰ **Cumhuriyet**, 17.09.1961, s. 5.

⁵¹ Murat Karataş, "Türkiye'de Asker Sivil İlişkileri Bağlamında 12 Mart Muhtırası ve Partiler Üstü Hükümet Modeli Üzerine Bir Değerlendirme", **Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi**, Cilt 2, Sayı 3, 2019, s. 73.

parti parçalanma ile yüz yüze kalmıştır. Bu parçalanma bağlamında AP'nin genç ve Batı yanlısı olduğu öne sürülen lideri Demirel'in hem partide hem de ülke siyasetinde popüler bir siyasi lider olma yönünde attığı adımların da etkili olduğunu vurgulamak⁵² yanlış olmayacaktır.

12 Mart sürecinde, özellikle yüksek tahsilli kişiler ses getiren eylemlerde bulunmuştur. Bahsi edilen zaman diliminde mevcut eylemcilerin en büyük sloganı “Ordu Gençlik Elele, Milli Cephede” olmuştur. Muhtıradan evvel, çeşitli mevkilerde olağandışı bir şekilde toplumun genel geçer kurallarını çiğneyen ve adeta huzursuzluk ortamı yaratan olaylar, yaşanan çıkmazı daha da zorlaştırıyordu. Mesela Ankara’da Deniz Gezmiş öncülüğündeki yapılanma, Balgat’taki Amerika birliğinden 4 personeli esir alma olayını üstlendiklerini bildirmişlerdi. Öğrenci eylemlerinin yanı sıra işçi eylemleri de muhtıraya giden yolu açmıştır. Bu eylemler öğrenci eylemlerinden daha fazla etkili olmuş ve dönemin bankerlerinin, taşeronlarının gerçekleşen bu eylemlere “Ekim İhtilali” benzetmesi yapmalarına yol açmıştır. Bahsi edilen kimseler, gerçekleşen bu eylemlerin esas nedenlerine eğilip bir çözüm bulmak yerine mevcut hükümetin politikalarını yetersiz gördüklerini belirtmişlerdir⁵³. Halbuki bir özeleştirici her şeyi düzeltebilirdi. Dönemin öğrenci ve işçi eylemleri muhtıra yolunu açmış olsa da muhtıraya giden yolun açılmasında en önemli pay 1969 seçimlerine ayrılmıştır. 1969 seçimleri düzgün ifadeyle bardağı taşıran son damla olmuştur. Bu bağlamda 1969 seçimleri ve sonuçlarının muhtıra bağlamında ne denli etkili olduğuna Kayalılı’nın ifadeleri açıklık getirmektedir. Kayalılı, muhtıraya sebebiyet veren unsurların veya olayların en önemlisi olarak 1969 seçim sonuçlarını göstermektedir. Kayalılı, AP’nin 1961 Anayasası’nın yürürlüğe girmesinden itibaren, varlığını korumayı amaçlayan davranışlarının halk tarafından yadırganmadığı yorumuna vararak, iktidarı sürdürebilmek için halkı nazar-ı dikkate almanın önemli olmadığı kanısındaydı. AP’nin 1969 sonrasındaki uygulamaları ve hareketleri, bu inancının sonucu olarak ortaya çıktı. Seçim sonuçlarını da bu yorumun ve tavrının gerekçesi olarak gördü. Aynı seçim sonuçları solun büyük bir kesimi tarafından benzeri bir sonuca varacak şekilde yorumlandı. Sol bu seçimi, sandık yolu ile düzen değiştirmenin imkânsızlığının göstergesi olarak sunmuştu. Geniş cephe savunucuları, düzen değişikliği önerisinde

⁵² Karataş, **a.g.m.**, s. 73-74.

⁵³ Önder Bozkurt, “Anılarda 12 Mart Muhtırası: “Bizden Başka Herkesin İktidarda Olduğu O Dönem”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 20, Sayı 1, 2018, s. 215-216.

bulunan CHP'nin gerilemesini, "halka rağmen" tavrının bir mazereti olarak kullandı. Zaten demokrasi rejimini başından itibaren içine sindiremeyen bu kimseler, 1969 seçimlerinin ardından demokrasiye karşı tavrını iyice dışlaştırdı. Dolayısıyla mevcut statüyü değiştirmek isteyen çevreler veya siyasi organizasyonlar, istediklerini elde etmek için olağanca farklı yöntemlere başvurmadan geri kalmamışlardı. İşte bu çevre demokrasi dışı yolların denenebileceğini ve denenmesi gerektiğini savunmuşlardır⁵⁴.

Ülke içinde illegal bir müdahaleye destek verebilecek etkin grupların olmasının yanı sıra, umutla bakılan Demirel yönetiminin de Ocak'ta ataletle gömülmesi bahsi edilen kimselerin işini kolaylaştırmıştır. Kabinede genellikle, karizmatik olmaktan uzak bürokratlar yer almaktaydı. Haliyle söz sahibi olma konusunda Demirel daha çok etkili olmuştur. Fakat muhtıradan önce uygulamış olduğu politikaların ekseriyetinin yeterli olmaması onun için mevcut sorunları çözme konusunu zorlaştırmıştı. Üstelik içinde bulunduğu bu durum rakiplerinin işlerini kolaylaştırmıştı. Demirel'e göre anayasanın ülke değerlerine uygun olması ve aşırı özgür olmaması gerekiyordu. Çünkü içinde bulunulan durum özgürlüklere henüz müsait olamayacak kadar hassastı. Bunun yanı sıra gerçekleşen ayaklanmalara sert bir müdahalede bulunmaktan her daim uzak durmak istemiştir. Yaşanan öğrenci eylemleri, eğitimi aksatmanın yanı sıra zamanla harici düşüncelerin adeta birer tezahürü şekline bürünmeye başlamıştır⁵⁵.

Öğrenci eylemlerinin yanı sıra kamu huzurunu ve güvenliğini sarsan en büyük olay sağ-sol düşünceye sahip kimseler arasında meydana gelmiştir. 1963 yılından 1970 yılına kadar gelen süreçte çeşitli gerginlikler ve çatışmaların olması orduya, yönetime tekrar el koyma yolunu bir kez daha açmıştı. Antidemokratik bir harekete daha imza atan komuta kademesindeki kişiler, bir dizayn amacıyla "partiler üstü" yeni bir idareyi meydana getirmek için 12 Mart günü isteklerini bildirmişlerdi. Üstelik isteklerinin aksine bir gelişmenin olması halinde her türlü uygulamalarda bulunacaklarını belirtmişlerdi. Buna karşılık hükümet aynı gün görevinden ayrılmıştı⁵⁶. İsmet İnönü, Demirel hükümetinin istifasını "*Demokratik bir istifa*⁵⁷" şeklinde ifade etmiştir. Demirel, Cumhurbaşkanı Sunay'a gönderdiği istifasında, "*Muhtıra ile anayasa ve hukuk*

⁵⁴ Kayalı, **a.g.e.**, s. 159-160.

⁵⁵ Behçet Kemal Yeşilbursa, "İngiliz Belgelerine Göre Türkiye'de 1960, 1971 ve 1980 Askeri Müdahaleleri", **Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1, 2019, s. 395.

⁵⁶ Yeşilbursa, **a.g.m.**, s. 395-396.

⁵⁷ **Cumhuriyet**, 13.03.1971, s. 1.

*devlet anlayışını bağdaştırmak mümkün değil*⁵⁸” ifadesini kullanmıştı. Demirel’in 12 Mart 1971 tarihli istifa mektubu esasında hukukun üstünlüğü ve anayasal rejimin önemini niteler özelliğindedir. Ayrıca beyan edilen muhtıranın belirtilen unsurları çiğnediğini vurgulamaktadır⁵⁹. Yaşanan askeri müdahalenin ardından Nihat Erim’in büyük partilerden edindiği fakat çoğunun meclis dışı “teknokratların” meydana getirdiği bir idare kurduğu görülmektedir. 1970 ve akabindeki olaylar, yapılan temelsiz, ani politikaların kötü bir yansımasıydı. Bu pek de olumlu olmayan tecrübe, Cumhuriyet’in ilk yıllarından kalma acelecilik veya anidencilik anlayışının bir nebze de olsa arka plana itilmesine yol açmıştır. Fakat henüz yeteri kadar itinalı ve sükûnete sahip olamayan bu düşüncedekiler sabırlı olmaları gerektiğini 12 Mart’ta bir kez daha görecektiklerdi. Ancak yine de ders alamayacaklardı. Benzer bir şekilde ordu bu huzursuz denge durumunda kilit bir konumda yer almaktaydı. Komuta kademesinde önemli bir yere sahip olanlar görünüşte asker, esasında siyasetçi rollerine bürünme gayretleri içinde gelip gitmekteydiler. Özetle güdümlü siyaset sistemi muhtıra sonrası yapılacak seçimlere değin sürmüştü⁶⁰.

Bahsi edilen denetim altındaki “sınırlandırılmış demokrasi” mefhumu 1980 yılının son çeyreğinde tekrar yara alıp yalpalanmıştır. Daha açık bir ifadeyle yeni bir askeri müdahalenin yaşanması kaçınılmaz olmuştur. 27 Mayıs ve 12 Mart gibi müdahalelerden sonra gerçekleşen 12 Eylül Darbesi, esasında 1970’li yıllarda yaşanan birikim rejimi krizinin ve bu krizlerin mutlak nihayeti olarak sınıflar mücadelesinin bir sonucu olarak düşünülebilir. Aslında bahsi edilen darbenin kökenleri, 1960’lı yılların sonuna kadar uzanmaktadır. Genel itibarıyla kabul edildiği üzere, 1971 darbesi de bu bağlamda, 12 Eylül’ün başarısız bir provası olarak değerlendirilmektedir. 1960’ların sonlarına kadar ithal ikameci birikim rejiminin başarılı bir şekilde genişlemesi yönetim bağlamında birtakım yenilenmelere neden olmuştur. Gerek iktidar bloğu dâhilindeki çeşitli fraksiyonların çelişik çıkarlarının uzlaştırılmasına gerek bağımlı sınıfları bir bütün olarak burjuvazinin genel çıkarlarına eklemleyecek maddi ödünlerin vermesini kolaylaştıracak kaynakların yaratılmasına katkıda bulunmuştur. Birikim rejiminin başarılı bir şekilde genişlediği bu süreç, yasal politik üst yapıda da karşılığını bulmuştur. 1961 Anayasası’nın da itici gücüyle siyasal ve sosyal haklarda bir gelişme

⁵⁸ **Milliyet**, 13.03.1971. s. 1.

⁵⁹ **T.C. Resmî Gazete**, 13.03.1971, s. 2.

⁶⁰ Yeşilbursa, **a.g.m.**, s. 399.

sürecine girilmiştir. Söz konusu bu süreç, maddi imkânları geliştirdiği ve genişlettiği ölçüde, burjuvazinin ekonomik-korporatif çıkarları aşmasına da imkân sağlayarak, iktidar blokunun istikrarlı bir hegemonya oluşturmasının yolunu açmıştır. Ekseriyetle 1965 yılında Adalet Partisi etrafında bütünleşen burjuvazi, kapsayıcı/tek uluslu bir hegemonya stratejisini yaşama geçirmeye uğraşmıştır⁶¹.

1960'lı yılların sonları itibarıyla, iktidar bloku içi fraksiyonlar arası çelişkiler şiddetlenerek derinleşmişti. Buna bağlı olarak yeniden bir siyasal bunalım patlak vererek, siyasal istikrarsızlık dönemi yaşanmıştır. Özellikle 1977-1980 yılları arası, Türkiye'de siyasal şiddetin ve çatışmaların en yoğun olarak yaşandığı ve devlet otoritesinin kaybolup, yurt içinde ve yurt dışında güven bunalımının en üst noktalara yükseldiği buhran dolu bir dönemdir. Bu yıllar terör olaylarında günde yaklaşık yirmi kişinin yaşamını yitirdiği, halkın sokağa çıkamadığı, devlete ve güvenlik güçlerine güvenin tam anlamıyla kaybolduğu, siyasi parti liderlerinin anlaşıp gerekli tedbirleri almak yerine kendi aralarındaki çekişmelerden dolayı bir kısır döngü içerisine girdikleri, şiddet olaylarının en ücra Anadolu kasabalarına kadar yayıldığı karanlık bir dönemdir. Bu siyasal kutuplaşma ortamında kardeşin kardeşi siyasal görüş ayrılığından dolayı öldürebildiği, uluslararası alanda Türkiye'nin güvenirliliğinin kaybolduğu, ekonomisi çökmüş, halkın en temel gıda maddelerini bulmak için büyük zorluklar yaşadığı ve toplumsal dokunun parçalandığı bir manzara ülkeye hâkim olmuştu. Bu dönem Türkiye'sini betimleyen bir diğer husus ise toplumun her kesiminde olduğu gibi neredeyse her kurum ve kuruluşta yaşanan siyasal kamplaşma ve ayrışma idi. Toplum ve devlet tüm birimleriyle "anarşi ve teröre" teslim olma tehlikesi ile karşı karşıyaydı⁶².

1978-1979 kışında sivil rejimin gerilemesi son evresine girmişti ve ülke içinde yaşanan olaylar çok yönlü bir şekilde şiddetlenmişti. Darbe için saptanan tarih yaklaştıkça, olaylar harekete geçmemenin devletin topyekûn çöküşüne neden olabileceği hususunda generallerin vardığı sonucu doğrulamaktaydı. 31 Ağustos 1980 tarihinde MSP lideri, Zafer Bayramı kutlamalarına katılmayı reddetmişti. Bu durum orduya ve Atatürk'ün anısına ciddi bir hakaret olarak değerlendirilmişti. 6 Eylül'de Necmettin Erbakan, Konya'da açık bir şekilde İslami devlet kurma çağrılarının

⁶¹ Özçelik, **a.g.m.**, s. 75.

⁶² Ali Dikici, "12 Eylül 1960 Darbesi Öncesi Türk Polis Teşkilatı'nın Durumu (1977-1980)", **Tarih ve Günce**, Cilt 1, Sayı 1, Yaz 2017, s. 88.

yapıldığı kitlesel bir gösteri düzenledi. İslami köktencilğin bu açık yükselişini onlara göre daha tehlikeli hale getiren unsur, o evrede Erbakan'ın birer birer AP'li bakanları istifaya zorlamak için gensoru önermeleri vererek açık bir şekilde Demirel hükümetine karşı Ecevit'le ittifak halinde olmasıydı. Muhalefetin göstermiş olduğu nedenler mesnetsiz olmalarına karşın Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen 5 Eylül'de bu kampanyanın kurbanı oldu. Üstelik kendisinin de kabul ettiği gibi, Demirel hükümetinin yerini alabilecek bir koalisyon alternatifi bulunmadığından Ecevit gerektiği gibi davranmaktan uzaktı⁶³.

Ecevit, 6 Eylül'de petrol işçileri sendikasının bir toplantısında siyasi mücadeleyi bir futbol maçına benzettiği ve işçileri “tribünlerden sahaya inmeye” davet ettiği konuşmasıyla hakkında düşünülenlerin doğru olabileceğine zemin hazırlamıştı. Kenan Evren ve arkadaşları için, işçileri sokağa çağıran bu açık davet darbenin son meşru gerekçesiydi. 11 Eylül günü öğleden sonra son hazırlıklar yapıldı. 12 Eylül sabahı saat 02.00'da tanklar harekete geçmeye başlamıştı. Sabaha karşı 04.00'da harekât tamamlandı ve sivil rejime böylece son verilmişti⁶⁴.

Genelkurmay ve Milli Güvenlik Konseyi Başkanı Kenan Evren imzasıyla yayınlanan bildirinin muhtevastaki ifadeler oldukça ilgi çekici niteliktedir. Darbeyi gerçekleştirenlere göre devlet yönetim mekanizmalarının işlevsiz hale geldiği ifade edilmekteydi. Anayasal kurum ve kuruluşların karar vermede çekimser davrandığı ve zıtlıklar içinde olduğu belirtilmekteydi. Siyasi partilerin içinde buldukları muhalefetin ülke yararına olamadığı, muhalefetin devleti kurtarmaktan çok uzak olduğu vurgulanmaktaydı. Onlara göre bu durum ülke içinde bölünmeyi doğurmaktaydı. Yine onların düşüncelerine göre nizâmi olmayan düşünce akımlarının üniversitelere kadar etki etmesi, siyasi partilerin ve yurttaşların ekser çoğunluğunun baskı altında tutulması söz konusuydu⁶⁵.

Darbenin ardından belirlenen kurallar çerçevesinde serbestlikler uygulanmıştı. Örneğin Milli Güvenlik Konseyi'nin On Bir Numaralı Bildirisi'nde “*Görevliler, yurt dışında çalışan işçiler, öğrenim gören talebeler, hastalar ve yardımcıları ile yabancılar*

⁶³ William Hale, **Türkiye'de Ordu ve Siyaset**, Ahmet Fethi (çev.), 1. Baskı, İstanbul: Alfa Yayınları, 2014, s. 288- 289.

⁶⁴ Hale, **a.g.e.**, s. 289.

⁶⁵ **Cumhuriyet**, 12.9.1980, s. 1.

*yurt dışına çıkabilirler*⁶⁶ şeklindeki madde darbe sonrası yaşananlara ışık tutar niteliktedir. Bunun yanı sıra parti liderlerinin güvenlik amacıyla belirli yerlere ikametleri istenmiş⁶⁷ ve Türkeş’in istenilen zaman dâhilinde Milli Güvenlik Konseyi’ne müracaat etmemesi halinde suçlu sıfatıyla yargılanacağı⁶⁸ belirtilmişti. Sıkıyönetim askeri mahkemelerini kurmaya tek yetkili olarak Milli Güvenlik Konseyi uygun görülmüştü⁶⁹. Benzer bütün uygulama ve durumlarda “ölümsüz bir denetleyici” sıfatıyla ordu ya da komuta kademesi, Türkiye siyaseti üzerinde etkin olmaya ve rolünü mümkün mertebe kullanmaya gayret etmişti. Bu ise farklı dönemlerde çeşitli askeri müdahalelere yol açmıştı. Bu askeri müdahalelerin yaşanması istenilen refah ortamının yaşanmasına engel olduğu gibi demokrasinin de raylarına oturmasını zorlaştırmıştı.

1.3. 1960-1980 ARASINDA CEREYAN EDEN OLAYLARA VE TOPLUMSAL HAREKETLERE GENEL BİR BAKIŞ

Türkiye’de siyasetin en çalkantılı ve renkli döneminin 1960’lı yıllar olduğu ekseriyetle kabul edilen bir değerlendirmedir⁷⁰. Cumhuriyet yıllarının Türkiye’inde ilk askeri darbenin (27 Mayıs 1960) ortaya çıkardığı sonuçlar çerçevesinde iktidardan devrilen DP’nin tecrübesi iç politikada ilk ve de son olmayacaktı. İktidarın da açmış olduğu yeni ideolojik siyasal alanlar üzerinde bir sağ-muhafazakâr siyaset geleneği oluşturulmuştu. Türkiye’nin yakın siyasi tarihinde etkin olan siyasal düşüncelerin birçoğunda Türkçülük, ulusçuluk, İslamcılık, çağdaşlaşma eğilimleri ve bunların yanında ya da üstünde, adının zikredilmesine bile gerek duyulmaksızın bir şemsiye misali duran muhafazakârlıkla karşılaşmaktadır⁷¹. Ayrıca dış ve iç konjonktürün etkisi ve İsmet İnönü’nün de pozitif tutumu ile hayat bulan çok partili sürecinin başlamasına rağmen sürecin hafızasında tek parti döneminin birçok politik mirasının canlı bir etkisinin varlığı devam etmekteydi. Zaten DP’nin 1950 seçimlerinde başarılı olmasında bu mirasın hem iyi hem de kötü taraflarının halk tarafından bir onay süzgecinden geçirildiği de anlaşılmaktaydı. Özellikle tek parti döneminin ideolojik yüzü olan

⁶⁶ T.C. Resmî Gazete, 13.9.1980, s. 1.

⁶⁷ T.C. Resmî Gazete, 14.9.1980, s. 8.

⁶⁸ T.C. Resmî Gazete, 14.9.1980, s. 8.

⁶⁹ T.C. Resmî Gazete, 15.9.1980, s. 1.

⁷⁰ Mete Kaan Kaynar, **Türkiye’nin 1950’li Yılları**, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019, s. 667.

⁷¹ Deniz Alca, “Özal Döneminde Türkiye Siyasetinin Yeniden Yapılandırılması: Muhafazakâr Uyanış”, (Yayınlanış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, 2012, s. 74.

Kemalizm, alternatif siyasi akımlara karşı son derece müsamahakâr olmayan tavrının da etkisiyle zamanla toplumda güçlü bir değişim reaksiyonunu tetiklemiştir.

1946'dan itibaren DP'nin çekirdek lider kadrosu, toplumda CHP'ye karşı oluşan öfke ve değişim talebini görmekteydi. Bunu kullanabilmek adına muhafazakâr bir siyasi dil ve liberal bir yaklaşımla farklı gruplara karşı yumuşak temas gerçekleştirmekteydi. 1950'lerde DP iktidarının ilk yıllarında toplumda oluşan rahat ve özgür ortam sayesinde farklı siyasi gruplar kendilerini anlatabilmek ve göstermek adına gün yüzüne artık çıkmaktaydılar. Tek parti döneminin baskın çağdaş, laik, seküler ve pozitivist yüzü Kemalizm'e karşı İslam ve gelenekten beslenen alternatif yeni yönelimler daha popüler bir söyleme sahip oldular. Tabii bu durum halkta müthiş bir karşılık bulmayı da beraberinde getirmekteydi⁷². DP'nin siyasi arenanın dışına itilmesinden sonra bile dini, geleneksel yaşamın ritüellerini savunması önemliydi. Alt kesimlerin dertlerini dillendirmenin yanı sıra katı devletçi ekonomik ilerlemeye karşı teşebbüse dayalı liberal politikaların popülerliği Türkiye'de siyasi bir moda olma vasfını daha da artırdı. Özellikle farklı liderler tarafından kurulan ve siyasetin sağ-muhafazakâr kanadında yer alan partilerin en önemli isnat noktalarından birisini toplumun manevi ve geleneksel değerleriyle ilgili siyasi bir dilin kullanılması teşkil etmişti⁷³.

1.3.1. Albay Talat Aydemir Olayı

27 Mayıs 1960 Darbesinden sonra da Türkiye demokrasisinde ve politik hayatındaki sancılı durumlar sona erememiştir. Ordunun siyasete tesirlerine istinaden gerçekleşen problemler çeşitlenmeye başlamıştır. Bu problemlerden bir tanesi de Albay Talat Aydemir⁷⁴ tarafından gerçekleştirilen olaylardır. Darbeyi gerçekleştiren subayların bir kısmı seçimlerin yapılmasından ziyade yönetimde bulunmak istemişlerdi. Ancak ülkenin refahının ve uluslararası saygınlığının ancak parlamenter sistem ile mümkün olabileceğini düşünen subaylar seçimlerin yapılmasını istemekteydi. Bu ise darbeden sonra kurulan MBK üyeleri arasında ayrılımlara neden olmuştu. Üyelerden, 14'ü yurt

⁷² Dinçer Bıdık, "Türkiye'de Muhafazakârlık ve Liberalizm", (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi SBE, 2007, s. 141.

⁷³ Yiğit Baysal, "Türkiye Siyasetinde Modern-Muhafazakâr Çatışmasının Seçmen Davranışına Etkisi", (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Bahçeşehir Üniversitesi SBE, 2016, s. 47.

⁷⁴ Aydemir, 1913 yılında Bilecik'e bağlı Söğüt ilçesinde dünyaya gelmiştir. Kuleli Askerî Lisesi gibi önemli bir askeri eğitim kurumundan mezun olmuştur. Elâzığ ve Siirt gibi bölgelerde görev yapmış, vatani görev için Kore'de bulunmuştur. Ayrıca Bkz: Diren Çakmak, "Türkiye'de Asker-Hükümet İlişkisi: Albay Talat Aydemir Örneği", **Gazi Akademik Bakış**, Cilt 1, Sayı 2, Mart 2008, s. 38.

dışında başka görevlere atanmıştı. 14'lerin tasfiyesi olarak tarihe geçen⁷⁵ olaydan sonra orduda da ayrışmalar yaşanmıştı. Böylece siyasette aktif olarak rol almak isteyen subayların birleşmelerinin yolları açılmıştı. Siyasette rol almak, ülke içindeki refah ortamını sağlamak gibi amaçlarla kurulan Albaylar Cuntasına Aydemir liderlik etmişti. Aydemir, darbeden hemen sonra yapılan seçimlerin ülke içinde istikrarı sağlayamayacağını öne sürmekteydi. Aydemir'e göre yapılan seçimler partiler arası birleşmelere yol açmaktaydı. Üstelik 15 Ekim (1961) seçimlerinde AP ve CHP'nin sayıca yakın oy almaları ve tek başına hükümeti kuramamaları Aydemir'in düşüncelerinde haklı çıktığını göstermekteydi. Ayrıca Aydemir, 27 Mayıs'ta benimsenen ilkelerin de zedelendiği fikrindeydi. Ayrıca 1961'te yapılan seçimlerden sonra milli irade tam anlamıyla tecelli edememişti. Milli iradenin noksan olduğu bir ülkenin uluslararası arenadaki mevcudiyeti zorlaşmaktaydı. Dolayısıyla Aydemir'e göre, yönetimde söz sahibi olmanın ülkenin istikrarı, ekonomik ilerleyişi ve toplumsal huzuru için gerekmekteydi. Darbenin henüz etkisini yitirmediği ve her an tekrarlanma tehlikesinin olduğu bir dönemde yapılan seçimler, çeşitli olayların yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Ülke içinde toplumsal hareketler artarken orduda ise Albay Talat Aydemir Olayı gibi birtakım olaylar meydana gelmiştir⁷⁶. Bu, 27 Mayıs'ta vaat edilen huzur ve refah ortamının sağlanamadığının göstergesiydi.

Aydemir Olayı (darbe girişimleri) üç nedene dayandırılmaktadır. Bunlardan birincisi, 27 Mayıs Darbesi'nden sonra istenen huzur, ekonomik gelişim ve toplumsal bütünleşme ortamının oluşturulamaması olarak ifade edilebilir. İkincisi, kurulan Birinci İnönü Hükümeti'nin nitelikleridir. Bu hükümet, darbe öncesi CHP-DP kutuplaşmasını anımsatacak şekildeydi. CHP- AP ile kutuplaşmış ve bu ordu içinde hoş karşılanmamıştı. Üçüncü neden ise parlamentoda halk-ordu ikilisini karşı karşıya getiren hareketler olarak vurgulanabilir. Ayrıca 21 Ekim 1961 Protokolü'nden güç alan Aydemir, 22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963 tarihlerinde iki darbe girişiminde bulunmuştur. Bahsi edilen protokol her şeyden önce yönetimin ve idarenin halkın esas temsilcilerine verilmelidir esasını öne sürmüştü. Bu ise Aydemir'in, kendisini halkın temsilcisi olmasını düşündürmüştür. İlk darbe girişiminden sonra 1962 yılının sonlarında Aydemir, düşünce ve eğilimlerinde beraberlik ettiği kişilerin onu yalnız

⁷⁵ Yeşim Demir, "Albay Talat Aydemir'in Darbe Girişimleri", *ÇTTAD*, Cilt 5, Sayı 13, 2006, s. 157.

⁷⁶ Demir, *a.g.m.*, s. 157-158.

bıraktığına şahit olmuştur. Kendisinin şahsa bağlı açık rejime değil, gerçek bir demokrasiye inandığını⁷⁷ dile getirmiştir. Ancak yine de darbe girişimleri başarıya ulaşamamış ve girişimlerden ötürü idama mahkûm edilmiştir. 5 Temmuz 1964 tarihinde idam edilen⁷⁸ Aydemir'in gerçekleştirdiği darbe girişimleri, Türkiye Demokrasi'sinde subayların ve dolayısıyla ordunun ne denli etkili olduğunu gözler önüne sermişti.

1.3.2. Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu (1962)

Anayasa Mahkemesi'nin kurulma süreci, Cumhuriyet'in ilk yıllarına değinir. Cumhuriyet'in kurucuları ilk dönemlerden itibaren anayasal bir devlet kurma çabaları içinde bulunmuşlardır. Ancak muhteva bakımından ve mekanizması bağlamında yeterlilik 1960'lı yıllarda tamamlanabilmiştir. Anayasal devlet anlayışına göre anayasa, devletin yönetim sınırlarını belirler. Fransız İhtilali (1789) ile popülerlik kazanan bu anlayış devletin niteliklerini, kurumlarını ve bu bağlamdaki münasebetlerini şekillendiren, vatandaşların temel hak ve özgürlüklerini belirleyen yönetimi ifade eder⁷⁹. 1961 Anayasası'nın getirmiş olduğu ayrıcalıklı yapı şüphesiz ki yargıya da tezahür etmiştir. Ayrıcalıklı ve özel bir muhtevayla oluşturulan Anayasa Mahkemesi, yalnızca hukuki süreçle ilgilenen bir mahkeme değildi. Anayasa Mahkemesi'nin en ayrıcalıklı özelliklerinden bir tanesi hem hukuki hem siyasal alanlar bağlamında faaliyet gösteren kurum olmasıdır. Resmi olarak 22 Nisan 1962 tarihinde kurulan Anayasa Mahkemesi, öncelikli olarak 1960'lı yıllardan sonra etkileri uzun süre boyunca devam edecek siyasi istikrarsızlık ve toplumsal kutuplaşma gibi problemlerin önünü durdurmak için teşekkül edilmişti. 1961 anayasasının getirmiş olduğu birtakım özgürlüklerin doğurduğu ortam, hedeflenen sonuçların elde edilemeyeceğini göstermekteydi. Çok yönlü fikir çatışmaları ortaya çıkarken, gündün güne artan parti sayıları politik istikrarsızlığı arttırmaktaydı. Esasında çok partili sistem demokrasinin en belirgin özelliklerindedir. Ancak 1960'ların çok partili hayatı da siyasal düzlemde kutuplaşma eğilimi göstermişti ve dolayısıyla toplumsal olarak ayrılmalar gerçekleşmiştir. Yaşananlar demokrasiyi zedeleyen durumlardı. Dolayısıyla denetleme ve yaşananları kontrol altında tutmak için şartlara uygun bir kurumun teşekkülü elzem olmuştur. İlk

⁷⁷ BCA, 30.1.0.0.63.389.24.

⁷⁸ Çakmak, a.g.e., s. 62.

⁷⁹ Yusuf Ziya Keskin, "27 Mayıs Askeri Darbesi ve 12 Mart 1971 Muhtrası'nın Türk Devlet Teşkilatı ile Siyaset Hayatına Etkileri", (Yayınlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi SBE, 2011, s. 81.

başkanlığını Sünuhi Arsan'ın yaptığı⁸⁰ Anayasa Mahkemesi'nin vazifeleri özetle yasaların ve TBMM iç tüzüklerinin anayasaya uygunluğunu denetlemek, Yüce Divan vasfıyla Bakanlar Kurulu üyelerini, Yargıtay kurumlarını, benzeri diğer kurum ve organları görevleri bağlamında yargılamak, Cumhurbaşkanını vatana ihanet suçundan dolayı yargılamak, siyasi partilerin kapatılmasına yönelik her türlü davaya bakmak⁸¹ şeklinde sıralanabilir.

Anayasa Mahkemesi'nin partileri kapatma konusundaki yetkisiyle, partilerin kapatılma süreci değişmiş ve partililerin yargılanma esaslarının hukuki nitelikleri arttırılmış oluyordu. Böylece parti veya diğer siyasi organizasyonlarının faaliyetlerinin sona erdirilmesi ve siyasi liderlerin yargılanma esasları bir bakıma değişmiştir. Anayasa Mahkemesi'nde kararlar kesindir. Karara varıldıktan sonra ya da üzerinden belirli bir sürenin geçmesinden sonra ilgili konunun hukuki düzleme taşınması neredeyse görülmemiştir⁸². Bu, Anayasa Mahkemesi'nin ayrıcalıklı bir diğer özelliğidir. Kararların tekrar yargıya taşınmamasının ya da kesin kararların uygulanmasının en önemli sebepleri, görüşülen davaların çok fazla uzun sürmesini önlemek, mevcut uyuşmazlıkların önünü kapatmak ve neticede verilen kararları itiraz edilemez bir niteliğe kavuşturmaktır. Böylece verilen kararların başka bir organ tarafından değiştirilip denetlenmesi de engellenmiştir. Anayasal devlet rejimini niteleyen Anayasa Mahkemesi toplum tarafından birtakım tepkilere yol açmıştır. Siyasi partilerden bir kısmı ılımlı bakarken bir kısmı ise toplumu kısıtlayan bir unsur olarak görmekteydi. Sağ kesim, Anayasa Mahkemesi'nin milletin irade özgürlüğünü kısıtladığını vurgularken sol kesim ise devrimsel nitelikleri taşıyabilecek atılımları önleyici⁸³ olarak görmekteydi.

1.3.3. 1971 Muhtırası ve Siyaset Kurumu

12 Mart 1971 Muhtırasını gerçekleştiren kişilerin kendilerine göre haklı sebepleri söz konusudur. Onlar muhtırayı, gün be gün kötüleşmeye devam eden iktisadi durumu iyileştirmek, etkisi ülke geneline yayılan ve sonuçları kötü hâl almaya başlayan işçi ve öğrenci eylemlerini sona erdirmek en azından huzur ortamını teşekkül etmek ümidiyle

⁸⁰ Ela Arıcan, "Anayasa Mahkemesinin Türk Siyasi Hayatındaki Rolü", (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi SBE, Kasım 2019, s. 50.

⁸¹ Arıcan, **a.g.t.**, s. 48.

⁸² İbrahim Çorum, "Anayasa Mahkemesi Kararlarının Bağlayıcılığı", (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi SBE, 2020, s. 3-4.

⁸³ Keskin, **a.g.t.**, s. 82.

hazırlamışlardı. Bunun yanı sıra toplumun gelir düzeyinin iyileştirilememesi, devlet hazinesinin bütçe problemleri yaşaması ve yaşanan olayların insan kaçırmaya kadar⁸⁴ ilerlemesi muhtırayı gerçekleştiren askerleri harekete geçiren diğer etmenlerdir. Muhtırayı gerçekleştirenler, her ne kadar toplumun yararına olduğu rengi verseler de esasında toplumun fikirlerine karşı gelmek anlamı taşımaktaydı. Çünkü muhtıra ile birlikte Demirel'i görevinden almış oluyorlardı. Bu, toplumun milli iradesinin üstünlük anlayışını korumamak ve milletin kayıtsız şartsız egemenlik hakkını elinden almak demektir. Üstelik Demirel, milli iradenin üstünlük mücadelesini vermektan çekinip görevinden ayrılması tepkilere yol açmıştı. Halbuki Demirel, böylesi bir olay karşısında hukuki yollara başvurmanın yeterli olmayacağını biliyordu. Toplum ise bunun yirmi yıl sonra farkına varacaktı. Ordu bir defa yönetimde bulunmanın tadına varmıştı. Muhtıra ile birlikte yönetimde doğrudan bulunmasalar da dolaylı olarak kendilerini anımsatmayı bilmişlerdir. Ancak 12 Mart Muhtırasını veren kişilere siyaset kurumunun en önemli unsurlarının tepkileri şaşırtıcıdır. Siyaset kurumunun en temel aktörleri olan politikacılar muhtıraya kısık seslerde tepkiler vermişlerdi. Demokrasinin en önemli mabetlerinden olan parlamento ve senatolarda verilen tepkiler, hiçbir şeyi değiştiremeyecek düzeydeydi. Muhtırayı alkışlayan milletin temsilcilerinin dahi olduğu⁸⁵ belirtilmektedir. Muhtıra sonrasında devlet iktidarı yeniden düzenlenmiştir. Vatandaşların temel hak ve özgürlükleri revize edilmiştir. Muhtıranın Cumhurbaşkanlığı, Cumhuriyet Senatosu Başkanlığı ve Millet Meclisi Başkanlığı⁸⁶ kurumlarına verilmesiyle birlikte ordunun siyaset üzerindeki bitmeyecek olan hegemonyası bir kez daha hatırlatılmış ve Türkiye siyasetindeki mevcudiyetinin devam edeceği gösterilmiştir.

1.3.4. Türkiye ve Avrupa Ekonomik Topluluğu İlişkileri

Türkiye'nin Batı'ya yüz çevirmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son iki yüz yılına kadar götürülebilir. Ancak Cumhuriyet sonrası Türkiye-Batı ilişkileri sosyo-kültürel olmaktan ziyade sosyo-ekonomik bir şekle bürünmüştür. Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa ülkelerini yek vücut haline getirme çabalarının sonucu olan

⁸⁴ Bünyamin Gezen, "Dönemin Tanıklarının Anılarında 12 Mart 1971 Muhtırası", (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Aydın Adnan Menderes Üniversitesi SBE, 2020, s. 52-54-56.

⁸⁵ Keskin, **a.g.t.**, s. 239-240.

⁸⁶ Serdar Köse, "Türk Siyasi Hayatında 12 Mart 1971 Muhtırası", (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE, 2010, s. 140.

Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ile ilişkilerinin başlaması 1950'li yılların sonuna denk gelmektedir. Ortak bir pazar ve ortak mallar için gümrük birliği kurmak, ortak tarım politikaları ile işçi durumlarını ve hareketlerini belirlemek⁸⁷ vb. amaçlarla kurulan AET, 1 Temmuz 1958 tarihinde Roma Antlaşması'nın yürürlüğe girmesiyle kurulmuştur. Aynı tarihte Fransa, Lüksemburg, Batı Almanya, Hollanda, Belçika ve İtalya'nın liderliğinde kurulan Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET- European Economic Community-EEC)⁸⁸ Avrupa'nın merkez pazar haline gelmesini hedeflemekteydi. Türkiye Avrupa Ekonomik Topluluğu'na 1958 yılında üyelik başvurusunda bulundu⁸⁹. Bu bağlamda Türkiye-AET arasında çeşitli anlaşmalar ve münasebetler gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki 12 Eylül 1963 tarihinde iki taraf (TR-AET) arasında imzalanan Ankara Anlaşması'dır. İki taraf arasındaki ilke ve yöntemleri belirleyen bu anlaşma 1 Aralık 1964 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Anlaşma, TR-AET'yi iktisadi bakımdan birbirine yakınlaştırırken Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu'na tam üyeliğini kolaylaştırmayı amaç edinmiştir. Bunun yanı sıra Türkiye ve AET'ye üye ülkeler arasındaki ekonomik dengesizliği sona erdirmek, iki tarafın vatandaşları arasında sıkı bağlar teşekkül ettirmek hedeflenen diğer ilkelerdir.⁹⁰

Ankara Anlaşması iki taraf arasında ortaklıklar içeren bir yapıya sahip olmasının yanı sıra anlaşmada, Türkiye Büyük Millet Meclisi ile Avrupa Parlamentosu arasında iş birliği öngören hükümlere de (27. Madde 2. Fırka)⁹¹ yer verilmiştir. Ankara Anlaşması ile iki taraf arasındaki ortaklığın bazı dönemler sonucunda gerçekleşeceği belirtilmiştir. Bunlar hazırlık, geçiş ve son dönem olmak üzere üçe ayrılmıştır. Hazırlık döneminde Türkiye'nin sorumluluğundan ziyade sonraki dönemlerde verilecek ödevleri başarıyla tamamlayabilmesi için AET'nin destekleriyle ön planda olması planlanmıştır. Bu dönemde Avrupa Ekonomik Topluluğu, Türkiye'ye araştırma ekipleri ve inceleme heyetleri gönderme gibi uygulamalara başvurmuş ve çeşitli kalkındırma politikaları izlemiştir. Bu bağlamda Türkiye'nin yeterlilik düzeyi saptanmıştır ve Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun gerekliliklerine uygunluğu denetlenmiştir. Dolayısıyla gerek iktisadi

⁸⁷ Oral Sander, **Siyasi Tarih 1918-1994**, Ankara: İmge Kitabevi, 2010, s. 347.

⁸⁸ Mustafa Çetiner, "Yunanistan'ın Avrupa Ekonomik Topluluğu'na Üyeliği ve Türkiye'ye Yansımaları", (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2015, s. 12.

⁸⁹ M. Hakan Keskin, **Doğru Sanılan Yanlışlarla Avrupa Birliği**, 1. Baskı, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2008, s. 119.

⁹⁰ Keskin, **a.g.e.**, s. 119.

⁹¹ **BCA**, 30.18.1.2.186.27.7.

durumu saptamak gerek ortaklık ilkesini pekiştirmek amacıyla 1970’li yılların başında Katma Protokol görüşmeleri başlamıştır. 1973 yılında Katma Protokol’ün yürürlüğe girmesiyle birlikte geçiş dönemi başlamıştır. Bu dönemin esas amacı gümrük birliğini kurmaktır. Bu dönemde Türkiye AB’den alacağı mallara uygulayacağı gümrükleri tanzim edecekti. Belirtilen sürelik (12-22 yıl) listelerdeki gümrükler aşamalı olarak sıfırlanacaktı. Belirli problemler dışında istenilen tanzimler gerçekleşse de o dönem Türkiye ekonomisinin istikrarsızlık içerisinde olduğu ve iyileştirilmesi gerektiği öne sürülerek üyelik başvurusu tekrar bekletilmiştir. Son dönem ise Gümrük Birliği’ne dayanan zamanlara tekabül eder. Bu dönem ise mevcut şartlara göre oluşturulmuştu ve tarafların durumları baz alınarak sonuca ulaşılacağı belirtilmişti. 1960-1980 yılları arasında Türkiye’nin Avrupa Ekonomik Topluluğu’na üyelik müzakereleri bekleme durumunda kalmıştır. Daha açık ifadeyle Türkiye-AET (Avrupa Birliği/AB) arasındaki ilişkiler 1980’li yıllara kadar inişli çıkışlı olmuştur. Ancak 1980 darbesinin yaşanmasıyla birlikte Türkiye’nin AB üyeliği de askıya alınmıştır. Türkiye-Avrupa Ekonomik Topluluğu arasındaki ilk yakınlaşmayı teşkil eden Ankara Anlaşması’ndan sonra (1 Ocak 1996) Gümrük Birliği Anlaşması yürürlüğe girecekti. 20 yıllık süre içinde birden çok askeri darbenin yaşanması, iç siyasetteki çalkantılı durum, işçi ve öğrenci hareketleri gibi olaylar üyeliği sekteye uğratan etmenler olarak göz önünde bulundurulmalıdır. Buna karşılık Türkiye ile yakın tarihlerde üyelik başvurusunda bulunan Yunanistan 1981 yılında⁹² tam üyeliğe layık görülecekti. Bu durum Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne üyelik çabalarına da aks etmiştir. Türkiye esasında uygulanan kriterlerin tarafsız olamadığını fark etmiştir.

1.3.5. Kıbrıs Meselesi

Kıbrıs Meselesi’nin cereyan etmesi Cumhuriyet öncesi dönemlere kadar uzanır. Cumhuriyet sonrası dönemlerde Kıbrıs Meselesi’nin uluslararası arenada daha fazla ilgi odağı olduğu görülmektedir. Batılı devletler özellikle İngiltere, Kıbrıs Adası’nın kendi kontrollerinde olmasını hedeflemekteydiler. Bunun doğrudan sağlanması için yeteri hukuki itirazlarının olmadığını düşünen bu devletler dolaylı yoldan hâkim olma çabalarına girişmişlerdir. Dolaylı hakimiyet ise kendilerine problem çıkarmayacak bir devlet ile mümkün olabilirdi. Bunun için Yunanistan uygun görülmüştür. Türkiye’nin Yunanistan ile Cumhuriyet öncesinden kalma sancılı ilişkileri 1950’lerden sonra Kıbrıs

⁹² Keskin, a.g.e., s. 119.

üzerinden yaşanmaya devam etmiştir. Yunanistan, Kıbrıs Adası'nın hâkimiyet hakkına sahip olduklarını ve adada sadece Rumların yaşaması gerektiğini öne sürmekteydi. Türkiye ise aksini ifade ederek adada her dine, dile ve kültüre mensup halkların yaşayabileceğini ancak hâkimiyetin Türkiye'ye ait olması gerektiğini savunuyordu. 1955 yılında Adnan Menderes Kıbrıs'ta statükonun korunması gerektiğini Fatin Rüştü Zorlu'ya bildirmiş⁹³ ve ülkenin bu konudaki hassasiyetlerini ifade etmiştir. Bunun üzerine Richard, Coudenhove-Kalergi⁹⁴ ve A. Smith⁹⁵ başta olmak üzere çeşitli devlet adamları Adnan Menderes'e mektuplar göndermişlerdi. Kıbrıs Akdeniz hakimiyeti için önemli bir nokta olmasının yanı sıra Türkiye'nin Afrika'ya ulaşması için bir durak niteliğindedir. Dolayısıyla memleket geneli için oldukça hassas bir yerdir. Buna karşılık Türkiye'nin 1950'li yıllarda yaşanan olaylara tepkileri genel itibarıyla sonucu değiştirebilecek düzeyde olamamıştır. 16 Ağustos 1960 tarihinde Kıbrıs'ta iki toplumlu (Türk-Rum) ve yönetim şekli Cumhuriyet olan bir devlet⁹⁶ kurulmuştur. Bu tarihten sonra Türk-Rum çatışmaları alevlenmeye başlamıştır. Çünkü yürürlüğe konulan anayasa iki toplumu kapsayamamıştır. Rumlar ve Türkler birtakım maddelere uymak konusunda çekimser davranmışlardı. Makarios'un 1963 (30 Kasım) yılında verdiği anayasa değişikliği teklifi Türkiye'nin aleyhinde olduğu gerekçesiyle Türk tarafınca reddedilmişti⁹⁷. Bunun üzerine iki taraf arasındaki çatışmalar 1963 yılının sonlarında terör eylemlerine dönüşmeye başladı. Olaylarda Rum tarafının teçhizat ve organizasyon bağlamında daha güçlü olduğu saptanmıştır. Rum kesimi ağır makineli tüfek, bomba ve roketlerle Türklerin evlerine saldırırken Türkler kendilerini çifte ve av tüfeği⁹⁸ gibi seviye bakımından zayıf silahlarla muhafaza etmek istemişlerdi. 24-25 Aralık 1963'te Makarios'un emriyle AKRİTAS'çılar tarafından gerçekleştirilen olaylarda Nihat İlhan'ın eşi ve çocuğunun banyo küvetinde öldürülmesi⁹⁹ Türkiye'deki tepkileri zirveye taşımıştır.

Türkiye'de Kıbrıs Türklerinin maruz kaldıkları zulümlere karşı etkili politikaların izlenmesi gerektiği belirtilmiştir. Kıbrıs Meselesi'nin Birleşmiş Milletlerdeki

⁹³ BCA, 30.1.0.0.1.8.19.

⁹⁴ BCA, 30.1.0.0.6.30.17.

⁹⁵ BCA, 30.1.0.0.6.31.1.

⁹⁶ Gizem Kocakılıç, "Kıbrıs Meselesinin Genel Seyri", **Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 3, Sayı 1, Haziran 2021, s. 63.

⁹⁷ Kocakılıç, **a.g.m.**, s. 64.

⁹⁸ BCA, 30.1.0.0.64.394.29.

⁹⁹ Mehmet Yılmaz, **Çağdaş Türk Dünyası Tarihi**, Konya: Palet Yayınları, Şubat 2017, s. 35.

görüşmelerinde Türkiye Murahhas Heyeti'ne Nihat Erim seçilmişti¹⁰⁰. Ancak Kıbrıs Meselesi'nin uluslararası arenadaki müzakerelerinde tarafsızlığın olmadığı görülmekteydi. Bilahare Makarios'un Denктаş'a adaya girme yasağı getirmesi ve 1967 yılında Denктаş'ın tutuklanması ile olaylar savaşa yol açacak dereceye varmıştır. Adada birçok Türk insanının öldürülmesi üzerine Türkiye 17 Kasım 1967 tarihinde Kıbrıs'a çıkartma yapmıştır¹⁰¹. Bir diğer çıkartma 1974 yılında yapılmıştır. 15 Temmuz'da Cuntacıların Kıbrıs'ta yönetimi ele geçirmesi, Türkiye'nin çıkartma yapmasının yolunu açmıştır. Üstelik Türkiye'de kamuoyu, yapılan darbeden rahatsızlık duymaktaydı. Türkiye, darbeden 5 gün sonra 20 Temmuz 1974 tarihinde Kıbrıs Barış Harekâtı'nı başlatmış, böylece 30 Temmuz 1974 tarihli Cenevre Antlaşması ile adanın Yunanistan'a bağlanması önlenmiştir. Burada Ecevit önderliğindeki CHP-MSP koalisyon hükümetinin hızlı davranması sonucu belirleyen önemli bir etmendir. Harekâтта Amerikan silahlarının kullanılması birtakım yaptırımlara yol açmıştır. Amerika Birleşik Devletleri, silah ambargosu uygulamış ve mali desteklerini kesmeye başlamıştır. Toplumun bazı kesimleri ve partilerin birkaçı, Amerikan saldırısına maruz kalmaktan çekiniyordu. Diğer kesim ise Kıbrıs Harekâtı'nın istenilen sonuçlarla nihayete ermesinin verdiği mutluluk ile mevcut hükümete desteklerini göstermekteydiler. 1974 Harekâtı'ndan sonra ada Kuzey-Güney olmak üzere ikiye bölünmüş Rumlar Güney'e, Türkler ise Kuzey'e yerleştirilmiştir. 1975 yılında Kıbrıs Türk Federe Devleti kurulmuş ve 15 Kasım 1983¹⁰² tarihinde Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti resmen kurulmuştu. Jeopolitik konumu ve stratejik önemi dolayısıyla kaybedilmesi düşünilemeyen Kıbrıs'ın (en azından bir kısmının) Türk egemenliğinde kalması, halka güven aşlamış ve siyasi liderlere cesaret kazandırmıştır. Özellikle Ecevit'in ön plana çıktığı Kıbrıs Meselesi, Türkiye siyasetinin birtakım baskılara mecbur bırakılmaması gerektiğini bir kez daha göstermekteydi.

1.3.6. İşçi ve Köylülerin Siyasetteki Roller

7 Ocak 1945 tarihinde Çalışma Bakanlığının kurulmasının ardından ertesi yıl Cemiyetler Kanunu dâhilinde gerçekleşen yenilikle toplumsal örgütlenmelerin bağımsızlıkları genişletilmişti. Bunun sonucu olarak birçok sendika ortaya çıktı.

¹⁰⁰ BCA, 30.18.1.2.176.1.9.

¹⁰¹ Kocakılıç, a.g.m., s. 66.

¹⁰² Yılmaz, a.g.e., s. 46.

Sendikaların durumu, konumu 20 Şubat 1947 tarihli “İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Kanunu” ile düzenlendi. Bu kanunun taslağı, danışmanlık yapan iki İngiliz uzmanın da yardımlarıyla hazırlanmıştı ve halen yürürlüktedir. Kanun grev hakkını hâlâ tanımamakla beraber, diğer açılardan sendika ve federasyonların serbest bir şekilde kurulmasına izin vermektedir. 1940 yılında sendika sayısı 73, 1949’da 79, 1950’de 88, 1951’de 137, 1952 yılında ise 239 idi. Bütün sendikaları mahiyetinde tutan bir Türk Sendikalar Federasyonu 1952 yılında İzmir’de kuruldu. Federasyona 150.000 işçinin üye olduğu belirtilmektedir¹⁰³.

Köylülerin ise henüz sendika veya kendilerine ait örgütleri mevcut değildi. 17 Nisan 1940’ta 3803 sayılı Köy Enstitüleri yasası onay görmüştür. 19 Haziran 1942 tarihinde ise 4247 sayılı kanun ile Köy Enstitüleri ve Teşkilat yasası adında, köylüleri kapsayacak iki kanun gerçekleşmiştir¹⁰⁴. Açılan Köy Enstitüleri köylü oğlanlara ve kızlara masrafları devlet tarafından karşılanan beş yıllık pratik eğitim sağlamaktaydı. Ardından mezunlar kendi köylerine öğretmen olarak, daha genel manada modern çiftçilik ve hijyen konusunda liderlik etmek bağlamında rehberlik yapmak üzere geri gönderiliyorlardı. 17 Nisan 1947 tarihinde kurumun sekizinci yıldönümüne geldiğinde, 15.000 öğrencisi olan yirmi enstitü bulunmaktaydı. 1950’li yıllarda Türkiye’ye binlerce traktörün gelmesiyle Türk tarımı değişime uğradı. Bu, tarımdan geçinen köy toplumunda tam bir devrim etkisi yarattı, hatta kendine yeni Türk edebiyatında bu değişimleri yansıtabilecek yollar açtı. Traktör yalnızca bir refah kaynağı değildi, aynı zamanda sahibine itibar ve statü sağlıyor, sürücüsüne de bir kudret ve asalet duygusu veriyor ve daha akla gelmedik çeşitli yoldan köy toplumuna hizmet ediyordu. Köylülere çok daha fazla rahatlık sağlayan ve ülke halkının yaşamına daha yakından katkıda bulunmalarını mümkün kılan daha birçok maddi gelişme ortaya çıkmış, ancak yine de Türk köylüsünün sorunları çözülememişti. O dönemin nüfus istatistiklerine bakıldığında zaman köylü nüfusu, ülke nüfusunda yüzde yetmişin üzerinde¹⁰⁵ yer almaktaydı. 31 Temmuz 1952’de Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu kurulmasıyla yeni bir sürece girilmiştir. Türk-İş tüzüğünde her ne kadar partiler üstü bir anlayışa sahip olunacağı belirtilmiş olsa da uygulamada böyle bir

¹⁰³ Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Boğaç Babür Turna (çev.), III. Edisyon, 9. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2017, s. 645.

¹⁰⁴ Ali Gürsel, “Köy Enstitüleri”, **Asia Minor Studies**, Cilt 6, Sayı 11, 2018, s. 4.

¹⁰⁵ Lewis, **a.g.e.**, s. 646-647.

durum görülememişti. Konfederasyon her zaman iktidar ve muhalefet partilerinin bir şekilde etki alanında kalmıştır. 1953'te olağanüstü olarak toplanan ikinci genel kurulda, DP yanlısı olan Naci Kurt genel başkan seçilmiştir. Genel sekreterliğe ise CHP yanlısı olan İsmail İnönü seçilmiştir. 1954'ten itibaren gerilen Türk-İş-DP ilişkisi 1957'de yapılan Türk-İş'in üçüncü genel kurulundan sonra değişmeye başlamıştır. Kurul, DP yanlısı bazı sendikacıların yoğun baskısı altında geçmiştir¹⁰⁶.

Ülke genelinde nüfusun önemli bir kısmını teşkil eden işçi kesimleri sendikal hareketlerle yetinmemiş, siyasal hayata farklı mecralardan da eklemlemeye çalışmaktaydılar. Öne çıkan temel düşünsel tema siyasal parti ve liderlerin işçilerin hak ve hürriyetlerini savunmaktan ziyade hak kaybının temelinde onların güttüğü politikaların var olduğu dillendirilmekteydi. İşçi sınıfının bireysel veya topluca siyasal partilere üye olmaları bir diğer anlamda parti içi çıkar gelişmelerinden dolayı zamanla eriyip kayboldukları savı güçlü bir destek bulmaktaydı. Kısaca evrensel işçi değerleri ekseninde örgütlenmeyi gerekirse bir siyasal parti kurulmak suretiyle meclise girmeyi de tartışmaktaydılar. Türkiye'de sendikacılığın önemli bir kuruluşu olan Türk-İş'in izlediği partiler üstü sendikacılık tipi yaklaşımına ve CHP'ye mesafeli tutumları ile bir grup sendikacı, siyasal arenada alternatif bir parti oluşturma girişimlerine başlamışlardır. Dönemin İçişleri Bakanlığının bu girişime karşı bir tedbir olarak 23 Ocak 1961 tarihinde yayınladığı mevzuatın yeni kurulan partilerin seçime katılabilme yeterlilikleri ile alakalı belirlediği kısıtlara göre 13 Şubat 1961 tarihinden önce kurulmuş partiler seçime girebileceklerdir. Askeri darbe ve onun oluşturduğu yeni iktidar erkinin ülkede parti kurma ile ilgili toplumdaki çabaları böylesine kısıtlaması rahatsızlık vermesine karşın bazı gruplar legal alanda siyasallaşmak adına girişimlerine ve de eylemlerine devam etmişlerdir. Bu yıllarda *“TİP'in sosyal adaletçi, reformcu bir parti olması, seçilecek başkanının milliyetçi, antifaşist, antikomünist nitelik taşıması, partinin temel dayanağının Türk-İş olması gerektiği hususunda anlaşmışlardı. Kuracakları parti konusunda Türk-İş'in ve İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin desteklerinden yararlanmak için iletişim içinde olmuşlardı. Neticede 13 Şubat 1961'te TİP”*

¹⁰⁶ Canan Özcan, “Türkiye’de Sendika-Siyaset İlişkisi: TKP Atılım Döneminde DİSK-TKP Örneği”, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE, 2010, s. 43-45-46.

kurulmuştur”¹⁰⁷. Böylece işçilerin parlamentoda temsilci bulundurma ve düşüncelerini duyurabilecekleri yolu meşakkatli olsa da açılmıştır.

İşçilerin meclise TİP vasıtasıyla bağlantılı olmalarından sonra köylü kesimi ise CKMP ve TKP dolayısıyla parlamentoya dâhil olmuştur. 19 Mayıs 1952 tarihinde Remzi Oğuz Arık öncülüğünde kurulan Türkiye Köylü Partisi (TKP); toplumun büyük kitlesini oluşturan işçi ve köylüler başta olmak üzere halkın aidiyet ve geleneklerini koruyarak kültürel gelişimi sağlamak, milleti hariçten ve dâhilden gelecek her türlü tehlike ve saldırılar karşısında güçlü durabilen, bilinçli bir topluluk oluşturmak ve böylece genel olarak emniyet ve refahı sağlamak amacıyla kurulmuştu¹⁰⁸. DP yönetimi bağlamında gerginleşen politik ortamda Türkiye Köylü Partisi 1958 Ekim ayında bir bildiri yayınlamıştır. Bildiride Cumhuriyetçi Millet Partisi ile Hürriyet Partisi’nin bir araya gelmesi dolayısıyla Demokrat Parti ve Cumhuriyet Halk Partisi haricinde üçüncü büyük bir partinin ortaya çıkması gerekliliği ifade edilmiştir. O. Bölükbaşı ile T. Demiray İstanbul’da 15 Ekim 1958’te bir araya gelerek iki partinin (Cumhuriyetçi Millet Partisi-Türkiye Köylü Partisi) birleşme protokolünü imzalamışlardır¹⁰⁹. Bu köylü zümrenin adıyla kurulan önemli parti de amacında barındırdığı kişilerin sorunlarını tam anlamıyla anlayamamış ve parlamentoya taşıyamamıştı.

27 Mayıs sonrası gerilen toplumsal yaşantı ve benimsenen yeni 1961 Anayasası’nın özgürlükçü yönleri halk kesimleri üzerinde etkilerini hemen göstermekteydi. Bilhassa ülkede sancılı bir mesele haline gelmiş olan sendika kurma, grev hakkı ve toplu sözleşme seçeneğinin anayasal güvenceye kavuşması¹¹⁰ ülke genelinde sendikalaşma sürecini hızlandırmıştır. 1961 Anayasası’nın görüşmelerinin sona ermesi ile birlikte Türkiye genelinde sendikal ve sendika haklarının iyileştirilmesiyle ilgili görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Birçok anayasal düzenlemenin yapılmasının ardından sendikaların haklarının genişletilmesi, hukuki düzleme de taşınmış oluyordu. Partiler, büyük ölçüde tasarıya ılımlı yaklaşmışlardı ve olumlu

¹⁰⁷ Günay Dumrul Uygur, “Türkiye İşçi Partisi 1961-1971”, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE, 2020, s. 35-36.

¹⁰⁸ Muhammet Çiçek, “Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi ve Türk Siyasi Hayatındaki Yeri”, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2014, s. 31.

¹⁰⁹ Çiçek, **a.g.t.**, s. 37.

¹¹⁰ Süreyya Algül, “Türkiye’de Sendika-Siyaset İlişkisi: DİSK Örneği (1967-1975)”, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, 2013, s. 35.

baktıklarını belirtmişlerdir¹¹¹. Bu gelişmelerden sonra gerek işçi grupları gerek köylü grupları, yeri geldiğinde bir araya gelerek seslerini duyurmaya ve ihtiyaçlarını ifade etmeye çalışmışlardır. Yeri geldiğinde ise amaçlarına hizmet etmelerini umdukları kuruluşlardan medet uman işçi ve köylüler, sendika-siyaset ekseninde yaşayadurmuşlardı. Bu zaman zarfında Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu ve kısa adı (DİSK) olan yeni bir sendika sol eğilimli bir yaklaşımla tepkilerini dile getirmeye başlamıştır. Özellikle ülkenin ekonomik sıkıntılarından dolayı zorlu hayat koşullarında olan işçi ve ailelerinin yerine ekonomik ve siyasi bir mücadele amaç edinmişti. Ülkede planlı kalkınma ve sanayileşme konularında yeni mesajlar vermiş, ayrıca işçilerin sosyal ve ekonomik haklarının takipçisi olmaya gayret göstermiştir¹¹². Öztürk'ün “Asgari ücretler eksiksiz ödenecek”¹¹³ söyleminin yerine getirilebilmesi ve işçi/köylü haklarının temelden çözülebilmesi için DİSK önemli bir unsurdur.

DİSK, sendikal demokrasi ve toplu iş sözleşmesi gibi konularda işçi sınıfına geniş haklar tanımaktaydı¹¹⁴. Dolayısıyla toplumun Türk-İş ile kıyaslandığında işçilere hürriyet ortamı sunan DİSK'e rağbet gösterdikleri görülmüştür. Ayrıca 1973 yılında Türk-İş'te yaşanan ayrılık, 1970'teki sendikal değişiklik ve bağımsız sendikaların durumunun zorlaştırılması DİSK'e yönelimin yollarını açan diğer unsurlardır¹¹⁵. DİSK'in 1973 yılından itibaren CHP'ye destek verdiğini açık bir şekilde göstermesi ilgi çekmesine zemin hazırlayan bir diğer etmendir. DİSK, bundan sonra kendini siyasetin en üst mecralarında görmeye başlamıştır. 1973 yılında yapılan seçimlerde insanca ve demokratik bir çalışma düzenini oluşturmak ve işçilerin durumlarını tanzim etmek gibi amaçları taşıdığını öne sürerek CHP'ye oy vermenin elzem olduğunu¹¹⁶ ifade etmiştir. 1970'lerin sonuna doğru DİSK'te genişlemelerin olduğu görülmektedir. Sosyal demokrat yapıya sahip sendikaların özellikle Türk-İş içinde istedikleri başarıyı elde edememeleri bu sendikaların DİSK'e katılmalarının yollarını açmıştır. 1975'te Ges-İş, 1976 yılında Çağdaş Metal-İş ve Genel-İş ve 1978'de OLEYİS, DİSK'e katılan başlıca

¹¹¹ Algül, **a.g.t.**, s. 38.

¹¹² Muhammet M. Arpacı, “Türkiye'nin Demokratikleşme Sürecinde Türkiye Devrimci İşçi Sendikalarının (DİSK) Yeri 1971-1980”, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2018, s. 14.

¹¹³ **Milliyet**, 26.12.1969, s. 1.

¹¹⁴ Ece Göktürk, “Türk-İş'te Sosyal Demokrat Muhalefet ve DİSK'e Yönelim (1970-1975)”, **Mülkiye Dergisi**, Cilt 44, Sayı 2, Haziran 2020, s. 334.

¹¹⁵ Göktürk, **a.g.m.**, s. 334.

¹¹⁶ Gonca Gezer, “D.İ.S.K. Örneğinde Türkiye'de Sendika ve Siyaset İlişkisi” (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi SBE, 2011, s. 68.

sendikalar dır. Ancak DİSK'i hafızalara yerleştiren en önemli unsur TKP olmuştur. TKP, DİSK'in kurumsal örgütlenmesi ve kurumsallaşma bağlamında güçlenmesine katkı sağlayan en önemli çalışmaları gerçekteşirmiştir. TKP'li kadroların tesiriyle toplu grev ve sözleşme mücadelelerinin yanı sıra politik mücadelelerin de tırmanışa geçtiği görölmektedir. Bu bağlamda 1970'li yılların sonlarına doğru DİSK'in yaptığı mitinglerde faşizme geçit verilmeyeceği vurgulanmış, içinde bulunulan durumun oyun olduğu ifade edilmiş ve bu oyunun işçi, köylü, memur, esnaf ve uyanan tüm emekçi kişiler sayesinde sona erdirilebileceği belirtilmiştir.¹¹⁷

1.3.7. Öğrenci Hareketleri ve 1968 Kuşağı

Türkiye'de, 12 Mart Muhtırasından önce üzerinde en fazla durulan olayların başında öğrenci hareketleri gelmektedir. Öğrenci hareketlerini alevlendiren ilk olay ise yurt dışı menşelidir. Öğrenci hareketlerinin tırmanarak uluslararası bir hal almasına neden olan bu olay, ABD'nin sömürge politikalarının yanında 1965 yılında Vietnam Savaşı için asker çikarması olarak değerlendirilmiştir. ABD'nin sürdürdüğu sömürgeci politika anlayışı Vietnam Savaşı ile birleştiğinde, ABD dışındaki ölkelerdeki gençliğin de tepkisi ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Avrupa'da ve Türkiye'de başlayan öğrenci hareketleri üzerinde en büyük etkenlerden biri olarak Vietnam Savaşı ifade edilmektedir. 12 Mart 1971 Muhtırasında ifade edilen anarşi, kardeş kavgası ve huzursuzluk ortamının gelişmesinde 68 Kuşağı olarak bilinen gençlik hareketlerinin büyük etkisi olmuştur. Bu dönemde üniversiteli gençlerin büyük bir kısmı apolitik olmaktan çıkıp politize olmuş ve yeni bir düzen arayışıyla siyaseti yönlendirmede aktör olma çabaları içine girmiřtir¹¹⁸.

Bařkent Ankara'da başlayan, üniversite öğrencilerinin Millî Eğitim Bakanlığı önüne giderek bakanı istifaya davet etmesi olaylarının İstanbul'a da sıçraması sonucunda, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakóltesi ile Rektörlük öğrenciler tarafından işgal edilmiştir. "Ankara'da Dil Tarihçiler Yürüyüş Yaptı" başlıkları gazetelere yansımıřtır¹¹⁹. Olaylar üzerine İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakóltesi öğrencilerinin sınavları ertelenmişti. Bunun yanında Avrupa'da gelişen durumlar da farklı değildir. Paris'te yaşanan olaylar sonucunda alevler içinde bir gece geçirildiği ve yaşanan

¹¹⁷ Gezer, a.g.t., s. 70-71.

¹¹⁸ Hasan Acar, *Türk Siyasal Hayatı Osmanlı Modernleşmesinden Günümüze*, 1. Baskı, Ankara: Nobel Yayınları, 2018, s. 466.

¹¹⁹ *Milliyet*, 13.06.1968, s. 1.

olayların kolluk güçleri tarafından “merhametsizce bastırılacağı” ifade edilmiştir¹²⁰. Böylece ABD merkezli öğrenci ayaklanmaları neredeyse dünyanın her tarafına yayılmıştı. Batı’da ortaya çıkan ayaklanmalar ile Türkiye’de gerçekleşen ayaklanmalar birbirinden farklı değildi. Her şeyden önce mevcut eğitim sistemlerinden duyulan şikâyetler söz konusuydu. Şikâyetler boykotların yaşanmasına ve gergin hallerin yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Güvenlik güçlerinin aldığı önlemler dahi yaşanan çatışmaların ve kavgaların sona ermesine yetmedi¹²¹. Esasına bakıldığında eğitim sistemine duyulan şikâyetlerden kaynaklanan olayların zamanla renk değiştirdiği görülmektedir. Özellikle emperyalizme karşı bir duruş sergilenmeye başlandığında buna karşılık önlemler de sertleşmeye başlamış ve eylemcilere karşı çeşitli operasyonlar gerçekleştirilmiştir. Bu esnada Vedat Demircioğlu’nun yaralanıp ölmesi olayları başka bir boyuta taşımış oluyordu. Demircioğlu’nun arkadaşları onun ölümünden güvenlik güçlerini ve dolayısıyla İçişleri Bakanlığını sorumlu tutmaktaydılar. Bundan dolayı mevcut kişilerin derhal görevlerini terk etmelerini istiyorlardı. Hatta Hüseyin Balan, Millet Meclisinde bahsi edilen bakan hakkında gensoru önergesi bile vermişti¹²². Demircioğlu’nun ölümüyle alevlenen öğrenci olayları tırmanışa geçti ve dolayısıyla eğitim sürecinde aksamalar yaşanmıştı¹²³.

Yaşanan bu ve benzeri olaylar 1960’lı yılların sonlarına doğru renk değiştirmeye başladı, daha geniş çaplı eylemlere doğru giden yol sonuna kadar açılmıştı. Olayların göstermiş olduğu etkilerden olacak ki büyük üniversitelerdeki birtakım akademisyenler mertebelerinden istifa etmişti. Ardından üniversitelerde öğrenciler fakültelerde boykotlar yapıp gayri nizami hareketlerde bulunmaya başlamıştı. Böylesi nedenlerle başlayan olaylar zamanla Amerika ve emperyalizm karşıtlığı şeklinde değişim göstermişti. 1969 yılının Haziran ayında öğrencilerin Beyazıt Meydanı’nda yürüyüş geçip sloganlar atması olayları zirveye çıkaran önemli bir nedendir. Bu onların yapmakta oldukları eylemlerin siyasi niteliğe bürünmesinden başka bir şey değildi. Zira güvenlik güçleriyle şiddetli çatışmalara girişen öğrencilerin olduğu, çatışmalardan onlarca kişinin yaralandığı ifade edilmektedir. Köklü üniversiteler başta olmak üzere olayların yoğunlukta olduğu birçok bölgede eğitime ara verildiği görülmektedir. Bunun

¹²⁰ **Cumhuriyet**, 13.06.1968, s. 1.

¹²¹ **Milliyet**, 16.06.1968, s. 1.

¹²² Aslıhan Keskin, “Öğrenci Olaylarına Genel Bir Bakış (1968-1980)”, **Atatürk Dergisi**, Cilt 2, Sayı 8, 2019, s. 242-243.

¹²³ **Milliyet**, 02.10.1968, s. 1.

yanı sıra bazı üniversitelerde öğrencilerin esas amaçlarının Marksist-Leninist eğitim sistemlerini üniversiteye taşımak olduğu belirtilmekteydi. Oysa öğrencilerin öncelikli isteklerinden biri kaygısız ve adil bir eğitim sisteminin uygulanmasıydı. Amaçlarının yanlış anlaşılması ve istedikleri eğitim sisteminin getirilememesi, yanlış olsa da dönemin öğrencilerini başka yollara itmişti. O da isteklerini silah kullanarak pekiştirmek, belki de kabul ettirmek düşüncesiydi. Dolayısıyla politik düzlemde hukuki dayanağının olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Kendilerine göre meşru gördükleri tarafı, ülkenin huzurunu korumaktı. Ancak esasına bakılırsa bu onların karşılarındakilere sert müdahale yolunu açmaktan başka bir şey değildi. Çünkü artık onların da karşılarında silahlı kişiler olacaktı. Böylece ülke içinde yaşanan olaylar toplu silahlı çatışmaların daha da artmasına yol açmıştır. Güvenlik güçlerinin yanı sıra ülkücü gençlerin de pek nizami olmasa da kamplarda eğitim alması olayları alevlendirecek bir başka unsurdur. Ülkücü gençlerin eğitildiği Komando isimli kamplarda aslında ülkenin geleceğini değiştirecek aktörler ve olayların boyutunu genişletip ülkeyi huzursuzluğa itecek kişiler yetiştirilmekteydi¹²⁴.

Mevcut durum, yaşanacak olayların mahiyetini ifade etmektedir. Ayrıca meydana gelecek ölümlerin en belirgin habercisiydi. M. Büyüksevinç gibi birçok kişinin ölümünün yaşandığı 1969 sonlarında olaylar doruğuna çıkmıştı¹²⁵. Bahsi edilen kişinin ölümünden sonra öğrenci, genç ölümleri artık isimle değil de sayıyla ifade edilmeye başlamıştı¹²⁶. Ölümler Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK)'nin yavaş yavaş boy göstermesine zemini hazır hale getirmişti. TSK tarafından yayınlanan bildiride gençlerin lehinde söylemler dikkat çekicidir. Onlara göre gençler, bağımsız bir Türkiye amacıyla yürüyüşler yapmakta ve bu amaçla sloganlar atmaktaydı. Bu aslında yönetime el koyacaklarını destekleyici güç olarak gençleri yanına çekme isteğiydi. TSK, gençleri yanına çekmeye çalışırken Memduh Tağmaç ise yaşanılacak hiçbir aşırılığın desteklenmeyeceğini ve huzursuzluk ortamının oluşmasına izin verilemeyeceğini belirtmekteydi. Ancak yine de ölümler sonlandırılmamıştı. 20 Aralık günü öldürülen

¹²⁴ Keskin, **a.g.m.**, s. 245.

¹²⁵ **Milliyet**, 09.12.1969, s. 1.

¹²⁶ **Milliyet**, 15.12.1969, s. 1.

öğrenci olayından sonra akademiye süresiz ara verilmişti¹²⁷. Bunun bir sonucu olarak ve olaylarla bağlantıları olduğu düşünülerek 100 öğretmen açığa alındı¹²⁸.

Öğretmenlerin açığa alınmaları esasına bakılırsa eğitimsel problemlerin vücut bulmuş haliydi ve gençlerin bunu aksettirdiği anlaşılmıştı. Ancak yine de dönemin önde gelenleri öğrencileri birer militan ve üniversiteleri ise cephaneleri olarak nitelendirmekten geri kalmamıştı¹²⁹. Buna rağmen eylemler 1969 yılından sonra da yaşanmaya devam etti. Mevcut yönetim ve kurulu yapıdan memnun olmayan genç kitle, eylemleri dolayısıyla militan olarak adlandırılmış olsalar dahi onlar, düşüncelerini işçi sınıfına da kabul ettirmeyi başarmışlardı. Bu bağlamda öğrenciler ve işçiler, eş zamanlı ya da benzer amaca hizmet eden yürüyüşler yapmaya başlamıştı. Olaylara ilişkin 1970 yılında Milli Güvenlik Kurulu (MGK) tarafından yayınlanan bildiriye, öğrenci hareketlerinin huzursuzluk yaratmasından ziyade üniversite özerkliğine neden olduğu belirtilmekteydi. Ayrıca üniversitelerde özgür eğitimin gerçekleşmediğine dair ifadeler kullanılmıştı. Bunun yanı sıra öğrencilerin düşüncelerini protestolarla belirtmedikleri, bunun yerine silahlanmaya gittiklerinden ötürü olayların çığırından çıktığı vurgulanmaktaydı¹³⁰. Genel beklenti doğrultusunda İnönü de olayların bitmesini umuyordu ve bunun üzerine “gençlik olayları doğru yola girmeli” ifadesini kullanmıştı¹³¹. 7 Ocak 1971’de bir araya gelen rektörler, üniversitelerin rektör kontrolünden çıktığını belirtiyorlardı. Her ne kadar rektör kontrolünden çıktığı belirtilse de esasında öğrencilerin istedikleri açıkça ortadaydı. Dönemin eğitim bilimcileri ve politikacıları öğrencilerin öncelikli isteklerini yerine getirmek ve eğitimin gerektirdiği esas sistemleri uygulamak yerine pek de alakalı olmayan yönelimlerde bulundular. Mesela öğrenci olaylarını sonlandırmak için Cevdet Sunay’a sunulan raporun tam olarak içerdiği çözüm önerilerinin yerine getirilememesi, vuku bulan olayların ne denli anlaşıldığının önemli bir göstergesiydi.¹³²

Batı’da da 1968 Mayıs’ında gerçekleşenler her şeyden evvel bir gençlik uyanışıydı. Türkiye’de yaşanan gençlik veya öğrenci hareketlerine benzer bir şekilde Batı gençleri de üniversitelerde bağımsız ve tarafsız bir eğitimin olmayışından şikâyet

¹²⁷ *Milliyet*, 21.12.1969, s. 1.

¹²⁸ *Milliyet*, 21.12.1969, s. 1.

¹²⁹ Keskin, *a.g.m.*, s. 246.

¹³⁰ *Milliyet Gazetesi*, 23.03.1970, s. 1

¹³¹ *Milliyet Gazetesi*, 23.03.1970, s. 1.

¹³² *Milliyet Gazetesi*, 07.01.1971, s. 1.

ediyor, kökten eğitimin bağımsız olmasını istiyorlardı. Fakat olaylar zamanla mevcut yönetime karşı devrimsel niteliklere bürünmeye başladı. Avrupa’da köklü üniversitelerin yer aldığı Fransa’da olaylar üniversitelerin işgal edilmesiyle başladı. Fransa üniversitelerinde eğitim özerk olmaktan uzaktı. Eğitim Bakanlığı üniversitelerde uygulanacak eğitimin önemli belirleyicisiydi. Bu da farklı düşüncelerin ortaya çıkmasına engel teşkil eden tek tip bir sistemi doğurmaktaydı. Haliyle öğrencilerin duruma karşı ayaklanmasına zemin hazırlamaktaydı. Avrupa’da 1968 yılının sonlarına gelindiğinde öğrenciler, isteklerini “araştırmaya ve sorgulamaya açık eğitim sistemi” şeklinde çeşitlendirmeye başlamıştı. Eğitim sisteminin de sorgulayıcı bir yapıya müsait olmasını istiyorlardı. Bunun yanı sıra üniversite idaresinde de söz sahibi olmak istiyorlardı. En azından idarede karar verme statüsünde birer temsilcilerinin olmalarını istiyorlardı¹³³.

Üniversite idari yapısında yer almak isteyen öğrencilerin en büyük amacı demokratik eğitim sistemini uygulamaya geçirmektir. Bu da ancak üniversite idaresinde yer almakla mümkün olabilirdi. Batı’da da Türkiye’deki öğrencilere benzer bir şekilde gelecek kaygısı söz konusuydu. O dönem henüz oturtulamayan eğitim sistemlerinin sancuları böylece hissediliyordu. Fransa’da merkeziyetçiliğin olumsuz bir etkisi olarak öğrencilerin yanı sıra işçi ve köylü zümrenin de hayat şartları pek iyi değildi. Bundan dolayı olacak ki ülke genelinde 1968 yılı baharında öğrenci hareketleri olarak başlayan eylemler kısa süre içinde sendikaların, işçi ve köylü kesimin desteğini almıştı. Eylemler ülke genelinde domino etkisi yaratarak devrimsel niteliğini pekiştiren önemli bir adım olmuştu. Esasına bakılırsa gençlik ve öğrenci hareketleri yalnızca Türkiye ve Avrupa ülkelerine has bir problem değildi. Dünya genelinde öğrencilerin eğitim politikalarından duydukları memnuniyetsizlikler söz konusudur. Gençler içinde buldukları eğitim kurumlarının objektif olmasını istiyor ve eğitim sistemlerinin bağımsız, tarafsız ve çağa uygun bir şekilde uygulanmasını talep ediyordu. Üstelik problemlerle dolu üniversite eğitiminden sonra herhangi bir işe girememeleri, öğrencilerin canını yakan başka bir sorundu. Dünya genelinde böylesi problemlere karşı muntazaman çözümler aranmıştır. Birçok ülke bu sorunlara etkili ve uzun ömürlü çözümler de bulmayı başarmıştır. Ancak

¹³³ Keskin, **a.g.m.**, s. 241.

kimsenin kendisinden daha üstün olmadığını ve olamayacağını düşünen ülkeler eğitim sistemlerini iyileştirme zahmetine girmeyi pek tercih etmemişlerdir¹³⁴.

1.3.8. 1961-1980 Yılları Arasında Türkiye Siyasetindeki Şahsiyetler

Siyasi liderlik kavramı, toplumu yönlendirme ve topluma yol gösterme bağlamında en az siyaset mefhumu kadar önemlidir. Bozduman, siyasi liderliğin, dinamik bir toplum ya da zümrede etkin kararlar verebilen, verilmiş kararları gerçekleştirebilmeyi, belirlenen vizyonla amaçlar yönünde etrafındakileri (tarafdarlarını) amaca kilitleyebilme süreçlerini muhteva edindiğini belirtmektedir. Bozduman'a göre siyasi lider, politik toplumun liderliğini üstlenerek, politik topluma amaçları bağlamında yol gösteren ve bahsi edilen toplumu amaçlar çerçevesinde bir araya getirerek siyasi grubu saptanan amaçlar doğrultusunda yükseltme çabası gösteren bireydir¹³⁵. Türkiye'de 1961-1980 yılları arasında politik toplumu yönlendiren ve topluma yön veren birden çok isim mevcuttur. Bu isimler arasında 1961-1980 yılları Türkiye siyasetinde kilit rol oynayan Süleyman Demirel önemli bir yere sahiptir. Demirel, 1949 senesinde İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Mühendisliği bölümünden mezun olarak İnşaat Yüksek Mühendisi unvanını kazandı¹³⁶. Demirel'in aktif siyasette yer aldığı 1962-2000 yılları, çok partili dönemin ve dolayısıyla Türk demokrasi tarihinin önemli bir bölümüne karşılık gelmektedir. 1924 yılında Isparta'nın Atabey ilçesine bağlı İslamköy'de doğan Demirel, geçimini hayvancılık ve çiftçilik gibi uğraşlarla sağlayan bir aileye mensuptur. Çocukluk yıllarında "Çoban Sülü" lakabı¹³⁷ verilen Demirel'in siyasi hayata yönelmesi ve siyasete köylü kesiminin gözünden bakması ve siyaseti bu kesim üzerinden değerlendirmesi aile üyelerinin toplumsal ilişkileri ile yakından ilgilidir. Merkez sağ temsil eden Demirel, sağ-muhafazakâr dünya görüşünü benimsemiştir.¹³⁸

Türkiye'nin yakın tarihinde merkez sağ kavramı etrafında şekillenen siyasi oluşumlarda, popüler bir lider olma örneği veren Demirel'in kurumsallaşan politik

¹³⁴ Keskin, **a.g.m.**, s. 241.

¹³⁵ Mehmet Ali Bozduman, "Geçmişten Günümüze Siyasi Liderliğin Teorik Olarak Gelişimi", **ESAM Araştırmalar Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, 2020, s. 265-266.

¹³⁶Hüseyin Çavuşoğlu, "Süleyman Demirel'in Siyasal Hayatı ve Kişisel Özellikleri", **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Birimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 21, Sayı 3, 2016, s. 1043.

¹³⁷ Vafa Samadova, "Karizmatik Lider Çerçevesinde Süleyman Demirel", (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, 2019, s. 24.

¹³⁸ Bozduman, **a.g.m.**, s. 546.

kişiliği ve politik münasebetlerde ve de başarılarında önemli biri figür olduğu görülmektedir. Demirel'in değişimlere açık olması ve uzlaşmacı tavrı onu hasletleriyle uyumlu bir duruma getirmiştir. "Baba" lakabını alması şefkatli, ağırbaşlı, olgun, tutarlı davranması sebebiyledir¹³⁹.

Demirel her şeyden önce köy hayatını iyi bilen ve çiftçi bir aileden gelmesi hasebiyle çiftçilikle uğraşan kişilerin halinden anlayan biriydi. Bu bağlamda kendini halka kabul ettirmiş bir politikacı ve köylü zümrenin içinden gelen biri olarak Demirel girmiş olduğu seçimlerde bahsi edilen etmenlerin de katkısıyla genellikle başarılı çıkabilmiştir. Bunun yanı sıra onun dindarlığı mütemadiyen aşırıya gitmekten uzak kalmış, laik hukuk düzenine her zaman saygı duymuş ve siyasi hayatının önemli bir bölümünde demokrasi ve "milli iradeye saygı" kavramlarını dayanak noktası olarak benimsemiştir¹⁴⁰. Benimsemekte olduğu bu siyasi anlayışla 28 Kasım 1964 tarihinde Adalet Partisi'ne genel başkan seçilen Demirel, partisinin 1965 milletvekili seçimlerinde aldığı %52,8 oy ile¹⁴¹ Isparta milletvekili seçilmiş ve akabinde başbakan olmuştur. Demirel'in Türkiye siyasetinde etkin rol oynayacağı dönemler böylece başlamış oluyordu.

1961-1980 yılları Türkiye siyasetinde önemli yere sahip olan bir diğer isim Bülent Ecevit'tir. 28 Mayıs 1925 tarihinde İstanbul'da Dr. Mehmet Fahri Bey ve Fatma Nazlı Hanım'ın tek çocukları olarak dünyaya gelmiştir. 1934 yılında Soyadı Kanunu ile birlikte Ecevit soyadını almıştır. Babası 1943-1950 yılları arasında CHP Kastamonu milletvekilliği yapmıştır. Annesi ise ressamdı. Ecevit, ilk ve ortaokulu Ankara'da tamamladıktan sonra lise öğrenimini görmek üzere Robert Koleji'ne başlamıştır. Buradan 1944 yılında iyi bir derece ile mezun olduktan sonra Basın Yayın Genel Müdürlüğü'nde göreve başlamıştır. Bir müddet sonra dil bilmesinden kaynaklı olarak Londra Basın Ateşeliği'nde kâtipliğe atanmıştır. Memuriyet hayatı içerisinde bir dönem Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne de kaydını yapmış ancak memuriyet ve sosyal hayatındaki yoğun mesai nedeniyle üniversite eğitimini tamamlayamamıştır. Rahşan Aral ile 1946 yılında evlenmiştir. 1950 yılında Londra'dan Türkiye'ye dönen Ecevit, CHP'nin yayın organı

¹³⁹ Samadova, **a.g.t.**, s. 54.

¹⁴⁰ Bozduman, **a.g.m.**, s. 547.

¹⁴¹ Samadova, **a.g.t.**, s. 34.

niteliğindeki Ulus gazetesinde çeviriler, sanat eleştirileri ve fıkralar yayınladı. Ecevit, Türkiye siyasetinin problemler yaşadığı 1955 yılında üç aylık bir süre için ABD'ye gitti ve orada bir gazetede çalıştı. Türkiye'ye döndükten sonra 1957 yılında tekrar ABD'ye giden Ecevit, sekiz ay boyunca Harvard Üniversitesi'nde Ortadoğu Tarihi ve Sosyal Psikoloji dersleri almış ve aynı yıl CHP Ankara Milletvekili olarak TBMM'ye girmiştir. O dönemde sol düşüncenin popüler olması ve TİP gibi partilerin parlamento'ya girmesi üzerine, aşırı sol siyasetle CHP arasındaki mesafe ve dengeyi belirlemek için "ortanın solu" doktrinini benimsemiştir¹⁴².

Bahsi edilen doktrin İsmet İnönü ve İsmail Rüştü Aksal gibi isimlerin gayretleriyle 1960 yılında ilk defa mevzu bahis olmuş ve Toker'in sayesinde literatüre girmiştir¹⁴³. 1965 seçimleri evvelinde, 25 Temmuz 1965 tarihinde İsmet İnönü tarafından ilk defa Beşiktaş İlçe Merkezindeki bir parti meclisi toplantısında ifade edilmiş ve İnönü, partisinin bahsi edilen doktrine mutabık olması gerektiğini ifade etmiştir¹⁴⁴. Bunun yanı sıra Nihat Erim, Cumhuriyet Halk Partisi'nin kurulduğu an itibariyle ortanın solunda yer aldığını ve uygulamış olduğu politikaların bu çerçevede gerçekleştiğini¹⁴⁵ ifade etmiştir. CHP'nin bu politikası henüz yeni kök salmaya başlayan parlamenter sistemin nihai sonucu mahiyetinde partinin mekanizmasına zeval vermiş "eski" niteliğinden uzaklaşıp başka söylemlerle kamuoyu huzuruna gelmesinin ve politik çevredeki yerini belirlemesi ile ilgilidir. Buna karşılık ortanın solu doktrininin ortaya çıkışında; 27 Mayıs 1960 Darbesi, akabinde teşekkül olunan yeni anayasa, TİP ile benimsenen misyon ve düşüncelerin etkisi de mevcuttur¹⁴⁶.

Ortanın solu anlayışının 1961 Anayasası dâhilinde yer alan sosyal devlet ilkesinin geliştirilmesi düşüncesinden ortaya çıktığı ifade edilebilir. CHP bu taze anlayışla sosyal ve iktisadi reformları gerçekleştirebileceğini ummuştur. 1965 Seçimlerinde partinin demeçlerine, söylemlerine katılan ortanın solu halka yaklaşmanın, halkla diyalog kurmanın bir sloganı olarak belirginleşmiştir. Ortanın solu anlayışını Türkiye siyasetine

¹⁴² Ahmet Bayar, "Bülent Ecevit'in Fikirsiz Muhalefeti: Arayış Dergisi", (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi SBE, 2018, s. 6-7.

¹⁴³ Tunay Şendal, "Cumhuriyet Halk Partisi'nde Ortanın Solu İle Başlayan Metamorfoza Karşı İç Ve Dış Muhalefet", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, Cilt 6, Sayı 2, Haziran 2020, s. 283.

¹⁴⁴ Gülsüm Tütüncü Esmer, "Türk Siyasal Yaşamında Ortanın Solu Politikası", (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, 2006, s. 19.

¹⁴⁵ Yunus Emre, "Türkiye'de Ortanın Solunun Doğuşu: 1965-1967", (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2007, s. 103.

¹⁴⁶ Esmer, **a.g.t.**, s. 20.

kazandırma bağlamında en fazla paya sahip olan isimlerden Ecevit, anlayışın tüm Türkiye halkını kapsadığını ifade etmektedir. Hemen her konuda insanların adil bir şekilde yönetimde yer alması ve insanlara haklarını adil bir şekilde teslim etmek için bu anlayışa ihtiyaç duyduklarını¹⁴⁷ ifade eden Ecevit, ortanın solu siyasetinin insanı ön plana çıkardığını ve insan düşüncelerine önem verdiğini belirtir. Dolayısıyla partilerin bu denli bir politikayı izlediklerinde ortanın solunda yer aldıklarını belirtmektedir¹⁴⁸. Ayrıca Ecevit, Türkiye siyasetine dair ortanın solu bağlamında oldukça önemli değerlendirmeler yapmıştır. Ecevit'e göre siyasi yelpaze gerektiğinden fazla sağ, ortanın sağ, orta, ortanın solu, aşırı sol olarak tasnif edilmektedir. Ecevit, bu politik yelpazeye Türkiye'yi şöyle konumlandırmaktadır: Adalet Partisi ortanın sağında, Cumhuriyet Halk Partisi ortanın solunda, Türkiye İşçi Partisi, CHP'nin daha solunda. Ecevit, burada Türkiye İşçi Partisi'ne açık bir şekilde aşırı sol demekten kaçınmakta ve Türkiye İşçi Partisi'ni bir oluşum, yerine oturuş döneminde olmakla değerlendirmektedir. Ona göre Türkiye'de bir de yelpaze içinde yeri henüz belli olmayanlar vardır. Bunlar MP, YTP ve CKP'dir¹⁴⁹. Esasına bakılırsa ortanın solu, CHP'yi aşırıktan demokrat bir kimliğe bürümeye çabasıdır. Bu ise ekseriyetle eleştirilen konulardan biri olmuştur. Ortanın solu grubunun CHP'nin demokrat görüşleri savunan bir parti şekline getirme yolundaki çabaları, statükocu kişiler tarafından eleştirilen başlıca konudur. En önemli eleştirileri ise CHP'nin Demokrat Parti siyasetine benzer eğilimleri izlediği şeklindedir. Bu bağlamda en fazla suçlanan kişiler Turan Güneş ve İbrahim Öktem'dir. Ayrıca Ecevit de bahsi edilen iki ismin etkisinde kaldığı için suçlanmıştır. Bu zaman diliminde ortanın solu grubuna yöneltilen eleştiriler üç noktada toplanmıştır: CHP'yi demokratlaştırma, redd-i miras ve aşırı sola ödün vermek. Bunun yanı sıra Ecevit'in suçlandığı bir diğer konu da ekonomidir. Bu hususta da Ecevit daha düne değin serbest ekonomiyi savunmuş Turan Güneş ve Besim Üstünel'in etkisinde kalarak devletçilik yerine kamuya açık girişimleri savunmakla suçlanmıştır. Ecevit söz konusu demokratlaştırma suçlaması konusunda, eskiden CHP'nin bazı halk toplulukların gözünde bürokrat devleti, eşrafi ve kamuya yabancılaşmış aydına vekâlet ettiğini; partinin bu izlenimi ile halkçı-devrimci ilkelerinin çeliştiğini ifade etmiştir. Ona göre 1966 yılındaki 18.

¹⁴⁷ Gürcan Bozkır, "Cumhuriyet Halk Partisi'nde Bülent Ecevit ve Ortanın Solu Düşüncesi", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt 4, Sayı 11, Haziran 2005, s. 234.

¹⁴⁸ Bozkır, **a.g.m.**, s. 234-235.

¹⁴⁹ Bozkır, **a.g.m.**, s. 235.

Kurultay'dan sonra CHP bu çelişkiyi yok edici bir tutum ve davranış değişikliğine girişmiş, halkla bütünleşmeye yönelmiştir. Ancak halkla bütünleşme bağlamında atılmış olan her adımı, iktidara yükselmek için verilmiş ödün şeklinde değerlendiren geleneksel aydın ve bürokratlar zümresi bu gelişmeyi CHP'yi DP'ye benzetme çabası olarak yorumlamışlardır¹⁵⁰. Alınan tüm eleştirilere ve maruz kalınan her türlü kötümeye rağmen CHP, ortanın solu akımı/doktriniyle birlikte demokrasi konusunda ilk defa açık ve cesur fikirler öne sürmüştür. CHP'nin bünyesinde yer alan "Tek Olma, Tek'lik" anlayışına karşın ortanın solu, karşısındakine de roller vermekte ve yönetimi halka rağmen değil, halkla birlikte sürdürmek amacı içindeydi. Böylelikle halka kendini kabul ettirip halktan oy alabilmesi kolaylaşmıştır. Dönemin diğer önemli siyasi şahsiyetlerinden biri olan Ragıp Gümüşpala, 1897 yılında Edirne'de doğmuş, ordu bünyesinde muhtelif görevlerde bulunmuştur. AP'nin kurucuları arasında yer almıştır. 15 Şubat 1961 tarihinde AP Genel Başkanı seçildi. 15 Ekim 1961 genel seçimlerinde İzmir milletvekili olarak parlamentoya dâhil oldu¹⁵¹. Gümüşpala, ordu bünyesinde küçümsenmeyecek başarılar elde etmiş önemli bir isimdir. Komuta kademesinde sadece belirli kişilerin alabildiği madalyaların sahibi olan Gümüşpala, siyasette etkin rol oynamasını büyük ölçüde bu ayrıcalıklarına borçludur.¹⁵²

Dönemin Türkiye siyasetinde siyasi şahsiyetler bağlamında Hakkâri özelinde üzerinde durulması gereken en önemli kişilerin başında Ahmet Zeydan gelmektedir. Hakkâri bölgesinde en büyük aşiret konumundaki Pinyanişi Aşireti Ağası Kerem Ağa'nın oğlu olan Ahmet Zeydan, dönemin seçimlerinde ekseriyetle başarı sağlamış bir şahsiyettir. Siyaset bağlamında etkinliği bilinen aşiret, kendi ekseninde mütemadiyen uyulan nizami değerler ve yazılı olmayan, örfi kaidelere sahip toplumsal yapılanmaydı. Bu topluluğu harekete geçirebilecek ve yönlendirebilecek ağalık ya da reislik gibi yönetim unsurlarına sahipti. Burada bahsi edilen ağalıkla bilinen toprak ağalığından ziyade nüfuz ve iktidar sahipliği ifade edilmekteydi¹⁵³. İktidar sahipliği bağlamında değerlendirildiğinde Zeydan, seçimlerde etkin olmasını ağa ailesinden gelmesine ve

¹⁵⁰ Cemal Fedayi, "Ortanın Solu Akımı", **Liberal Düşünce Dergisi**, Cilt 33, Sayı 33, Ocak 2006, s. 168-169.

¹⁵¹ Ersoy Zengin, "Binbaşı Ragıp Gümüşpala'nın Tunceli Raporu (1936-1937)", **Belgi Dergisi**, Cilt 2, Sayı 20, Temmuz 2020, s. 2556.

¹⁵² Derya Cihangir, "Ragıp Gümüşpala'nın Siyasi Yaşamı", (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi SBE, 2011, s. 21.

¹⁵³ Mustafa Güler, "Ortadoğu Jeopolitiğinde Aşiret Yapıları", (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi SBE, 2019, s. 20.

yörenin en büyük aşiretinin en önemli kişilerinden biri olmasına borçluydu. Pinyanişi, nüfus ve nüfuz bağlamında bölgede en etkin aşiret olduğundan Zeydan'ın seçimlerde başarı sağlaması pek güç olmamıştır. Bölgede, ekseriyetle ağasının sözünden çıkmayı tercih etmeyen ve mücbir sebepler dışında ağasının dediğini uygulayan bir halk söz konusudur. Halk mensup bulunduğu aşiretinin kuralları dışına çıkmaktan yana değildi. Zira asırlara dayanan örf ve adetlerin ve toplumsal ilişkilerin şeklini aşiret belirlemekteydi¹⁵⁴. Dolayısıyla seçimlerde farklı partilerden aday olmasına bakılmaksızın bağlı olduğu ağaya oy vermekten çekinmeyen halk, demokrasinin gerektirdiği gibi olmaktan ziyade ağanın belirlediği şartlarda seçime katılmıştır.

¹⁵⁴ A.Vahap Uluç, “Kürtlerde Sosyal ve Siyasal Örgütlenme: Aşiret”, **Mukaddime**, Cilt 2, Sayı 2, 2010, s. 39.

İKİNCİ BÖLÜM

HAKKÂRİ'DE SİYASETİN TEMELLERİ

2.1. 1950-1960 ARASINDA SİYASETİN HAKKÂRİ'YE YANSIMALARI

Hakkâri'nin Erken Cumhuriyet dönemi itibarıyla siyaseti ve siyasete dâhil olmasına bakıldığında Hakkâri'nin siyasi tarihinde, Cumhuriyet'ten önce en etkin güçlerin başında ağa ve mir denilen önderler gelmekteydi. Halk tarafından güçleri ve erk olmaları kabul edilen bu kişiler, hayatın pek çok alanında olduğu gibi siyaset alanında da etkin rol oynamışlardır. Korkmaz'ın da belirttiği üzere XIII. ve XIX. yüzyıllar arasında 35 mirin mevcut olduğu¹⁵⁵ Hakkâri'de politik yaşam ve faaliyetleri, bahsi edilenlerin istekleri doğrultusunda şekillenmekteydi. Bu durum, Tunaya'nın, manevi şahsiyetinde başkumandanlığı muhafaza eden ve ülkenin kader ve geleceğini bir nevi elinde tutan, bu bakımdan rakipsiz¹⁵⁶ şeklinde ifade ettiği TBMM'nin kurulmasından sonra değişmiştir. Siyasetin önemli etkeni olan kişiler, siyasetin dışına tam olarak itilmemiş olsa dahi, faaliyetlerini sınırlayıcı birtakım yenilikler getirilmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Meclis-i Mebusan'ın birinci döneminde (17.12.1908-3.6.1911) Hakkâri Milletvekili Taha Efendi'dir¹⁵⁷. Hakkâri vilayetini savaş yıllarına tekabül eden dönemde (1914-1918) ise, Meclis-i Mebusan'da temsil eden milletvekilleri Mehmet Hamza Bey ve Mehmet Münip Efendi'ydi. Mehmet Hamza Bey, ülkenin eğitim durumuna vurgu yaparken Hakkâri yöre halkının eğitime yabancı oluşunu ve eğitilemediğini belirtir.¹⁵⁸ Milli Mücadele'de Birinci Meclis'in kurulduğu ilk günlerde Hakkâri adına Başkaleli Mehmet Tufan Bey¹⁵⁹ ve Mazhar Müfid Bey¹⁶⁰ Meclis'e katılmışlardı. Birinci Meclis için Hakkâri'de seçimler 13 Ağustos 1920 tarihinde gerçekleştirildi. Kazalarda ise yaklaşık yirmi gün sonra yapılabildi. TBMM'nin İkinci Dönemi, Cumhuriyet'in ilanından yaklaşık seksen gün önce açıldı. Bu dönemde Goloğlu, Hakkâri milletvekilleri olarak Asaf Bey (Doras) ve Nazmi Bey

¹⁵⁵ Engin Korkmaz, "XIX. Yüzyıl'dan Günümüze Hakkâri Siyasi Tarihi", **Hakkâri Siyasi Tarihi Tarihte Hakkâri Sempozyumu Bildiri Kitabı**, 14-15-16 Kasım 2014, Ankara: Canset Form Matbaacılık, 2016, s. 565.

¹⁵⁶ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, 4. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 70.

¹⁵⁷ **Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre: 1, İçtima: 3, Cilt:1, 8.12.1326/21.12.1910, s. 557.

¹⁵⁸ **Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre: 3, İçtima: 1, Cilt: 2, 2.7.1330/15.7.1914, s. 270.

¹⁵⁹ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 3, 4.9.1336/4.9.1920, s. 514.

¹⁶⁰ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 1, 2.5.1336/2.5.1920, s. 186.

(Dilaveroğlu) gibi şahsiyetlerin görev yaptığını vurgular. Asaf Bey 1883 Bursa, Nazmi Bey ise 1874 Van doğumludur¹⁶¹.

1 Kasım 1927 tarihinde III. Dönem akabinde IV. Dönem milletvekilliğine Hakkâri'den İbrahim Arvas Bey seçilmişti ve bu görevine 1935 yılına kadar devam etti¹⁶². 1930 yılı itibarıyla ülke siyaseti ve yönetim sisteminde değişiklik yapılmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'e göre ülkede çok partili Cumhuriyet düzeninin uygulanmasına henüz zaman kalmıştı ve toplumu çağdaş uygarlıklar düzeyine ulaştırabilmenin tek yolu tek partili yönetimdi¹⁶³. Hakkâri, Van'a bağlanıp idari statüsü değiştirildiğinden Hakkâri'den V. Dönem milletvekili yoktu. TBMM'nin altıncı dönemi için yapılan seçim sonucunda Hakkâri vilayeti milletvekilliğine İzzet Ulvi Aykurt seçilmiştir¹⁶⁴. İnönü döneminde yapılan 1943 Genel seçimlerinde Hakkâri'den aday olanların neredeyse vilayet ile hiçbir bağı bulunmamaktaydı. Adaylar şunlardı; Kemal Öztürk 1889 Serez doğumlu, A. R. Göksidan 1895 Sındırgı doğumlu,¹⁶⁵ Hulusi Satoğlu 1889 Kayseri doğumlu, Müfide Çankaya ise 1912 İstanbul doğumlu, Nuri Çerman 1882 İstanbul doğumlu, Antalya Seferberlik Müdürü Fikri Bakırcıoğlu, 1887 İstanbul doğumlu Server Ziya Gürevin idi¹⁶⁶. Ancak alınan sonuçlara bakıldığında A. R. Göksidan Hakkâri milletvekilliğine seçilmiştir¹⁶⁷.

Hakkâri vilayetinde CHP teşkilatı 1945 yılında (22 A) CHP Erzincan Milletvekili Muş Bölge Müfettişi Feyzi Kalfagil tarafından kuruldu. Tek parti yıllarına özgü milletvekili adayı belirlemede lider ve parti yönetiminin baskınlığının yanı sıra özellikle Doğu vilayetlerinin kendine özgü siyasi ve toplumsal nedenleri de bu durumu beslemekteydi. 1946 Genel Seçimlerinde adayların bazılarının Hakkâri vilayetinden olmaları dikkat çekicidir. Adaylardan ilki Beytüşşebap Kazası Halk İdare Kurulu üyesi olan Mehmet Özmen, ikinci aday ise Hakkâri İl İdare Kurulu üyesi ve ayrıca merkez vaizi de olan M. Selim Seven idi. 21 Temmuz 1946 tarihinde milletvekilliği seçimlerinde Hakkâri vilayetinden milletvekilliğini kazanan Selim Seven olmuştu.

¹⁶¹ Mahmut Goloğlu, **Milli Mücadele Tarihi-V Türkiye Cumhuriyeti 1923**, 1. Baskı, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 353.

¹⁶² Özden Özgen, **Hakkâri Vilayetinin Sosyo-İktisadi ve Siyasi Yapısı (1923-1960)**, 1. Baskı, İstanbul: Libra Yayıncılık, 2019, s. 169.

¹⁶³ Mahmut Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-II Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)**, 2. Baskı, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s. 3.

¹⁶⁴ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: VI, İçtima: 1, Cilt: 1, 10.4.1939, s. 19.

¹⁶⁵ **TBMM Tercüme-i Hal**, HT.1227.1.7.

¹⁶⁶ Özgen, **a.g.e.**, s. 170.

¹⁶⁷ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: VII, İçtima: 1, Cilt: 1, 5.4.1943, s. 53.

Ancak bu dönemde Hakkâri vilayetinde, CHP tam anlamıyla teşkilatlanmamıştı. 30 Mayıs 1947 günü Hakkari’de muhtarlık seçimi yapılmıştı. Hakkâri vilayet merkezinin nüfusu 1947 yılında yapılan nüfus sayımına göre 2.521 olarak belirtilmiştir. Dört muhtarlık bölgesi mevcuttu. Seçme ve seçilme haklarına sahip kişilerden 475’i erkek, 705’i kadındı. Erkeklerin %70’e, kadınların ise %50’sine yakını oy kullanabilmiştir (toplamda %56). Bu seçimde Hakkâri il merkezinin tamamını CHP kazanmıştı¹⁶⁸.

1948 yılında Hakkâri’de DP teşkilatlanmaya başlamıştı. Tıpkı DP’nin kurulması gibi teşkilatlanmasından da hoşnut olmayan CHP ve halktan bir kısım vatandaş bu parti teşkilatını kapatmıştır. CHP’nin hoşnut olmadığı teşkilatlanmayı gerçekleştiren Siirtli Mehmet Yüzen’in bu davranışı Hakkâri CHP Milletvekili Selim Seven tarafından kötü hareket olarak yorumlanmıştı. 1948 Eylül ayında Şırnak kazasından DP’ye bağlı Abdülkerim Uysal isimli bir şahıs Beytüşşebap’taki Gerür bucağına bağlı Merge’ye gelip bölge insanını DP’yi kurmaya teşvik etmişti. İsmi geçen köy halkından Hüsamoğlu Yakup, Yusufoğlu Osman, Ömeroğlu Haso Dino, Mihooğlu Osman, Haliloğlu Ahmet, Findooğlu Ebuzeyd, Mihooğlu Soro, Osmanoğlu Abdo’yu DP’ye kaydetmişti. Nahiye Müdürü Nazmi Erdoğan Şırnaklı Abdülkerim Uysal’ın Hakkari’deki DP’ye üye kazandırma çabalarına engel olarak daha fazla başarı elde etmesini önledi. Ancak alınan bu önlemler 14 Mayıs 1950 seçimlerinde etkili olsa da bilahare yapılan seçimlerde bir öneme sahip olamamıştı. Çünkü DP yapılan diğer seçimlerde Hakkâri’den oyların çoğunluğunu almayı başarmıştır. Buna bağlı olarak il merkezindeki parti teşkilatlanmasını da sağlamlaştırma çalışmalarını sürdürmüştür. Hakkâri Valisi Cahit Ortaç, Hakkâri bölgesinde DP’nin teşkilatlanma çalışmalarını bizzat takip edenlerdendi. Bu, DP teşkilatlanmasının Hakkâri halkı tarafından da benimsenmesi için iyi bir işaretti. Van’ın Norduz bölgesinin ağası Ebubekir Ağa Demokrat Partililerce partiye girmesi bağlamında görüşülen kişilerdendi. Demokrat kelimesinin Hakkâri bölgesindeki vatandaşlarca yanlış bir şekilde anlaşılabilceğinden korkuluyordu. Ortaç, sınırlarda Rus ajanlarının dolaştığını ve 1947 yılında İran’da yıkılan Kürt Demokrat Hükümeti’nin tekrar kurulacağını propagandasını yapmakta olduklarını dile getiriyordu. Ortaç, halkın cahil olduğunun ve demokrat kelimesinin gerçek anlamının halk tarafından anlaşılamayacağını ve yanlış yorumlanarak dıştan gelen propagandalarla anlamının karıştırılmasından çekiniyordu. Demokrat kelimesinin

¹⁶⁸ Özgen, a.g.e., s. 172-173-174.

ayrılıkçı hareketlere zemin hazırlamasından korkulması ve Kürtçülüğün yayılmaması için özellikle Beytüşşebap'ın Irak ile fazla teması olan ve buluşmalara yol açan Hilal köyünde karakol açılması önerildi. Ancak bütçe yetersizliği buna imkân vermedi¹⁶⁹. Tam da böyle bir ahvâlde 1950 seçimlerini kazanan DP bir umut gibi halkın içine doğmuş ve korkularından sıyrılmalarına zemin hazırlamıştır. DP'nin kazanması Hakkâri halkına “demokrat” kelimesi bağlamında güven aşlamıştır. Gazetede “*Yurtta dün baskısız bir seçim yapıldı*¹⁷⁰” ifadesi durumu açıklar niteliktedir.

14 Mayıs 1950 tarihinde “*tahminlerin fevkinde sessiz ve hadisesiz*¹⁷¹” bir şekilde geçtiği ifade edilen seçimlerde Hakkâri ilinde 19.302 seçmen bulunmaktaydı. Ancak seçmenlerden 12.384 kişi oy kullanabilmişti. Özgen buna gerekçe olarak, seçimlerin yaylaya gitme tarihlerinde yapılmasını, bu tarihlerde de Hakkâri halkının yaylaya çıkmasını¹⁷² göstermektedir. Bu seçimde ocaklarda çalışan işçiler dahi oy kullanabilmişken¹⁷³ Hakkâri halkı yaylalardan gelip oyunu kullanamamıştır. İlginçtir ki Hakkâri dâhilinde 1950 seçimlerinde oyların tamamını CHP almıştır (12.384/%100)¹⁷⁴. Bölgede oyların tamamını alma başarısı gösteren CHP 1 milletvekili almıştır. O da Selim Seven¹⁷⁵ adında ünü pek bir kişiydi. Şeyh olduğu ile ilgili bilgiler veren İdiz, ayrıca onun tasavvufla da ilgilendiğini¹⁷⁶ belirtmektedir.

1954 seçimlerinin Hakkâri’de seyri ve muhtevası 14 Mayıs’tan farklı olmuştur. 1950 seçimlerinde Hakkâri’den oy alamayan Adnan Menderes öncülüğündeki DP, 1954 seçimlerinde oyların büyük çoğunluğunu almayı başarmıştır. Seçimlere katılan Hakkâri seçmenlerinin sayısı 23.068 iken 17.948 kişi oy kullanmıştır. Bunun yanı sıra DP, CHP’nin almış olduğu 4.289 (%23,8)¹⁷⁷ oya karşılık, 9.801 (%54,4)¹⁷⁸ oyla 1

¹⁶⁹ Özgen, **a.g.e.**, s. 175.

¹⁷⁰ **Cumhuriyet**, 15.5.1950, s. 1.

¹⁷¹ **Zafer**, 15.5.1950, s. 1.

¹⁷² Özgen, **a.g.e.**, s. 177.

¹⁷³ **Cumhuriyet**, 14.5.1950, s.1.

¹⁷⁴ T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevresine göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkari.pdf>, (Erişim Tarihi: 15.05.2021), s. 1.

¹⁷⁵ **Akşam**, 16.5.1950, s. 2.

¹⁷⁶ Ferzende İdiz, “Tarihi Süreçte Hakkâri’de Faaliyet Göstermiş Olan Başlıca Târikatlar ve Temsilcileri”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Cilt 11, Sayı 3, Aralık 2019, s. 1277.

¹⁷⁷ T.C. Yüksek seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevresine göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkari.pdf>, (Erişim Tarihi: 15.05.2021), s. 1.

milletvekili almıştır. Geriye kalan oyları ise BĞMZ (3.929/%21,8)¹⁷⁹ almıştır. Başbakanın “*Memleketimiz lâyük olduğu istikbale doğru azim ve kararlar yürüme imkânlarını bu seçimle takviye etmiş bulunuyor*”¹⁸⁰ ifadelerini kullanmış olduğu seçimde Hakkâri’nin, CHP’ye karşı DP’yi seçmesi önemlidir. 1954 seçimlerinde DP adına Hakkâri’den seçilen Milletvekili Ubeydullah Seven’dir. Ubeydullah Seven, 17 Mayıs 1954 tarihinde 15.16’da açılan celsede Meclis Başkanvekili Fikri Apaydın tarafından kürsüye çağırılarak vekillik yemini etmiştir¹⁸¹. 1954 seçimleri Hakkâri siyaseti için önemli bir yere sahiptir. Çünkü halk, yıllar boyu iktidarı altında bulunduğu CHP’ye az oy vermiştir. Yeni bir hükümete imkân sağlayan (il bazında) Hakkâri halkı politik düzlemde yeniliklere ihtiyacı olduğunu anlamıştır.

1957 seçimlerine giderken Hakkâri, seçime katılım bakımından 1954 seçimlerine yakın bir oranla (%76,1)¹⁸² katılım sağlamıştır. DP’nin yapılan baskılar sonucunda ve muhalefetin seçimlere iktidara karşı müşterek bir liste ile girmesini ve oluşabilecek yeni siyasi organizasyonu önlemek¹⁸³ amacıyla erken tarihlere çekilen seçimlerde Hakkâri halkından 19.308 kişi oy kullanmıştır¹⁸⁴. 27 Ekim 1957 tarihinde yapılan milletvekili seçimlerinde Hakkâri, DP’den bir milletvekili çıkarmıştır¹⁸⁵. Yapılan bu seçimlerde de Hakkâri milletvekili olarak Ubeydullah Seven, 15 Kasım 1957 tarihinde saat 15.00’te açılan celsede¹⁸⁶ milletvekilliği yemini etmiştir.

1957 seçimleri DP iktidarının kırılma noktalarından birisini teşkil etmektedir. DP iktidarına karşı CHP muhalefette kalmış olsa da yürüttüğü muhalefet biçimi ile toplum içerisinde bir karşılık bulmaya başlamıştı. Türkiye siyasetinin bu yıllardaki iki kutbunu

¹⁷⁸ T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevresine göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkari.pdf>, (Erişim Tarihi: 15.05.2021), s. 1.

¹⁷⁹ T.C. Yüksek seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevresine göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkari.pdf>, (Erişim Tarihi: 15.05.2021), s. 1.

¹⁸⁰ **Akşam Gazetesi**, 3.05.1954, s. 1.

¹⁸¹ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, İçtima: F, Cilt 1, 17.5.1954, s. 17.

¹⁸² T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevresine göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkari.pdf>, (Erişim Tarihi: 15.05.2021), s. 1.

¹⁸³ Yunus Özdurğun, “Türk Siyasi Hayatında 1957 Seçimleri: Tartışmalar ve Beyanlar”, **Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 51, 2021, s. 467.

¹⁸⁴ T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevresine göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkari.pdf>, (Erişim Tarihi: 15.05.2021), s. 1.

¹⁸⁵ Özgen, **a.g.e.**, s. 179.

¹⁸⁶ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, İçtima: 1, Cilt: 1, 15.11.1957, s. 1.

temsil eden DP ve CHP'nin birbirleri ile olan siyasi ve de kurumsal muamele ve değerlendirmeleri belirgin bir politik zemine oturmuştur. İktidar olmanın avantajlarını CHP'ye kaptırmak istemeyen DP bu zaman zarfında muhalefeti toplumda kargaşa çıkarmaya çalışan bir oluşum olarak görmekteydi. Ancak DP'nin bu aykırı siyasi tutumuna karşılık CHP'nin algısında toplumun alt sınıflarının DP tarafından kandırıldığı yönündeydi. Bu perspektif iki tarafın birbirlerine karşı oldukça hoşgörüsüz tavırlar içerisine girmelerine sebebiyet vermiştir. Tek partili dönemde ülkenin en önemli kurumlarından olan ordu, dışişleri, yargı, basın ve üniversitelerde önemli bir desteği olan CHP'nin bu durumu, geniş bir halk kitlesinin desteğini arkasına almış olmasına karşın yine de DP'yi siyasi manada öfkelenmekteydi¹⁸⁷. CHP 1957 seçimlerinde milletvekili sayısını 200'ün üzerine çıkarabilecek¹⁸⁸, bu ise iki güçlü partinin arasındaki muhalefeti daha çok kızıştıracaktı. Seçimde mühürsüz oy torbaları, DP'nin son dakikalarda seçim listelerine binlerce kişiyi eklemesi ve İnönü'nün şehirlerde oy verme işlemleri sürmesine rağmen radyolar tarafından yapılan seçim sonuçlarına itirazları dolayısıyla¹⁸⁹ birtakım karışıklıkların olması kaçınılmazdı.

2.2. HAKKÂRİ'DE SİYASETİ ETKİLEYEN UNSURLAR

2.2.1. Aşiretçiliğin Gölgesinde Hakkâri'nin Toplumsal Yapısı

Hakkâri, Yuca'nın da belirttiği gibi Cumhuriyet döneminin tek partili yıllarında sosyo-iktisadi yönden ilerleyememiş ve merkezden (hemen her bakımdan) uzak¹⁹⁰ bir vilayet konumundadır. Bölgenin ahvâli böyle iken daha tek partili yıllarda gerçekleştirilen devrim hareketlerinin Hakkâri halkına ve kültürüne tezahürü de gecikmelere uğramıştır. Cumhuriyet rejimi Anadolu coğrafyasında yeşerirken Hakkâri vilayeti halkının, merkezde ve ilçelerdeki nüfusunun ekser çoğunluğu Kürt kökenliydi. Dolayısıyla konuşmakta oldukları dil Kürtçe idi. Bahsi edilen bölgenin coğrafyası zorlu olup yaşam alanları oldukça kısıtlıdır. Halk ziraat, kültür ve ekonomi bakımından oldukça geri kalmış bir durumdaydı¹⁹¹. Şafak, Erken Cumhuriyet dönemi bölge

¹⁸⁷ Sedef Bulut, "Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu", **Gazi Akademik Bakış**, Cilt 2, Sayı 4, 2009, s. 132.

¹⁸⁸ **Milliyet**, 28.10.1957, s. 1.

¹⁸⁹ **Cumhuriyet**, 28.10.1957, s. 1.

¹⁹⁰ İrşad Sami Yuca, "Tek Partili Dönemi Türkiye'sinin Taşrasından: Hakkâri Hakkında Aykurt ve Kazandıoğlu Raporlarının Anlattıkları", **Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 8, Sayı 1, 2019, s. 1.

¹⁹¹ Özgen, **a.g.e.**, s. 193.

halkının ileri gelenlerinin sadece Kürtçe bildiğini, onlarla Türkçe anlaşılamadığını ve mahkemelerde tercüman aracılığıyla kendilerini ifade edebildiklerini¹⁹² vurgulamaktadır. Bu durum dolayısıyla halk, merkezin gerek duyduğu çağdaşlaşma faaliyetleri doğrultusunda birtakım uygulamalara maruz bırakılmıştır.

Engabeli ve geçit vermeyen coğrafi yapısına (tabi bir de her dönem yönetiminin pek önemsememesi) koşut şekilde düzgün ve yılın her döneminde geçilebilir yollarının yokluğundan kaynaklı bu bölgelerde (yörenin hariç) kültür ve medeniyetler ile geç kalınmış bir şekilde tanışılmıştır. Bu yüzden Cumhuriyet rejiminin getirdiği olan birtakım çağdaşlaşma ve modernleşme bağlamındaki unsurların alınmadığı gibi Cumhuriyet erkânının düşüncelerinden de biraz uzak kalındığı anlaşılmıştır. Bu uzak kalma, merkezde bulunan siyasal, eğitimsel, toplumsal ve demografik alanlardaki ilerleme ve yenileşme hareketlerinin de yansımalarına engel teşkil etmiştir. Dolayısıyla bölge halkı ile merkez arasında siyasi fikir serbestliği ve zenginliği, politik atılım ve siyasete katılım oranları bağlamında gözle görülür bir şekilde farklılıklar vardı. Bunun yanı sıra Hakkâri toplumunda aşirete dayalı toplum yapısı mevcuttur. Aşirete dayalı toplum ve parlamenter sistem arasında bir tezatlık durumu söz konusudur. Parlamenter sistemde, her (kaidelere uygun) birey söz sahibi iken aşirete dayalı toplumlarda mir, ağa gibi kanaat önderleri de denilen kişi son sözü söylemekle (kendini) yetkilendirilmiştir. Hakkâri’de Kürt aşiretleri çoğunluk göstermektedir. Çoğunluktaki Kürt aşiretlerinin çeşitli yönleri ile sınıflandırılması söz konusudur. Gökalp, aşiretler ile ilgili sınıflandırmasında Kürt aşiretlerini “kabile” sınıfında değerlendirmiştir. Doğu Anadolu temelli ve Hakkâri özelindeki aşiret sisteminin, grupların veya örgütlenmelerin en alt düzeydeki birimi *mal*dır. Mal, hem “hane” hem “aynı evi paylaşan akraba grubu”, hem de “sülale” manasında kullanılabilir. Malın sülale manasında telaffuzunda, adı belirsiz olmamakla birlikte somutluğu muğlak bir kütüğe dayandığı bilinmektedir. İlgili bir diğer terim olan klanlar menşei aynı soya dayanmasa da aralarında akrabalık bağı ve ilişkileri olduğuna inanılan bir zümre olarak adlandırılır. Denilebilir ki benzer nitelikler ve muhtevaya sahip olmasından ötürü mal hem klanı hem sülale kavramlarını içermektedir. Daha açık bir ifadeyle mal, sülale ve klan kavramlarına karşılık

¹⁹² Ali Şafak, “Hakkâri ve Civarında Halkın Dini ve Ahlâki Yaşayışının Günlük Hayatta Tezahürü Üzerine Bir Araştırma”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 2, 1977, s. 75.

gelmektedir¹⁹³. Aşiret sisteminde *mal*'dan bir üst örgütlenme olan *babik* birim olarak aşiret denginde değildir. Bahsi edilen birim *mal* birimlerinin birleşmesiyle meydana gelmektedir. Baba soyluluğa dayanan sözcük (babik), Kürtçede baba sözcüğünden meydana gelmiştir. Bahsi edilen birim (babik) soy kütüksel olarak baba tarafının menşei sorgulanarak elde edilen bulgulara da dayandırılmak suretiyle varılan atanın ismiyle adlandırılırlar¹⁹⁴.

Bruinessen'in *Kürtlerde aşiretin somut olduğu varsayılan atalara dayandığı ve aşiretlerin soy-kütüksel bağlamda birleştiği*¹⁹⁵ yönündeki yaklaşımı, bahsi edilen toplumun aşiret, dolayısıyla akrabalık ekseninde belirlenen kişinin önderliğinde ve yetkileri bağlamında yönetildiğini göstermektedir. Turhan'a göre aşiret ağası ya da aşiret lideri feodal beylerine benzer bir şekilde sosyal psikoloji bakımından egoları yüksek bireylerdir¹⁹⁶.

Aşiretlerin kendilerine has karakterlerinden, yaşam tarzlarından söz etmek mümkündür¹⁹⁷. Hakkâri bölgesinin en önde gelen aşiretlerinden biri Ertuşi aşiretidir. Türkdoğan, Ertuşi aşiretinin toplam 12 kabileden meydana geldiğini belirtir. Bu kabileleri ise; "Jirkan, Gevdan, Mahhuran, Canan, Hani, Goyi, Alan, Mehmetpiran, Halilan, Ezdinan, Şidan ve Giravyan"¹⁹⁸ şeklinde sıralar. Yörenin aşiret yapısına benzer bir şekilde kabilelerin aşirete bağlı olduğu Ertuşi aşiretinde, kan bağına dayanan ve babadan oğula geçen soyun oluşturduğu bir toplum yapısı söz konusudur. Bölgedeki önde gelen büyük aşiretlerden bir diğeri ise Pinyanişi aşiretidir. Pinyanişiler, Erken Cumhuriyet döneminde Van merkezine 13 km uzaklıktaki Elmalık köyünde yaşamaktaydılar. Türkdoğan, Ahmet Koç adında bir Pinyanişi ileri geleninden edinmiş olduğu bilgiye dayanarak, Pinyanişilerin Orta Asya'dan geldiklerini belirtir. İlk olarak Musul'da yaşayan Pinyanişilerin Şeyh Ahmet Başkale'nin Pizan Köyü'ne yerleştikten

¹⁹³ Heckmann, **a.g.e.**, s. 133.

¹⁹⁴ Tekin, **a.g.t.**, s. 9.

¹⁹⁵ Bruinessen, **a.g.e.**, s. 82.

¹⁹⁶ Kaan Turhan, **Doğu'da Aşiret ve Toprak Sorunu**, İstanbul: Ulak Yayıncılık, 2017, s. 17.

¹⁹⁷ Bilal Altan, Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Yapı, Sorunlar ve İngilizlerle İlişkiler Açısından Goyan Aşireti", **History Studies**, Cilt 12, Sayı 1, 2020, s. 15..

¹⁹⁸ Orhan Türkdoğan, **Doğu ve Güneydoğu Kabile-Aşiret Yapısı**, 2. Baskı, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006, s.70.

sonra bölgede etkin olmaya başladığını ve sonra bir kol olarak Hakkâri bölgesine de nüfuz ettiğini¹⁹⁹ ifade etmektedir.

Bölgede aşiret mefhumunun önemli yer tutması ve aşirete atfedilen değer, siyaseti ve yaşam koşullarını da buna göre şekillendirmiştir. Örneğin seçimlere katılırken aşiret tarafından uygun görülen kişinin partiler tarafından da aday gösterilmesi, o kişinin seçimlerde başarı göstermesinde etkili olmuştur. Bunun yanı sıra seçimlere katılan partiler ya da iktidara geçen hükümet, bölgede etkili olan aşiretlerin gücünden fayda sağlamak istemiştir. Ayrıca aşiret tarafından seçilmesi kabul edilmeyecek kişilerin aday gösterilmesi taraflar (aşiret-parti-hükümet) arasında anlaşmazlıklar hatta çatışmaların olmasına zemin hazırlayabilirdi. Dolayısıyla hem bölgede istenilen sonuçları sorunsuz bir şekilde elde etmek hem de bölgeye iktidarını kabul ettirmek için aşiret önemli bir güç unsuru olmuştur. Bunun seçimlere yansımaları görmek mümkündür. 1950 seçimlerinden sonra iktisadi bağlamda görece iyileşmenin sağlanması, tarımda makineleşmeye gidilmesiyle köylünün daha fazla gelir elde etmesi, Van'daki *Otuz Üç Kurşun* olayı dolayısıyla Mustafa Muğlalı'nın yargılanması, Türk milletinin tam bir olgunlukla oyunu kullandığı²⁰⁰ 14 Mayıs 1950 seçimleri öncesi komünistlik, casusluk, adabı umumiye aleyhine hareketler vb. işlenen suçlara getirilen af²⁰¹ ve birtakım gruplara özgürlüklerin tanınması şeyhlerin siyasete dâhil olmalarına, DP'ye oy toplamasına zemin hazırlamıştır²⁰². Belirtildiği üzere Hakkâri'den Ubeydullah Seven'in DP milletvekili seçilmesi bu bağlamda önemlidir. 1954 seçimlerinde yine Şeyh Selim'in oğlu Ubeydullah Seven DP listesinden milletvekili olmuştur²⁰³.

Esasına bakılırsa aşiret mefhumunun siyasette önemli rol alması durumu, yalnızca Hakkâri için ifade edilmemelidir. Halikan Aşireti'nin Reisi Halis Öztürk ve Şemski Aşireti Reisi ve Şeyhi olan Kasım Küfrevi gibi isimlerin 1950-1954 seçimlerinde Ağrı milletvekilliğine seçilmeleri²⁰⁴ göz önünde bulundurulduğunda ifade edilmek istenen anlaşılmaktadır. Ancak bu durum 1957 seçimlerinde değişmiştir. İktisadi durumun kötü olması ve DP'de "artık feodal beylere ihtiyaç yoktur" düşüncesi aşiret mefhumunu göz ardı etmiş, Doğu Anadolu'da DP'nin oy kaybetmesi gibi büyük sonuçlar doğurmuştur.

¹⁹⁹ Türkdoğan, a.g.e., s. 74.

²⁰⁰ *Yeni İstanbul*, 15.05.1950, s. 1.

²⁰¹ *Yeni Sabah*, 01.07.1950, s. 5.

²⁰² Ahmet İlyas, *Ağa, Aşiret, Siyaset*, 1. Baskı, Ankara: Kadim Yayınları, 2016, s.182.

²⁰³ İlyas, a.g.e., s. 184.

²⁰⁴ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre: X, İçtima: F, Cilt: 1, 14.05.1954, s. 2.

Doğu Anadolu’da, özellikle Hakkâri bölgesinde aşiretler, siyaseti şekillendiren en önemli unsurdur. Aşiret-siyaset ilişkisine baktığımızda, yapılan bir seçimde ağa/şeyh bilgisi olmaksızın seçim yapılmazdı. Daha açık ifadeyle bahsi edilen kişilerden bağımsız bir “oy verme işlemi” söz konusu olamazdı. Çünkü toplum, ağasından gizli ya da onun isteğinin dışında bir harekette bulunmaktan çekiniyordu. Her şeyden önce bazı hususlarda kendisine bağlı kılınmıştı. Ağa toprak sahibidir, halk ise gerek hayvanlarını besleyebilmek gerek kendisine yiyecek (tahıl vb.) temin edebilmek için bu toprakları işleyen en önemli zümredir. Halkın ekser çoğunluğu kendi topraklarını işlemiyordu. Çünkü kendilerine ait toprakları yoktu. Bu yüzden ağasına bağlı olmak zorundaydı. Eğer ağasının istediği A Partisi’ne oy vermez ise elindeki toprakların alınacağından şüphesi yoktu. Öte yandan halk, tapulu arazisi olmadığı için genellikle ağa veya ağa ailesine ait topraklarda meskûn olmaktadır. Yine kendi hür iradesi dışında ağanın istediği şekilde siyasette bulunması (oy kullanması) mecburiyetindeydi. Halkın mücbir sebeplerden ötürü demokrasinin gerektirdiği gibi faal olması mümkün olamamaktaydı. Hakkâri’de aşiretlerin/ağaların siyasetteki bu denli rolü, Bernard Lewis tarafından ortaya atılan “Geleneksel Otokrasiler” ifadesini hatırlatmaktadır. Lewis’e göre geleneksel otokrasiler monarşik, otoriter rejimlerdir; genellikle anayasa, seçim meclisleri gibi süslemelere gerek görmezler. Kökenleri aşirettir; aşiret önderliği de aşiret üyeleri tarafından serbestçe verilen, her an geri alınabilecek bir kabule dayanır. Bu rejimlerin sürekliliğini mümkün kılan aşiret ve İslam gelenekleri aynı zamanda bunları sınırlandırır. İslam hukuku ve göreneği, bir yandan hükmeden olarak ağa/şeyh vs. gibi kişilere otokratik güç tanıırken, bir yandan da hükümdarın bile bu hukukun üstünde olmadan ona bağımlı kalmalarını sağlar²⁰⁵. Bu ise bir nevi Hakkâri halkının çaresiz olma durumlarını kat be kat arttırmaktaydı. Çünkü Hakkâri halkı geleneklerine bağlıydı ve onlara göre böyle bir duruma karşı gelmek geleneklerine aykırıydı. Vurgulanmak isteneni destekleyici özelliğiyle Lewis’in ifade ettiklerine göre aşiretlere bağlılığın diğer yanı da dini mefhumlar ve göreneklerdir. Dinen ve manen erkliği onanmış ya da onandığına inanılmış kişilere itaatsizlik etmek büyük problemler doğurabilirdi. Üstelik halk olası problemler karşısında pek güçlü sayılmazdı. Çünkü iktisadi bağlamda kendine yetemeyen, refah düzeyi bağlamında geri kalan, yaşam standartları ve eğitim imkânları bakımından Türkiye’nin en kötü durumdaki halkından

²⁰⁵ Bernard Lewis, **İnanç ve İktidar, Orta Doğu’da Din ve Siyaset**, Ayşe Mine Şengel (çev.), 2. Baskı, Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2017, s. 130.

bahsedilmektedir. Ne yazık ki bölge halkı (Hakkâri) içinde bulunduğu durumu ilerleyen dönemlerde dahi düzeltememişti. Gerek halkın sahip olduğu kısıtlı gelir kaynakları gerek yaşanan birtakım siyasi olaylar bölge halkının, dolayısıyla Hakkâri'nin içinde bulunduğu sorunlara çare bulunmasını zorlaştırmıştır.

2.2.2. Bir Kader Olgusu Olarak Hakkâri'nin Coğrafi Yapısı

Hakkâri, Dicle Nehri'nin kollarından biri olarak kabul görülen Zap Suyu'nun diğer sağ kıyasına yaklaşık 3 kilometre uzaklıkta kurulmuştur. Deniz seviyesinden 1650 metre yüksekte²⁰⁶ olan Hakkâri, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde en ücra ve ulaşılması zor köşelerden biri olma özelliği taşımaktadır. Sümbül, Cilo, Karadağ ve Reşki gibi yüksekliği üç bin metreyi aşan dağların ortasında kurulmuştur. Bitlis bölgesinin doğu kesiminden başlayıp İran sınırlarına kadar uzanan dağ silsilesi Hakkâri Dağları olarak adlandırılmaktadır. M. Top, böylesi bir yükseltiyeye sahip olan Hakkâri'nin tektonik hareketler sonucu oluştuğunu belirtir. Ona göre Hakkâri bölümü, Orta Doğu'da meydana gelen tektonik hareketlerinin bir ürünüdür. Cilo Dağı ve jeolojik yapısının oluşmasında etkili olan tektonik hareketler, bölgede derin vadiler ve yüksek dağlar meydana getirmiştir²⁰⁷.

Van Gölü'nün güneydoğusunda, İran ve Irak gibi devletlerin kuzey ve batısında yer alan Hakkâri'nin il sınırları ifade edildiği üzere Türkiye'nin en dağlık ve sarp alanlarından biridir. Batı-Doğu şeklinde uzanan Hakkâri Dağlarının Hakkâri il sınırları içinde kalan kesimleri Zap ve Avarobaşın vadilerinin yanı sıra Yüksekova Çöküntü Havzası ile parçalanmıştır. Zap Suyu'nun akış biçimi Hakkâri vilayetini ortadan ikiye ayırmaktadır. Yer şekilleri yörenin sosyo-kültürel ve de siyasi tutumları üzerinde belirleyici etkiler oluşturmuştur²⁰⁸. Sınırlarının büyük ölçüde dağlarla sonlanması ve etrafının dağlarla çevrili yapısı, Hakkâri halkının diğer insan topluluklarıyla ve dolayısıyla mahiyetinde buldukları hükümetle temaslarında sorunlar yaşanmasına yol açmıştır. Yeryüzü şekillerinin engebeli olması özellikle yol yapım çalışmalarının ve ulaşım ağlarının gelişmesini, ilerlemesini engellemiştir. Yuca'nın Hakkâri Milletvekili İzzet Ulvi Akyurt'un raporları ışığında ifade ettiği üzere, yol ve ulaşım ağlarının gelişmemiş olması Hakkâri'nin az gelişmesinde engel teşkil eden en büyük etmendir.

²⁰⁶ Tuncel, **a.g.e.**, s. 205.

²⁰⁷ Mehmet Top, **Hakkâri**, Ankara: Anıt Matbaa, s. 20-23.

²⁰⁸ Adnan Menderes Kaya, **Hakkâri Tarihi Konuşan Bir Kent**, Ankara: Berikan Yayınevi, 2010, s. 5.

İlin genel itibarıyla Van'ın dışında diğer illerle yol bağlantılarının çok kötü olmasından dolayı olası kültürel etkileşimin de kötü etkilendiğini belirtir²⁰⁹. Bundan dolayı, Hakkâri'nin mevcut hükümetlerin politikalarıyla ve iktidarları bağlamında uygulamış olduğu yöntemler hakkında bilgi alması ve bunlara dâhil olabilmesi zaman almıştır. Ayrıca halkın gelir kaynaklarının, coğrafi imkânsızlıklar hasebiyle kısıtlı olması her türlü yeniliğe karşı da zaman kaybı olarak yansımıştır.

Yaşanılan bölgenin tam anlamıyla taşra olmasının yanı sıra bölge halkı da yılın büyük çoğunluğunu dağlarda daha açık bir ifadeyle, hayvanlarını beslemek amacıyla çıktıkları yaylalarda geçiriyorlardı. Yaylalara çıkan halk, yayla-yerleşim yerleri arasındaki uzak mesafe ve ulaşımın da oldukça kötü olması dolayısıyla siyasete pek dâhil olamıyordu. Yapılan seçimlerin muhtevasına bakıldığında Hakkâri halkının yaylaya çıkış tarihlerine denk gelen seçimlere katılım oranlarında genel itibarıyla düşüşler meydana gelmiştir. Yaylacılık hayatına mücbir sebeplerden ötürü bağlı kalan halk, seçimlere istedikleri üzere katılamadıkları gibi seçimlerde ve siyasette gerektiği rolleri de elde edememişlerdir. Esasına bakıldığında zoma, yaylacılık Hakkari özelinde Doğu Anadolu ve diğer Anadolu bölgelerinin benimsedikleri yaşam tarzıdır. Ancak Hakkâri'deki yaylacılık kültürü hayvanların yılın belirli dönemlerinde asıl yerleşim yerlerinden uzak olan otlaklara götürülmesi şeklinde yürümektedir²¹⁰. Hayvancılığa dayanan yöre ekonomisinin faaliyetlerinde yaylalar, önemli bir yere sahip olup daha çok 5 ile 50 km arasında değişen mesafelerde bulunurlar. Bunun yanı sıra zomalar ile meskûn olunan bölgeler arasındaki yükselti farkı çeşitli sebeplerden ötürü 1000-1500 m arasında değişebilmektedir. Zoma hayatı dönemleri bölgeden bölgeye değişiklik göstermekle birlikte Hakkâri bölgesinde yaylaya çıkış genellikle haziran-temmuz aylarında, eve dönüş ise takriben 1-2 ay sonrasında gerçekleştirilmekteydi. Yörenin dağlık yapısının mikro iklim tiplerinin yaşanmasına neden oluşu yaylada kalma süresi üzerinde de etkiler yapmaktadır. Bu nedenle yörede yaylada kalma süreleri de değişmektedir. Bu süre iklime, yayla florasının ahvâline, otlakların yeterliliğine, bölgedeki hayvanlarının çeşitliliği ve sayısına, elde edilen verimin oranına göre

²⁰⁹ Yuca, **a.g.m.**, s. 5.

²¹⁰ Fecri Polat, "Doğu Anadolu Kültürü ve Yayla Mimarisi (Etnoarkeolojik Bir Bakış)", (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi SBE, 2011, s. 21-22.

değişiklik gösterir²¹¹. Bölge genelinde tarıma elverişli olmayan alanlar, halkın hayvancılıkla uğraşmasını zorunlu kılmıştır. Hayvancılıkla uğraşan halk ise genel itibarıyla yaylalara çıkıp buralarda hayvanlarını otlatma imkânı bulabiliyordu. Bu yarı göçebe hayatı yaşayan insanlar, yılın bir kısmını asıl yerleşim yerlerinden uzak kalmaktaydılar. Zoma hayatını yaşayan halk sonbahar aylarının sonlarına kadar buralarda meskûn oluyordu. Dolayısıyla sınırlı alanlardaki (merkezlerde) iletişim ağlarından faydalanamıyorlardı. Bu yüzden kasabalar, köyler veya ille münasebetleri kısıtlı kalmaktadır. Nitekim herhangi bir faaliyetin ya da olayın meydana gelmesi halinde bunlara dâhil olmaları zor idi.

2.2.3. Kültürel Yaşam, İmar Yapısı ve Adli Teşkilatlanma

Coğrafi yapısı, ulaşım imkânları ve tarihi gelişimi bakımından Cumhuriyet dönemine kadar büyük bir ihmalin ve asayişsizlik durumunun içinde bulunan Hakkâri ve çevresinde kültür yaşamı, henüz ilk çağlardan bu yana süregelen alışkanlıkların ötesine pek geçemedi. XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyetine giren Hakkâri'de, bu asırdan sonra zamanın kültür müesseseleri mahiyetinde olan birkaç medrese imar edilmiştir. Bu medreselerde Osmanlı ve İslam kültürüne ait malumat verilmeye çalışılmıştır. Bahsi edilen medreselerden bazıları şunlardır: Melik Esat Medresesi, Zeynel Bey Medresesi, Hakkâri Merkez Biçer Mahallesi'ndeki İbrahim Bey Medresesi, Nehri Medresesi (Şemdinli), Şaban Bey Medresesi (Çukurca). Bu medreselerde Molla Yasin, Molla Tahir, Molla Derviş ve Molla Osman adlarında kıymetli müderrisler hizmet gördüler. Hakkâri'de yaşam koşullarının özellikle de zoma yaşamının bir sonucu olarak köy odası, dükkân, lokanta gibi tesisler yoktu. Hakkâri'de ilk kahvehane 1951 yılında açılmıştı²¹². Kültürel etkileşimin önemli unsurlarından biri olan köy odaları; köye çeşitli sebepler bağlamında gelen yolcuların ya da kervanların ihtiyaçlarının karşılandığı, köy halkının sosyal ve kültürel amaçlarla bir araya gelmek suretiyle etkileşimde buldukları sivil mimarî örnekleridir. “Köy odası”, “konuk odası” ve “misafir odası” benzeri çeşitli isimlerle anılan köy odaları, köydeki varlıklı insanların yaptırdıkları yapılardır. XX. yüzyılın ilk yarısına kadar amaçları

²¹¹ Mahmut Daşçı ve Binali Çomaklı, “Yaylacılık ve Tarımsal Açıldan Önemi”, *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, Cilt 37, Sayı 2, 2006, s. 277.

²¹² Özgen, a.g.e., s. 204.

doğrultusunda kullanılmış olmalarına rağmen sonrasında gelişen teknoloji ve ulaşım imkânları nedeniyle işlevlerini ve mahiyetlerini büyük oranda kaybetmiştir²¹³.

Hakkâri’de kültürel etkileşim yerleri ya da mekânların olmaması il nüfusunun yaklaşık %80’inin yaşadığı köylerde sosyal ve kültürel gelişmeyi olumsuz etkilemekte, katı geleneklerin yumuşamasını zorlaştırmaktaydı. Bunun yanı sıra halkın faydalanabileceği tek sinema askeri gazinoda bulunmaktaydı. Hakkâri’de halka açılan ilk sinema Lale Sineması olup, 505.846,09 liraya mal olmuştu. Hakkâri’de ilk fotoğraf ve resim sergisi 25 Kasım 1962 tarihinde Hakkâri Lisesinde açıldı. Hakkâri’de kültürel etkileşim ve bilgi paylaşımı bağlamında ilk münazara 27 Aralık 1962 tarihinde ilkokul konferans salonunda gerçekleştirildi. Münazaranın konusu ise toplumun kalkınmasında cemiyet ve fert unsurunun rollerini münakaşa etmektir. Münazaraya katılan gruplar üçer kişilik olup Ekrem Kabay, Mehmet Özer, Adil Ertunç cemiyet kavramını, İbrahim Hatipoğlu, Abdurrahman Seven ve Oğuz Özgür ise fert kavramını savunmuşlardır²¹⁴. Yaklaşık bir buçuk saate yakın süren münazaranın sonunda fert konusunu savunan grubun 1040 puanına karşılık, 1145 puan almayı başaran cemiyet grubu birinci olmuştu. 1962 yılına kadar herhangi bir orkestra grubu Hakkâri’ye gelmemişti. Cumhuriyet Flormani Orkestrası 18 Nisan 1962 tarihinde Hakkâri’ye gelmişti²¹⁵. Hakkâri’ye tiyatronun gelme serüveni de yapılamayan veyahut yapım aşamasında aksaklıklar olan yollardan bağımsız olamamıştır. O dönem Devlet Tiyatrosu üyelerinden bir kısmı Hakkâri’ye geldiklerinde, Hakkâri’ye 40 kilometre kala oldukça büyük bir yol inşaatı ile karşılaştıklarını, bu inşaatlarda yer yer dinamitlerin patlatıldığını, bu bozuk 40 kilometrelik yolu dinamit patlamalarını beklemek ve uygun zamanı bekleyip selamete gidebilmenin tedirginliği içerisinde geçirdiklerini belirtmişlerdir²¹⁶.

Modernleşmenin geç tezahür ettiği Hakkâri, Türkiye’nin en ücra köşesi olma niteliğini pek kaybedememiştir. Anadolu geneli bağlamında Hakkâri köylüsü içinde bulunduğu coğrafyanın yol açtığı imkânsızlıklardan dolayı ıstıraplar içinde yaşamaktaydı. Hakkâri’deki yüksek ve sıralı dağlar halkın yerleşme alanlarını sınırlandırmıştır. Hakkâri’de köylüler meskûnda vadi yataklarını takip etmiştir ve

²¹³ Mustafa Bulut, “Sivas İlbeyli Köy Odaları”, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1, 2017, s. 14.

²¹⁴ Özgen, **a.g.e.**, s. 205-206.

²¹⁵ Özgen, **a.g.e.**, s. 206.

²¹⁶ **BCA**, 30.1.0.0.91.570.7.

vadilerde yerleşmiştir. İnsanların yerleştiği vadilerin dağlarla karışarak uzaması, köylerin dar ve sınırlı bir alanda çok nüfuslu olarak teşekkül etmelerine engel olmuştur. Köyler dağınıktır, az nüfusludur, birbirine bağlantılı değildir. Bir köy biterken diğer köye varış oldukça uzun sürmekteydi. Coğrafi durum köylerin birbirlerine sınır olmasına ve büyümesine engel teşkil ediyordu²¹⁷. Bu da insanların kültürel ve sosyal bağlamdaki etkileşimini kısıtlı kılmaktaydı. Hakkâri'deki haneler belirli plandan yoksun ve yığılma taş usulüyle imar edildiklerinden dolayı ilk çağ görüntüsü vermektedir. 1960'lı yıllarda dahi birkaç resmi bina dışında hemen bütün evler topraktandı. Toprak olan evler, yağmur ya da kar yağışı esnasında damları akan ve insanı huzursuz eden özelliklere sahipti. Hakkâri'de cami yapımı 1950'li yılların sonuna denk gelmektedir. Ayrıca cami yapımı bağlamında da Hakkâri'ye devletin destekleri kısıtlıydı. Vakıflar Umum Müdürlüğü tarafından yalnızca 1957 yılında Hakkâri'de imarına başlanması planlanan beş cami için 67.500 lira miktarında yardımda bulunuldu²¹⁸. Devletin yeteri kadar destek sunmaması ve insanların fakir olmasından kaynaklanan maddi yetersizlik ve geçim sıkıntısı camilerin yapım aşamasında problemler doğurmakta, camilerin tamamlanmasını engellemekteydi. Hakkâri'de imar planı 1950'li yılların sonlarında yapılmasına rağmen 1960'lı yılların ortalarında dahi kadastro halen gelememişti. Şehrin çehresini güzelleştiren resmi binalardan; hükümet konağı inşaatı 647.413,08 lira bedelle 21 Haziran 1946 yılında revize edilerek %1²¹⁹ hisseyle her biri müteahhit olan T. Sınmaz, C. Seçilen ve A. Boysan'a imar edilmesi üzere teslim edildi. İki yıl sonra ortaokul, 1952'de sağlık binası, 1959 yılında karayolları şube tesisleri, 1962 yılında iki adet subay lojmanı ve buna benzer diğer kurumlar, yapılar mevcuttu²²⁰.

Hakkâri'nin önemli bir kazası olan Yüksekova (Gever) ilçesinde 1960'lara geldiğinde imar faaliyetleri zayıf ve yerleşim mekânları genel itibariyle müstakil olup damları toprak serpildikten sonra düzeltilerek şekillendiriliyordu. Hemen her yapının bitişiğinde ya da üstünde ahır ve samanlık benzeri bölümler bulunuyordu. Bu hem soğuk iklim şartlarında evleri sıcak tutan bir yöntemdi, hem de olası tehlikelere karşı hayvanlarını korumak amacından kaynaklanmaktaydı. Ayrıca yeteri kadar arazisi olmayan kişilerin de evinin altına ya da bitişiğine ahır, tandır evi inşa ettiği

²¹⁷ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Toplantı: 3, Cilt 22, 11.5.1953, s. 180.

²¹⁸ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: XI, Toplantı: 3, Cilt: 10, 25.11.1959, s. 171.

²¹⁹ T.C. Resmî Gazete, 7.6.1946, s. 10719.

²²⁰ Özgen, a.g.e., s. 209.

görülmektedir. Hanelerin tavan kısmında dayanıklı olması için çok kalın olmamak üzere tomruk döşenir, üzerine maki tarzı çırpılar serilir, bunun üzerine de kamış yayılarak çamurla sıvanmaktaydı. Yüksekova'nın coğrafi haritası 1955'te çizildi. İlçenin imar planı İller Bankası vasıtasıyla 1956 yılı başında 4.789 lira karşılığında tefviz edildi. 1948-1956 yılları arasında ilkokul, memur evleri, hükümet konağı (1954), sağlık merkezi (1956) gibi imar çalışmaları gerçekleştirildi. İl merkezi ve ilçelerdeki devlet erkânına ait yapılar hariç, halkın meskûn olduğu yapılar, köylerdeki haneler medeni bir yaşantıya imkân verebilecek biçimde değildi. Esasında ilin coğrafi konumu, yeryüzü şekilleri ve yollardaki durum yüksek katlı yapıların imarını ve meskûn olma durumlarını büyük oranda etkilemekteydi²²¹. Karayolları, Köy ve İl Yolları İdaresi'nin Bayındırlık Bakanlığı tarafından yeteri kadar önemsenmemesi ve bahsi edilen bakanlıkta ilgili hususlar bağlamında yeteri kadar işinin ehli kişilerin olmaması²²² da bölgenin kalkınamamasına ve yerleşme konusunda problemler yaşamasına neden olmuştur.

Hakkâri'de kentleşme problemleri etkisi uzun süren bir sancıydı. Kentleşme problemlerine ilişkin mütemadiyen görüşmeler yapılmış olsa da kalıcı ve etkili bir çözüm bulunduğunu söylemek doğru olmaz. Herhangi bir imar planı ya da imar çalışması için çeşitli tefvizlerin gerçekleşmesi, yaklaşık 10-15 yıllık bir zaman diliminden sonra bitirilmesi, devletin imkânlarının verimli ve uygun olarak değerlendirilmediğini gözler önüne sermektedir. Bahsi edilen imkânların kaidelere göre kullanılmamasında öncelikle görev dağılımı bağlamında idarecilerin kusuru aranmalıdır. Yolların bulunmaması ya da mevcut yolların da çok kötü bir halde olması, yeryüzü şekillerinin engebeli yapısı ve iklimin elverişsizliği imar çalışmalarını sekteye uğratan diğer etmenlerdir. Hakkâri ilinde adli teşkilatlanma bağlamında da uzun yıllar eksiklikler yaşandı. Aşiret eksenli yaşantı, aşiret unsurunun halk üzerindeki etkinliği devlete ait yasaları uygulayacak düzeyde bir mahkemenin kurulmasını engellemekteydi²²³.

Hakkâri'de insanlar, sulh ve ceza işlemleri için başka merkezlere gittiklerinden bir ağır ceza mahkemesine ihtiyaç duyulmaktaydı²²⁴. Halk 1924 yılından beri 27 yıldır devamlı bu durumdan şikâyet etmesine rağmen mahkeme tesis edilememişti. Soruna

²²¹ Özgen, a.g.e., s. 210-211.

²²² T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: X, İçtima: 1, Cilt: 5, 24.11.1955, s. 657.

²²³ Özgen, a.g.e., s. 213-214.

²²⁴ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 5, 14.2.1951, s. 166.

yönelik dönemin Gümüşhane Milletvekili Kemal Yörükoğlu, Doğu bölgelerine giden hâkim ve savcılarının görevlerinde henüz yeteri kadar bilgi ve beceriye sahip olmadıklarını ifade ediyor ve Doğu bölgelerinde daha sağlıklı yargılamaların yapılabilmesi için genç savcı ve hâkim adaylarının merkez illerde staj yapmalarını öneriyordu. Ayrıca Doğu illerinde mahkemelerin neden kurulamadığını tespit etmek için bahsi edilen bölgelere Adalet Bakanlığı bünyesinde teftiş heyetinin gönderilmesini istiyordu²²⁵.

Hakkâri'de mahkemelerin kurulamaması halkın muhakeme işlerinde zorluklara maruz kalmasına neden olmuştur. Özellikle kış mevsiminde ulaşımın genel itibariyle gerçekleşemediği Hakkâri'deki ağır cezalı duruşmalar, yolların açık olmamasından ötürü Van'daki mahkemede görüşülmek üzere beklemek durumunda kalıyordu. Sanık durumundaki vatandaş, mahkemeye gidmeden ve muhakeme edilmeden yılın altı ayı mevkuf durumda kalıyordu²²⁶. Ağır ceza mahkemesinin 1951 yılında Bingöl, Muş, Tunceli, Bitlis ve Hakkâri illerinde kurulmasıyla²²⁷ insanların ağır ceza işleri için yaşadıkları yerlerden başka yerlere gitme eksikliği de giderilmiş oldu.

Beytüşşebap, Çukurca, Şemdinli ve Yüksekova ilçelerinde bulunan asliye mahkemeleri 1958 yılında ihtiyaç duyulan düzenleme kapsamında tek hâkimli sulh mahkemeleri haline getirildi. Bunlardan Beytüşşebap asliye mahkemesinin 1957 yılı işi 240, Yüksekova asliye mahkemesinin 1957 yılı işi 207, Şemdinli asliye mahkemesinin 1957 yılı işi 163 ve Çukurca asliye mahkemesinin 1957 yılı işi ise 133 olarak belirtilmiştir²²⁸. Hakkâri'de kurulan ya da cezaevi olarak belirtilen mekânların durumları da pek iç açıcı değildi. Dönemin Van Milletvekili İbrahim Arvas, Hakkâri'de Selçuklu döneminden kalan Meydan Camii'nin cezaevi olarak kullanıldığını ve buraya giren mahpusların bahsi edilen yapının en alt katlarında zindandakilere benzer bir şekilde yürümekte olduklarını ve serbest bırakıldıkları zaman da romatizma hastalığına yakalanmış bir şekilde çıktıklarını belirtmektedir²²⁹. Tüm belirtilen unsurlar ve yaşanmışlıklar, bölge halkının mevcut hükümete yaklaşımını ve siyasete dâhil olması

²²⁵ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 6, 22.2.1951, s. 475-476.

²²⁶ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: VIII, Toplantı: 4, Cilt: 22, 9.12.1949, s. 147.

²²⁷ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: XI, İçtima: 2, Cilt: 6, 9.1.1959, s. 404.

²²⁸ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: XI, İçtima: 2, Cilt: 6, 5.1.1959, s. 328.

²²⁹ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: VIII, Toplantı: 4, Cilt: 24, 14.2.1950, s. 571-572.

konusunda düşünce ve eğilimlerini şekillendiren önemli etmenlerdir. Bölge insanının politikalara bakıldığında ikinci planda tutulması da bir başka neden olarak görülebilir.

2.2.4. Dini ve Geleneksel İnanç Tutumları

Hakkâri’de tarih boyunca Dağlı Hristiyanlar olarak da ifade edilen Hristiyan Kürtler, Yezidiler/Ezidiler, Ermeniler ve Yahudiler²³⁰ gibi çeşitli toplulukların yaşadığına evvelce değinilmişti. Multi-etnik yapı ve jeopolitiği dolayısıyla Hakkâri zaman zaman problemler yaşamıştır. Irak, Türkiye ve İran topraklarının birleştiği noktada bulunan Hakkâri çeşitli din ve inanç menşelerine sahip toplumların yaşam sürdüğü bir coğrafyadır. Değişik toplulukların bölgede hayatını devam ettirmesi Hakkâri’yi kültürel yönden oldukça zengin bir yöre yapmıştır. Nüfusun ekser çoğunluğu Kürt ve Şafii mezhebinden olan Hakkâri’de farklı kültürlerin bir arada yaşaması o bölgenin zenginliği olsa da gruplar arasındaki çatışmalar yörenin olumsuz yönlerinden biri olarak görülmektedir.²³¹ Çatışmalar, Hakkâri’nin başını ağrıtabilecek bir hâl almaya başlayacaktı. 1960’lı yıllara bakıldığında Hakkâri’de yaşayan Kürtler genel itibariyle İrani bir millet olarak kabul edilirler ve bu nedenle konuştukları Kürtçe ve lehçeleri ağırlıklı olarak Hint-Avrupa dil grubundan sayılmaktadır²³². Hakkâri toplumunun coğrafi ve kültürel anlamda İran ve Kuzey Irak kültürleriyle yoğun bir temas içerisinde olmasından dolayı buraların kendine özgü mikro inanç ve yaşantı adetlerinin etkileri görülmektedir. Hakkâri halkı, coğrafi nedenlerden ve İslami tarikatların yüzlerce yıllık varlıklarından dolayı hem gelenek ve aidiyetlerine samimi bir şekilde bağlıdırlar hem de himayesinde bulunduğu şeyh veya ağa gibi nüfuzlu kişi ya da kişilere saygı konusunda da oldukça hassastırlar. Gerek toplumsal örgütlenme gerek siyasal örgütlenme konusunda belirlenen kurallara mümkün mertebe uymayı tercih ederlerdi. Bu bağlamda bir toplumsal organizasyon olarak aşiret yaşam biçiminde itaat etmek önemli bir davranış olarak kabul edilmektedir. Esasına bakılırsa aşiret benzeri toplumsal ve siyasal örgütlenmelerin; iktisadi gereksinimlerin yerine getirilmesi, olası çatışmalarda ve tehlikelerde kendini (halkını) savunmak gibi ihtiyaçlarda oldukça belirleyici rol oynadığı bir gerçektir. Aşiretlerin bir sığınak olduğuna inanılan toplumda bu sığınaktan

²³⁰ Özgen, a.g.m., s. 35-47.

²³¹ Nevzat Erdoğan, Mustafa Şehitoğlu, “1927 Genel Nüfus Sayımı Verileri Işığında Hakkâri”, **Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 8, 2019, s. 30-42.

²³² Ferdinand Hennerbichler, “Kürtlerin Kökeni” Ahmet Aslanoğulları (çev.), **Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi**, Cilt 2, Sayı 3, 2016 s. 87.

muzdarip olması beklenemez. Dolayısıyla halk siyasette saygı duyduğu kişilerden bihaber yer almamaya önem göstermişler, siyasal yaşamının merkezine aşiret önerilerini ve ağa isteklerini yerleştirmeyi bir ödev olarak bilmişlerdir. Bu tutum ayrıca mikro yaşamda bir kimliktir. Kimliğin belirleyiciliği ise öteki aşiret mensupları ile kamusal alanlarda gelişen ilişkilerde kendini dışa vurur. Haliyle bu durum toplum üzerindeki aşiret etkisini arttırmış ve ağa rolünü yeniden şekillendirmiştir. Halkın ağaya saygı duyulması gerektiği inancı, ağanın yönetme ve idare yetkilerinin yanı sıra vekâlet gibi yetkilere de sahip olabileceğini göstermiştir. Böylece girilen hemen her seçimde ağa istediklerini elde edebilmiştir ve böylece politik gücü de elde etmiştir. Böylelikle ağa ve aşiret, Hakkâri siyasetinde en fazla güce sahip iki unsur olarak öne çıkmıştır. Siyasetteki etki 1960'lı yıllardan 1980'li yıllara kadar değil, uzunca süreler boyu devam eden bir durum halini almıştır.

Alanoğlu'nun Zazalar özelinde dönemin şeyhi Pir Mansur için belirttiği ifade oldukça önemlidir. Alanoğlu, Pir Mansur'un irşad faaliyetleri ile halkı kısa sürede etkilediğini ve ününün hızla yayıldığını ifade etmektedir²³³. Şeyhler, seyda veya tarikat mensupları ile de bazı diyalogları olduğu gibi bazen bu ilişki müritlik düzeyine kadar varabilmektedir. Haliyle gündelik dünyevi yaşamın en önemli simgesi durumundaki ağaların din ve inancı temsil edenleri ile münasebetlerinden mütevellit halkın üzerindeki etkileri daha da artmaktadır.²³⁴

Hakkâri ve yöresine bakıldığında ilk dönemlerden itibaren tasavvufun etkili olduğu anlaşılacaktır. Henüz dini oluşumlar meydana gelmeden evvel, bölgede Şeyhulislâm Ebû Hasan el-Hakkâri ve diğer önemli kişiler aracılığıyla dinin ve dinle alakalı konuların neşredildiği görülmektedir. Bilahare kurulacak ilk büyük tarikatlar için öncü sayılan bahsi edilen kişiler, bölge dâhilinde ve haricinde tasavvufu yayma çabasına girişmişlerdir. Kadiriyye tarikatı ve diğer büyük tarikatların oluşmasına denk gelen zamanlarda bölgede (Hakkâri) Adeviyye Tarikatı²³⁵ kurulmuştur. Adî b. Müsâfir

²³³ Murat Alanoğlu, "Zaza Beylikleri, Şeyhler ve İslam", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, Cilt 5, Sayı 3, Aralık 2019, s. 798.

²³⁴ Esmâ Sayın, "Hâlid-i Bağdâdî'nin Bingöl ve Hakkâri Çevresinde Yetiştirdiği Önemli Şahsiyetler", **The Journal of Academic Social Science Studies**, Sayı: 1, 2017, s. 541-548; Murat G. Dalyan, "XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Hakkâri Şeyhleri Ve Misyonerler", **Cumhuriyet Devrinin Bir Serhat Vilayeti Hakkâri Uluslararası Sempozyumu: Bildiriler**, Selcan Koçaslan (yay. haz.), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2020, s. 817-845.

²³⁵ Adeviyye Tarikatı, Adî b. Müsâfir'in vefat ettiği 557 yılından itibaren Musul ve civarında birkaç asır varlığını sürdürmüştür. Bu tarikat daha sonra şeyhe hürmet ve tâzimde ileri gidip onu ilahlaştırma

tarafından kurulan Adeviyye Tarikâtı, zamanla Yezîdîliğe kaymış olsa da amacından şaşmayan mensupları mevcuttur. Kadiriye, Hakkâri bölgesinde etkinliği ile bilinen bir diğer tarikat olarak dikkat çekicidir²³⁶. İki büyük tarikatın liderleri (Geylânî ve Müsâfir) birbirlerini tanımakla birlikte iyi birer dosttur²³⁷. Kadiriye Tarikâtı'nın kurucusunun ardılları olan oğulları Irak'ın kuzeyi ve İran'ın güney kesimlerine dağılırken oğlu Ebûbekir (Seyyid) Adeviyye Tarikâtı'nın etkin olduğu bölgeye meskûn etmiştir. Böylelikle Kâdiriyye Tarikâtı uzun seneler bu sülale dolayısıyla Hakkâri bölgesinde etkisini göstermiştir. Bahsi edilen tarikat, menşei aynı olan Şeyh Abdullah, Şeyh Tâhâ Hakkarî dönemlerinde de egemen bir şekilde mevcudiyetini sürdürmüştür. Hakkari'de Nakşibendi etkileri Şeyh Tâhâ Nehrî aracılığıyla görülmeye başlamıştır. Ekseriyyetle Şeyh Tâhâ Nehrî ile bölgede egemen olmaya başlayan Nakşibendiyye (Hâliidiyye Kolu), bölge dolayısıyla geniş coğrafyalara yayılmıştır²³⁸.

noktasına kadar götüren bazı müfrit taraftarları aracılığıyla Yezîdîliğe dönüştürülmüştür. Başlangıçta tam anlamıyla Sünnî bir tarikat niteliğinde olan Adeviyye, böylece şeriat haricinde bir tarikat niteliğine bürünmüştür. Adî b. Müsâfir, Şerefeddin ve Ebû'l-Fezail gibi lakaplarla anılmıştır. Nesebi Emevî halifelerinden Hakem b. Mervân'a, tarikat ve hırka silsilesi Ebû Saîd el-Harrâz'a ve onun aracılığıyla Hz. Ömer'e dayandırılır. Gerek nesebi gerekse tarikat silsilesiyle ilgili rivayetlerin tamamıyla asılsız olduğunu belirten İbn Teymiyye, Şeyh Adî ve ona tâbi olan kişilerin İslâm'a bağlı sâlih ve takvâ sahibi kişiler olduğunu itinayla ifade eder. İbn Teymiyye'ye göre Şeyh Adî, Ebû'l-Ferec eş-Şirâzî ve Şeyhülislâm Hakkâri gibi meşhur Sünnîler'in izinden gitmiştir. Bunlar esas itibariyle Sünnîliğin dışına çıkmamışlar, Ehl-i sünnet akîdesine özellikle bağlı kalmışlar ve bid'atlardan uzak durmaya uğraşmışlardır. Abdülkâdir-i Geylânî ise Adî'yi dönemin mâna sultanı olarak kabul etmiş ve "Şayet peygamberlik çile çekilerek kazanılan bir şey olsaydı, onu Adî elde ederdi" demiştir. Ekseriyyetle mağaralarda, dağ başlarında ve sahralarda yalnız yaşamaktan keyif alan Adî'ye, müridleri ve taraftarları oldukça bağlıydılar. Gösterilen aşırı hürmetten onu kutsileştiren taraftarlarının inancına göre şeyh, müridlerinin namazını kılmış ve oruçlarını tutmuş olduğundan, bu nevi mükellefiyetler kendilerinden sâkit olmuştur. Türbesi civarında yapılan çalgılı ve içkili tarikat âyinleri bölge sakinlerinin şiddetli tepkisine zemin hazırladığından dolayı 1414 yılında tahrip edilmiş, Şeyh Adî'nin kemiklerinin çıkarılarak yakıldığı ve müridlerinin ekser çoğunluğunun ise öldürüldüğü belirtilmektedir. Adî'nin önemi, daha sonraki yüzyıllarda Yezîdîler'in kendisine sahip çıkarak onu pîr olarak kabul görmelerinden kaynaklanmaktadır. İslam kaidelerine ve esaslarına bağlı Sünnî bir mutasavvıf olan Adî'nin İslamiyet'ten tamamen uzaklaşmış Yezîdîler tarafından rehber olarak kabul edilmesinin nedeni, onun İslam alemindeki yaygın şöhretinden yararlanmak istemelerinden dolayıdır. İleri sürülen bir görüşe göre, Aynisıfî (Alkos) Manastırı'nda yaşayan Edi (Thaddaus) adında bir keşiş, Müslümanlığı kabul ederek İslamiyet'le Nastûrîliğin karışımı olan yeni bir dinin kurucusu olarak ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra Şeyh Adî'nin Mani'nin öğrencisi Adde (Ade) ile aynı kişi olduğunu ileri sürenler olduğu gibi "ateş ruhu" mânasına gelen Azar ile aynı şahıs olduğunu da iddia edenler mevcuttur. Son olarak, 1452 yılına ait bir Süryânî vesikasına dayanarak Adî isminde bir şahsı Yezîdîliğin kurucusu olarak belirten Nastûri keşişlerinden Ramîşo'ya göre Şeyh Adî, Tayrahitî Kürt kabilesinden Aynisıfî Manastırı çobanının oğludur. Ayrıca Bkz: Süleyman Uludağ, "Adeviyye", **DİA**, Cilt 1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988, s. 374; Süleyman Uludağ, "Adî b. Müsâfir", **DİA**, Cilt 1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988, s. 381.

²³⁶ Abdülkâdir-i Geylânî'ye nisbet edilen İslam dünyasının ilk ve en yaygın tarikatı. Ayrıca Bkz: Nihat Azamat, "Kâdiriyye", **DİA**, Cilt 24, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, s. 131.

²³⁷ İdiz, **a.g.m.**, s. 1265.

²³⁸ İdiz, **a.g.m.**, s. 1265-1266-1267.

Hakkari’de bir dönem yaşamış olan Pir Mansur’un²³⁹ yanı sıra önde gelen şeyhler de mevcuttur. XIX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Hakkari’nin Şemdinli ilçesine bağlı Nehri bölgesinde postnîşîn halini almış şeyhler ve soydaşlarına, genel itibariyle “Sâdât-ı Nehri” veya “Sâdât-ı Şemzîni/Şemdîni denildiği bilinmektedir. Arapça kökenli bir kelime olan “sâdât”, seyyid kelimesinin çoğul hali olup efendiler, büyükler anlamına gelir. Ailenin menşei Kâdiriyye tarikatının kurucusu Şeyh Abdülkâdir Geylâni’ye dayandırılmaktadır. Günümüzde harabe ve terk edilmiş durumdaki bölgede insanların mevcudiyeti 1925 yılında kadar sürmüştür. Çünkü bahsi edilen yılda Şeyh Abdülkadir’in idam edilmesi ve bölge üzerinde askeri müdahalelerin olması sonucunda aile Irak ve İran’a göç etmek durumunda kalmıştır. Akabinde bölgedeki dini mekânlar, yerleşim yerleri ve çeşitli yapılar tahrip edilerek harabe hale getirilmiştir²⁴⁰. Çakır’ın anlattıkları ışığında Hakkari’nin, bünyesinde şeyhler bulundurduğu anlaşılmıştır. Ancak Cumhuriyet’in ilk yıllarında çeşitli politikalar bağlamında birtakım problemler yaşayan şeyhler, siyaset ile münasebetlerinin farklılaştığını görmüşlerdir. Toplumun din bağlamında önem atfettikleri şeyhler, zamanla kendilerini politik düzlemde rol sahibi olarak görmeye başlamıştır. Böylece seçimlerde kimin seçileceğini önermek (esasinda önermekten ziyade belli etmek), kimlere oy verilirse daha münasip olacağı şeklinde düşüncelere sahip olmaya başlamışlardır. 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan genel seçimlerde Hakkâri’den milletvekili seçilen Selim Seven²⁴¹ de şeyh soyundan gelmiş olup ilk öğrenimini doğmuş olduğu Marûnus Köyü Medresesi’nde almış, akabinde Musul ve İmadiye’de tamamlamıştı²⁴².

2.3. DARBELERİN VE MUHTIRALARIN HAKKÂRİ’YE YANSIMALARI

Türkiye siyasal yaşamı ve hemen her alanda yapılan politikalarda etkisi az veya çok görülen darbeler, hakkında pek çok çalışma, inceleme, analiz yapılmış bir konudur. İktidara gelen DP yönetimi, demokrasi sürecinin emekleme dönemlerinde askeri müdahale hatta ölümlerle sonuçlanan bir darbe ile karşı karşıya kalmıştı. 27 Mayıs 1960 sabahı askerler yönetime el koymuştu. Askerlerin yönetime el koyması, Ankara ve İstanbul’daki halk, özellikle bahsi edilen şehirlerdeki talebeler ve yüksek kesimler

²³⁹ Alanoğlu, **a.g.m.**, s. 798.

²⁴⁰ Mehmet Saki Çakır, “XIX. Yüzyılda Tarikat-Siyaset İlişkisi: Nehri Tekkesi Örneği”, **Türkoloji Çalışmaları**, Cilt 11, Sayı 21, Güz 2016, s. 56-57-58.

²⁴¹ **BCA**, 30.10.0.0.77.513.5.

²⁴² **TBMM Tercüme-i Hal** HT.1399.1.8.

arasında sevinçle karşılanmıştı. Ülkenin geriye kalanı ise bu denli sevinçli değildi. Taşra insanları ses çıkarma en azından hoş karşılanmayacak bir hareket yanlısı olmamıştı. Evvelki aylarda yaşanan karışıklıklar neredeyse sadece Ankara ve İstanbul’la sınırlıydı²⁴³. Darbenin yaşanmasının ve DP iktidarının sona ermesinin ardından Türkiye için yeni bir politik süreç başlayacaktı. İdareyi ele alan TSK, yürürlükte olan kanunların mevcudiyetine rağmen hükümeti kurucu yetkileri elinde toplamıştı²⁴⁴. MBK darbeden sonra sadece DP’lileri tutuklatmadı. Anadolu coğrafyasının birçok yerinde önemli ve toplum tarafından kabul görülen kişileri de tutuklama çalışmaları içine girişmişlerdi. Bunlardan bazıları da aşiret liderleri, ağalar ve şeyhlerdi. 1960 darbesinin baş aktörü durumundaki MBK, henüz darbenin üzerinden bir hafta geçmesini beklemeden ağa ve aşiret reislerinin etkinliğini gösterdiği bölgelerde milletvekilleri ile DP’yi destekleyen 485 ağa ve şeyhin Sivas’a bağlı Kabak Yazı bölgesinde bulunan kampa sevk edilmesi bağlamında karar almıştı²⁴⁵. Örneğin Doğu Anadolu’da Hakkâri ve Van bölgelerinin en büyük aşiretlerinden olan Ertuşi aşireti liderlerinden Abubekir Ertaş, Mahmut Ertaş ve Cafer Yağızır İzmir, Manisa ve Denizli gibi çeşitli Batı illerinde zorunlu misafirlğe²⁴⁶ maruz bırakılmışlardı. Bu durum ağa veya aşiret liderlerinden yoksun bir doğu toplumunun olacaklar karşısında neler yapabileceği konusunda çaresiz kalması demektir. Çünkü herhangi bir olumsuzluk veya yaşanacak kötü bir olay karşısında liderliklerini üstlenecek kişilerden yoksun bırakılmışlardı. Bir yandan aşiret liderleri ve ağalar sürgün edilirken diğer yandan tüm ülkeyi etkileyecek anayasa değişikliği gerçekleşmişti. Sevinç’in ifade ettiği gibi, günahları ve sevaplarıyla anayasa tarihimizin zirve noktası olan 1961 Anayasası²⁴⁷ bütün ülke halkını kapsayacak yenilikler taşımaktaydı. Menderes’in “*Hiç küskün değilim. Hiçbir dargınlık duymuyorum.*”²⁴⁸ şeklindeki son sözlerinden yaklaşık iki ay önce kabul edilen bu yasa Türkiye tarihinin en özgürlükçü anayasalarından biri (kimilerine göre en özgürlükçü) olma niteliği taşımaktadır. Bahsi edilen anayasa MBK tarafından davet edilen ilim heyeti tarafından hazırlanmıştır. Bu ilim heyeti/komisyonu arasında dönemin oldukça önde gelen akademisyenleri ve bilim

²⁴³ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, Yasemin Saner (çev.), 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 279.

²⁴⁴ **Cumhuriyet**, 28.05.1960, s. 1.

²⁴⁵ İlyas, **a.g.e.**, s. 191.

²⁴⁶ İlyas, **a.g.e.**, s. 194.

²⁴⁷ Murat Sevinç, **Türkiye’nin Anayasa İmtihanı Cumhurbaşkanlığı-Başkanlık Tartışması**, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 31.

²⁴⁸ M. Ali Birand, C. Dünder ve B. Çaplı, **Demirkırat**, 1. Baskı, İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2016, s. 284.

adamları bulunmaktaydı. Doç. Dr. Vakur Versan ve Ord. Prof. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu da seçilen kişilerdendi²⁴⁹. İsimleri geçen kişilerin temellerini attığı anayasa, 9 Temmuz 1961 günü halkoyuna sunulurken kabul edilmiştir. Yapılan oylamaya 12.735.009 kayıtlı seçmenden 10.322.169'u katılmıştır. Oyların yaklaşık %95'ine yakını geçerliydi. Seçmenlerin %64'üne yakını anayasa lehine oy kullanırken 3.934.370 kişinin oyu ise anayasanın aleyhine olmuştur²⁵⁰. Hakkâri'de ise halkın %84,9'u oy kullandı. 20.095 evet 1.535 hayır oyu çıktı. Halkın %92,9'u yeni anayasayı kabul ediyordu²⁵¹.

Türk milletinin hayatîyetine ve demokrasiye ışık tutabileceğine inanılan²⁵² 1961 Anayasası'nda kullanılan ret oylarının yüksek oranına bakarak anayasaya karşı yaygın bir halk muhalefetinin söz konusu olduğu söylemek mümkündür. Öyle ki askeri idarenin devam edeceği kuşkusu olmasaydı, reddedilmesi kuvvetle muhtemel olacaktı. Zira halk anayasanın bir vesayet rejimi kurmayı amaçladığını anlamıştı. Yine de anayasa, siyasi partileri ve seçimleri rejimin ayrılmaz parçası olarak tarif ettiği için halka sesini duyurmak imkânını sağlamaktaydı. Esasında halk tarafından kabul edilme sebebi de işte tam da bu yüzdendir.

Yeni anayasa yürütmenin önüne kapsamlı fren mekanizmaları koyan ve yönetme güçlerini çeşitli yollardan farklı yönler üzerine pay eden özelliktedir²⁵³. Karpat'ın ifadesiyle çelişkilerle dolu 1961 Anayasası²⁵⁴ bir yandan “zinde kuvvetler” vesayetini güvenli bir şekilde kurup, diğer yandan insan hürriyetlerine ve haklarına geniş bir özgürlük tanımaktaydı. Fakat bu özgürlükleri düzenlemede hükümetin yapacaklarını bir nevi kısıtlamakta, elini kolunu bağlamaktaydı. Bu yüzden siyasi ve sosyal düzenin bozulması veya dâhili ve harici tehdide maruz kalması halinde, hükümetin elindeki tek çare örfî idare ilan etmektir. Bunu yapmak için gücü yetmediği vakit askeri müdahale tek çıkar yol olarak gösteriliyordu. Anayasanın getirmiş olduğu özgürlükçü ortam ülke genelinde birtakım serbestlikler meydana getirmiştir. Bu bağlamda öğrenci hareketleri başta olmak üzere toplumca ayaklanmalar gerçekleşmiştir. Öğrenci hareketleri ve işçi

²⁴⁹ Alpaslan Işıklı, “27 Mayıs'ın Anımsattıkları”, **Mülkiye Dergisi**, Cilt 34, Sayı 267, 2010, s. 203.

²⁵⁰ Simge Emekder, “1961 Anayasa Referandumunu ve Propaganda Faaliyetleri”, **Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 3, Sayı 6, 2020, s. 152.

²⁵¹ Özgen, **a.g.e.**, s. 182.

²⁵² **Cumhuriyet**, 10.07.1961, s. 1.

²⁵³ Kemal H. Karpat, **Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012**, Güneş Ayas (yay. Haz.), 8. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2019, s. 188.

²⁵⁴ Karpat, **a.g.e.**, s. 188.

eylemlerinin artması ordunun tekrar yönetime el koyma yolunu açmıştır. 1970’li senelere yaklaşılrken, Süleyman Demirel yönetimi çok yönlü problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Her biri kendi kıstasında derin etkiler bırakabilecek problemler karşısında Demirel ve hükümetinin uygulayabileceği kısıtlı politikalar mevcuttu. Bu politikaların genellikle ılımlı olması, dönem dâhilinde yaşanan olayların hükümetin üzerindeki etkilerini gözler önüne sermektedir. Ertesi yıla gelindiğinde hükümetin gerek iç çatışmalara gerek dış müdahalelere karşı yeteri kadar etkin olmadığını düşünen ordu, artık yönetime el koyması gerektiği fikrine yeniden varmıştı. Komuta kademesinin en üst kesimlerindeki kişi ya da kişiler askeri müdahaleye karşı olsa da ekser çoğunluğun fikirleri gerçekleşecekti. 1960’ların başlarında yayın hayatına başlayan Yön ve Devrim adlı yayın organlarındaki darbe taraflısı olduklarını belli eden D. Avcıoğlu ve İ. Selçuk isimli devrim yanlısı kişiler orduyu da etkileri altına almayı başarmışlardı. Böylesi yazılardan da esinlenerek komuta kademesi 9 Mart 1971’te darbe yöntemini belirlemek ve gerçekleştirmek üzere bir araya geldiler. Fakat, Kara Kuvvetleri üst kademesinin en kıdemli isminin (F. Gürler) vazgeçmesi üzerine istenen henüz elde edilememişti. Kara Kuvvetleri Komutanı, ancak genelkurmay başkanının darbeyi desteklemesi halinde destekçi olabileceğini öne sürmüştü. Sonuçtan hem genelkurmay başkanı hem cumhurbaşkanı, evvelki isimler gibi darbe yanlılarınca bir kez daha darbe yapmak üzere ikna edilebilmişlerdir²⁵⁵. Böylece Türkiye’de henüz olgunlaşamayan demokrasi rejimine ikinci büyük yara verilmiş oluyordu.

Aşiret-siyaset bağlamında 1973-1980 yılları arası dönemlere damga vuran esas gelişme, Genelkurmay Başkanı’nın Başbakan Süleyman Demirel’e ülke genelinde anarşinin sonlandırılması, bu yapılamazsa ordunun kendisine biçtiği anayasal görevi uygulayacağını ifade etmesi üzerine gerçekleşen olaylar silsilesiydi. Demirel’in istifası üzerine Nihat Erim tarafından kurulan hükümetler dönemi başlamıştı. Ortanın solu siyasetini etkin bir şekilde kullanmayı başaran CHP 1973 seçimlerinde oyların ekser çoğunluğunu (%33,3) alabilmiştir. 185 milletvekili alan CHP yine de tek başına hükümet kurmaya mazhar olamadı. Adalet Partisi ise %29,2 oyla 149 milletvekili alabilmişti²⁵⁶. Bu seçim aşiret liderleri veya ağalar için de bir dönüm noktası olarak nitelendirilebilir. Çünkü 1950 yılından 1970 yılına kadar çeşitli partiler arasında gelip

²⁵⁵ Barış Ertem, “12 Mart 1971 Askerî Müdahalesi Sonrası Ara Rejim ve Türkiye Siyasetine Etkileri (1971-1974)”, **OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi**, Cilt 8, Sayı 14, 2018, s. 657-658.

²⁵⁶ İlyas, **a.g.e.**, s. 227.

giden aşiret liderleri, ekseriyetle 1957 Genel Seçimlerinden itibaren CHP ile birlikte hareket etmeye başlamıştı. Alınan ilk sonuçlara göre tüm yurt genelinde AP oylarının evvelki seçime göre düştüğü²⁵⁷ 1973 seçimlerinde Hakkâri’de ilk alınan sonuçlara göre ekseriyet yine AP’deydi²⁵⁸. Seçimde yakın ilçe ve bölgelerde kesine yakın sonuçlar alınabilmişken uzak bölgelerde henüz muğlak sonuçlardan başka veriler elde edilememişti²⁵⁹.

Hakkâri’de, aşiretlerin ilgi duymaya başladığı MSP (Milli Selamet Partisi) açıklanan ve henüz kesinleşmeyen sonuçlara göre sadece 10²⁶⁰ oy alabilmişti. MSP 1970’li yılların siyasal yapısı bağlamında kurulan partilerden yalnızca bir tanesidir. 1970 yılı itibariyle Türkiye siyasetinde politik örgütlenmeler, siyasal kurum ve kuruluşların sayısındaki artışlar yeni bir yola girişin göstergesidir. Böylece, önceki dönemlerde gerçekleşen iki ya da en fazla üç parti arasındaki siyasi çekişmeler geniş yelpazeye yayılmış oluyordu. İkili (partiler arası) muhalefetler yerini daha çok toplumsal hareketlere ve dolayısıyla halk olaylarına bırakmıştı. Bu dönemde partilerin kurulma aşamaları da meşakkatli olmuştur. 1970 yılı başlarında (26 Ocak) Ankara merkezli kurulmuş olan MNP (Milli Nizam Partisi)’nin Türkiye genelinde çeşitli illerde yaptığı mitinglerinde ülke hukukuna ve ilkelerine aykırı konuşmalarda bulunduğu gerekçe gösterilerek kapatılması istenmiştir. Böylece 20 Mayıs 1971 yılında alınan kararla, Necmettin Erbakan’ın kurduğu ve genel başkanlığını yaptığı MNP’ye kapatma kararı verilmiştir²⁶¹.

MNP kapatıldıktan sonra Millî Görüş’ün ikinci partisi olma özelliğindeki MSP 11 Ekim 1972 tarihinde Ankara’da kurulmuştur. Partinin kurucu kadrosunda yer alan Süleyman Arif Emre MNP’nin de kurucu üyelerindendi. Diğer kurucu üyelerden hiçbiri, Anayasa Mahkemesi’nce kapatılmış olan MNP’den değildi ve kendisi de İskenderpaşa Nakşibendi cemaatinin bir mensubu olan Süleyman Arif Emre MSP’nin ilk genel başkanı oldu. MSP kurulduğu zaman kanunen yeni kurulmuştu, ancak kökenlerine ve kurucu kadrolarına bakıldığında Erbakan’ın genel başkanlığını yaptığı (1970-71) partinin devamı olduğu görülecekti. Daha açık ifadeyle bir nevi tabela

²⁵⁷ **Cumhuriyet**, 15.10.1973, s. 1.

²⁵⁸ **Cumhuriyet**, 15.10.1973, s. 7.

²⁵⁹ **Cumhuriyet**, 15.10.1973, s. 1.

²⁶⁰ **Cumhuriyet**, 15.10.1973, s. 7.

²⁶¹ **T. C. Resmî Gazete**, 14.01.1972, s. 2.

değişikliği idi. MSP de daha önce MNP'nin izlemekte olduğu ideolojik çizgiyi devam ettirmiştir. MSP, genel anlamda İslam Devleti fikrini savunmaktaydı ve diğer siyasi partilerin “batıl” olduğunu ifade ederek kurulacak İslam Devleti'nde bunlara yer olmayacağını belirtmektedir. Süleyman Arif Emre'nin partisinin de tıpkı devamı sayılan partiye benzer bir şekilde üzerinde durduğu en önemli kavram “milli” idi. Burada milli sözcüğü ile yerli düşünce, İslam milleti, evrensel İslam düzeni kast edilmiştir. Böylece bahsi edilen partinin esasında sosyo-kültürel hayatta dini (İslam) değerleri benimsetmeyi ve gelenekselleştirmeyi amaçladığını söylemek yanlış olmaz. Ayrıca masonluğa, komünizme ve siyonizme karşı olduklarını hemen her konuşmalarında dile getiriyorlardı²⁶². Geleneklere verdiği önem, yeri geldiğinde muhafazakâr olan MSP'ye doğu aşiretlerinin de ilgi duyması pek şaşırtılması gereken bir durum değildir. Örneğin 1973 Genel Seçimlerinde Ağrı, Bingöl ve Erzurum gibi büyük Doğu illerinde aşiret mensubu ve bir nevi gelenekselci kişilerin meclise girmesi dikkate değerdir. Urfa'da Öncel aşireti reisi Abdulkadir Öncel de MSP'den listeye giren bir diğer kişiydi. Buna karşılık Van'da yörenin en güçlü aşiretlerden olan Burukan aşiretinden Kinyas Kartal, AP listelerinde yer almaktaydı. Özetle 1973-1977 yılları arasında aşiret siyaset ilişkileri çalkantılı geçmiş, ancak buna rağmen aşiretler, siyasette rol alma durumunu korumayı başarmıştır. Yapılan darbeler ve hükümet değişikliklerine rağmen aşiret reisleri politik bağlamda söz geçirme yetilerini ellerinde bulundurabilmişlerdir. Darbeler sürecinde dikkat çeken en önemli husus, vekilliğin aşiretler ve liderleri tarafından yanlış anlaşılmasıydı. Meslek olduğu düşünülerek babadan oğula geçtiği düşüncesi hâkimdi. Üstelik onların düşüncelerini destekler nitelikteki daha önce yapılan seçimlerde babalarının da milletvekilliği yaptığı gerçeği ortadaydı. İşte bunlar, aşiret dâhilindeki (babadan oğula geçen) sistemin siyasete yansımalarıdır²⁶³.

1977 Genel Seçimlerinden sonra Süleyman Demirel, Necmettin Erbakan ve Alparslan Türkeş bir koalisyon kurmayı amaçladıklarını bildirmişlerdi. Ancak istenilen koalisyon hükümeti kurulamadığı gibi, Demirel tarafından kurulan hükümetler de zamanla etkinliğini yitirmişti²⁶⁴. Bilahare kurulan Milliyetçi Cephe Hükümeti ise ne

²⁶² Kenan Eren, “Milli Selamet Partisi ve 14 Ekim 1973 Seçimleri”, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, 2016, s. 56-57-58.

²⁶³ İlyas, **a.g.e.**, s. 228-230.

²⁶⁴ Çağhan Uyar ve Esen Ertuğrul, “Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Siyasal Modernleşmesi Açısından Milliyetçi Cephe Hükümetleri (1975-1978)”, **Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, 2020, s. 69-70.

halkın isteklerine karşılık verebildi ne de hükümetin umduklarını sunabildi. Dolayısıyla Milliyetçi Cephe Hükümeti beklentileri karşılayamadı. İçinde bulunulan çetrefilli problemler, iktisadi bunalım bu cephenin yıkılışına da zemin hazırlamış oluyordu. Bu durum ise CHP'nin yegâne söz sahibi olarak idarede bulunmanın yolunu açmıştı. Halbuki CHP'nin teslim aldığı idare kimilerine göre çıkmaza girmişti. Hükümetin çıkmazda ve toplumun kaos ortamında olduğunu belirten kişiler, bu problemlerden kurtulmanın tek yolu olarak darbeyi gerçekleştirmek olarak öne sürmüştü. Yaşanan sorunlar ve çatışmalar artarken TSK, 12 Eylül 1980 yılında, yaşanan huzursuzluk ortamını sonlandırmak, ekonomik zorlukların halkı sıkıntıya düşürmesi ve en önemlisi siyasi istikrarsızlık gibi gerekçelerle durumdan vazife elde ederek yönetime tekrar el koyduğunu ilan etmişti. Bu koşullar içerisinde aşiretlerin mekanizmaları ve misyonlarında da değişimler meydana gelmiştir. Çeşitli ideolojilerin cereyan ettiği bu dönemde üzerinde en fazla çatışmaların yaşandığı sağ-sol ideolojilerin doğurduğu düşünce ayrılıkları politik Kürt hareketlerine zemin hazırlamıştır. Politik Kürtçülük hareketlerinin meydana gelmesi ise aşiretlerin teşkilatlanmasını zorlaştırmış ve bağlantısallığını engellemiştir. Bu tutum günümüze kadar da varlığını devam ettirmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAKKÂRİ'DE GENEL SEÇİMLER VE TEMSİLİYET (1961-1980)

3.1. HAKKÂRİ'DE SEÇİMLERİN YAPILDIĞI ORTAM

II. Dünya Savaşı'nın dünya genelindeki ekonomik ve sosyal etkileri (savaşa katılmamasına rağmen) Türkiye'ye de yansımıştır. İktisadi bağlamda henüz toparlanamayan Türkiye'de dâhili yatırımlara ayrılan bütçelerde de problemler büyük ölçülerde yaşanmıştır. Dolayısıyla Anadolu genelinde bazı bölgelerin ekseriyetle geri kalması kaçınılmaz olmuştur. Geri kalmış bölgelerin başında ise Hakkâri gelmekteydi. İ. U. Aykurt'un Hakkâri Teftiş Raporu'na göre, o dönem altı mahalleden (Bulak, Dağgöl, Biçer, Pehlian, Bağülya, Merzan) müteşekkil Hakkâri ili (merkez) nüfusu yaklaşık 7.600 kadardı²⁶⁵. İlin toplam nüfusu (köyler, ilçeler dâhil) 35. 866 idi²⁶⁶. Altan ise aynı döneme ait bölge nüfusunu 36.750²⁶⁷ olarak belirtmektedir. Aykurt, Hakkâri raporunda bölgenin genel durumu hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Orta Anadolu'nun birbirine uzak köylerinin topluluğunu bile oralarda az görüyoruz. Bu geriliğin başlıca sebebi yolların muntazam olmaması olacak... Geniş diyarlar yerine göre sarp veya düz topraklar mevcuttur. Mahsulü götürmek ve ihtiyaçları tedarik etmek için yol vasıtada güçlük aynı zamanda uzaklık ve semtsizlik olduğundan bu yerler ne yazık inkişaf edememiştir²⁶⁸.”

Aykurt'un raporunda merkezden uzak olması dolayısıyla, unutulmaya yüz tutmuş bir vilayet olarak tanımlanan Hakkâri'nin birçok yönden geri kaldığı ve bu geri kalmışlığın vermiş olduğu problemlerin halk üzerindeki etkilerinin çok yönlü olduğu görülmektedir. Birçok konuda geri kalan Hakkâri'de henüz çok partili döneme geçilmediği yıllarda okuryazar oranı oldukça düşüktür. Bu bağlamda halkın kültürel açıdan geliştirilme vazifesi halkevine kalmıştır. Gerçekleştirilen yenilikleri köylere ulaştırmak, çağdaş usulleri benimsetmek ve daha sorgulanabilir tutumu aşılamaı amaçlayan halkevleri²⁶⁹ bölge insanına (gücünün yettiği kadar) ilerleme ve

²⁶⁵ Metin Menekşe, “İzzet Ulvi Aykurt ve Hakkâri Teftiş Raporu”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 12, Sayı 63, 2019, s. 326.

²⁶⁶ Menekşe, **a.g.m.**, s. 327.

²⁶⁷ Altan, “Hakkâri Halkevi ve Halkodaları”, s. 102.

²⁶⁸ Menekşe, **a.g.m.**, s. 327.

²⁶⁹ Miraçhan Yılmaz, “Bir Modernleşme Projesi Olarak Halkevleri: Ünye Halkevi ve Faaliyetleri”, **Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt 16, Sayı 62, 2018, s. 401.

medenileşme imkânları sunmaya çalışmıştır. Gücünün yettiği kadar, çünkü bölge halkında dini tutumları ve geleneksel bazı davranışlar laik ve Latin harfli eğitime karşı mesafeli bir yaklaşımı doğurmuştur. Halkın ekseriyetinin Kürtçe konuşuyor olması Türkçe öğrenmeyi zorlaştırmakta ve akabinde çağdaşlaşma hareketlerine eklemlenmeyi de güçleştirmekteydi²⁷⁰. Hakkâri Halkevi, bölge insanına dil, tarih, coğrafya vb. alanlarda eğitimsel bilgiler sunarken fakir halkına da birtakım yardım imkânları sunmuştur. Bu bağlamda fakir ve kimsesiz okul öğrencilerini giydirmek, ihtiyaç sahibi hastaların yardımına koşmak, toplumda önem arz eden sıtma ve sıtma ile mücadele bağlamında konferanslar vermek sunulan imkânlar arasındadır²⁷¹.

Halkın ekseriyetinin yoksul olduğu Hakkâri’de tarıma elverişli olmayan araziler, bölge halkını başka geçim kaynakları aramaya yönlendirmiştir. Hayvancılık, sınır kapısından gelecek kazançlar ve nakış işleri (halı, yün vb.) gibi gelir sağlayan uğraşlara yönelen bölge halkı iktisadi durumunu bir nebze de olsa iyileştirmek istemiştir. Özellikle sınır kapısı, önemli gelir kaynaklarından biri olarak dikkat çekmektedir. Türkiye ile İran ve Irak toprakları arasında gerçekleşecek her türlü ulaşım ve iletişim ilişkilerinin yalnızca kontrol altında tutulan kapılar yoluyla yapılması zorunluydu. Bu bağlamda tespit edilmiş alanlarda Türk-İrak, Türk-İran vatandaşından sınıra belirli mesafede bulunan kişilerin belirlenen koşullar dâhilinde geçmelerine mahsus olmak üzere geçici geçiş güzergâhları mevcuttu. Bahsi edilen güzergâhlardan geçmek çoğu zaman meşakkatli olmaktaydı. Ancak yine de halk, zorlu yeryüzü şekillerini birer tarım arazisi haline getirmektense böyle bir yolu tercih etmişti. Üstelik getirisi de daha iyiydi. Hakkâri’de Irak sınırındaki geçit kapıları Kükit, Çal (Çukurca) ve Oramar’da bulunmaktaydı²⁷².

Bölge insanı, Irak Kürtleri ile sınır kapısından dolayı yaptıkları ticaretle ekonomik durumlarını iyileştirmeye çalışmaktaydılar²⁷³. Böylece halk, geçici de olsa gelir kaynağına sahip olması ile beraber gündelik yaşamında da birtakım değişimleri doğurmaktaydı. Bahsi edilen gelir kaynakları ve kalkınma projelerine ilaveten bankacılık sektörü, kamu dairleri ve postanelerin açılması ile kısmen Hakkâri’nin

²⁷⁰ Yuca, **a.g.m.**, s. 5-7.

²⁷¹ Altan, “Hakkâri Halkevi ve Halkodaları”, s. 105.

²⁷² Özgen, **a.g.e.**, s. 369.

²⁷³ Yüksel Kaştan, “II. Dünya Savaşı Sonrası Türkiye-İrak Siyasi İlişkileri”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 19, 2008, s. 320.

görünümü değişmeye başlamıştır. Özellikle 1950'lerden sonra mevcut duruma ilaveten şehirde ilk kez gazete basımın yapılması, halkın radyo ile tanışması ve artan okullaşma ile beraber toplumsal değişim Hakkâri'nin tamamına nüfuz edecek bir duruma gelmiştir. Türkiye genelinde esas amacı, vatandaşlara, köyde ve şehirde ucuz, sıhhi ve uzun vadeli, mümkün olan en az faizle mesken yapmak olan²⁷⁴ Emlak Bankası gibi kamu bankaları mevcut olsa da Hakkâri'deki Ziraat Bankası yolların (kötü) durumu, yeryüzü şekillerinin imkânsızlıkları dolayısıyla Beytüşşebap ilçesindeki ihtiyaçları karşılamakta zorluk çekiyordu²⁷⁵. Özetle seçimlerin yapıldığı yıllarda (1960-1977) bölge insanının yaşamakta olduğu en büyük sorunların başında, iktisadi koşulların güçlüğü dolayısıyla halkın refah düzeyinin sınır ticaretinin belirsiz hallerine bağlı olarak düşük kalması gelmekteydi. Artan nüfusa Hakkâri'nin tarım ve hayvancılık potansiyelinin yetmemesi iç göçü tetiklemekteydi.

Seçim yıllarında yaşanan diğer problemlerden biri de siyasi cereyanlardır. Siyasi ideolojiler, yalnızca Hakkâri ve Hakkârililerin değil, bütün Türkiye'nin en sancılı bir konusuydu. Uzun ve kesintisiz gelişmelere dayanan ve seçimlerin düzenli yapılma takvimi olmayan Türkiye²⁷⁶ 1960 ve 1980 yılları arasındaki dönemde Cumhuriyet tarihinin en sancılı yıllarını yaşamıştır. Türkiye'nin 1960'lı ve 1970'li yılları, muhafazakâr ve milliyetçi hareketlerin daha etkin hal aldığı, liberalizmin dönüşüme uğradığı, feminizmin kök saldığı ve sol hareketlerin zirveye ulaştığı dönemdir. 1960'lı yılların sol atmosferinin en göze çarpan yönü, yoksulluk ve adaletsizlik temaları üzerine sarf edilen sözlerin popülerlik kazanmasıdır. Bu bağlamda sol dalgasında emekçilerin hak ve özgürlük taleplerinin bizzat gündeme getirilmesi önemlidir²⁷⁷.

Buna karşılık Hakkâri'de işçi sınıfının benzeri hareketlerden ziyade, yaşamsal koşullarını iyileştirme çabalarını gösterdikleri görülmektedir. Bölge insanının bu çabalarına karşın hükümet tarafından destekleyici politikalar izlenmiş, uzunca süredir bölge insanının önemli geçim kaynaklarından olan sınır kapısı konusunda yenilikler yapılmıştır. İbrahim Arvas (Van Milletvekili), Hakkâri dâhilinde Yüksekova'da

²⁷⁴ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: XI, İçtima: 3, Cilt: 12, 28.2.1960, s. 1018.

²⁷⁵ Özgen, a.g.e., s. 369.

²⁷⁶ Tunaya, a.g.e., s. 264.

²⁷⁷ Tanıl Bora, *Cereyanlar Türkiye'de Siyasî İdeolojiler*, 5. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 595-598.

Bayerge/Bajerge, Zezzan nahiyesinin Zinyaspi kapılarının açılmasını²⁷⁸ ve bölge halkının en büyük gelir kaynaklarından (dolayısıyla ülkenin) koyun ticaretinin gerçekleşmesini önleyici unsurların ortadan kaldırılması gerektiğini belirtmiştir. Bunun üzerine, Esendere'nin (Bajerge), Türkiye'ye giriş ve çıkış sınır kapısı²⁷⁹ olarak tespiti; İçişleri Bakanlığı'nın 7.9.1964 tarihli ve 41155-180/89877 sayılı yazısı²⁸⁰ ile 15 Eylül 1964 tarihinde kararlaştırılmıştır²⁸¹. Karar üzerine Yüksekova'da hudut kapısı ve ambarları inşaatı için ödenek (80.000)²⁸² ayrılmış ve faal olması için çalışmalara başlanmıştır. Esendere'de sınır kapısı açıldıktan sonra 1968 yılında bir açık pazarın kurulması ihtiyaç olarak görülmüştür²⁸³. AP Yüksekova Başkanı Abdullah Üner²⁸⁴ köprü yapılması hakkında görüş ve isteklerini belirtirken²⁸⁵ et kombinasyonu, Yüksekova'daki bataklık ovalarının kurutulması²⁸⁶, Toprak Su Şubesi'nin açılması²⁸⁷ ve Kanada buğday tohumluğundan verilmesi²⁸⁸ gibi taleplerde bulunmuştu.

Sınır kapısı gibi büyük gelir kaynağının yanı sıra tarımla uğraşan bölge halkı, genel itibarıyla arpa, buğday vb. ekmekteydi. İnsanlar, buğdayı sonbaharın sonuna doğru eker, kışın tarlada kalan buğday yaz olmadan biçilirdi. Ardından hemen yerine pirinç, mısır veya diğer hububatlar ekilirdi. İnsanların üstün çabalarının yanı sıra içinde bulunulan yoksulluk durumundan kurtulma isteği, bu denli uğraşı zaruri kılmıştır. Üstelik ekseriyeti kol gücüne dayanan tarımda Hakkâri insanı oldukça zor durumlarda ekinini toplamaktaydı. Çünkü tarımda modernleşmeye gidildiği DP döneminde ülkede mevcut 32.274 traktörden Hakkâri, 1953 yılına kadar yalnızca 3 adet²⁸⁹ edinebilmişti.

Halkın ekserisi yoksulluk derecesinde fakir olan Hakkâri'de, birçok konuda olduğu gibi siyasi hareketler konusunda da merkezden geri kalmıştır. Örneğin 1968 olaylarında etkin bir rol alabilmesi için, her şeyden önce Hakkâri'de basın hayatının gelişmiş olması gerekiyordu. Çünkü eylemlerin çıkış kaynaklarının okunması

²⁷⁸ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 8, Toplantı: 4, Cilt: 24, 22.2.1950, s. 1024.

²⁷⁹ **BCA**, 30.18.1.2.180.56.16.

²⁸⁰ **T. C. Resmî Gazete**, 3.10.1964, s. 1.

²⁸¹ Özgen, **a.g.e.**, s. 370.

²⁸² **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, İçtima: 2, Cilt: 10, 20.2.1956, s. 273.

²⁸³ **BCA**, 30.1.0.120.765.1.

²⁸⁴ **BCA**, 30.0.0.120.765.1.

²⁸⁵ **BCA**, 30.0.0.120.765.1.

²⁸⁶ **BCA**, 30.0.0.120.765.1.

²⁸⁷ **BCA**, 30.0.0.120.765.1.

²⁸⁸ **BCA**, 30.0.0.120.765.1.

²⁸⁹ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 4, Cilt: 25, 13.11.1953, s. 234.

gerekiyordu. Ancak merkezden çıkan bir gazetenin Hakkâri'ye ulaşması birkaç gün sürüyordu ve vuku bulan olayın sıcaklığı Hakkâri'ye ulaşınca çoktan bitiyordu. Yanı sıra, 1968 Kuşağı'nın düşüncelerini şekillendiren, öğrencilere sosyalizm gibi ideolojileri sevdiren Yön Dergisi²⁹⁰ gibi kaynaklara ulaşmaları gerekiyordu. Bunun için de ya Ankara-İstanbul gibi büyük şehirlere gitmeleri gerekiyordu ya da basın organlarından yararlanarak öğrenmeleri gerekiyordu. 1970'li yıllardan sonra protesto eylemleri ifade özgürlüğünün doğal ve alışılmış bir şekli haline gelmesine²⁹¹ rağmen, ülkelerde kamu düzeni ile ifade özgürlüğü arasındaki dengeler farklı düzeylerde gerçekleşebilir. Demokrasi sürecinde henüz istenilenleri raylarına oturtamayan 1960'lı ve 1970'li yılları Türkiye'si bağlamında Hakkâri, ülke genelinde meydana gelen olaylarda pek fazla etkin olmaktan ziyade kendi halindeydi. Ayrıca, toplumun sorunlarını çözmek için ilk danıştıkları kişiler (aşiret liderleri) vardı. Bu kişilerin, Hakkâri insanının ülke genelinde siyasal hareketler ve toplumsal ayaklanmalarda bulunmalarını engellediklerini söylemek yanlış olmasa gerekir. Çünkü bölge insanı aşiret liderlerinden genel itibariyle çekinir, hatta korkardı. İlaveten, aşiretlerin başında bulunan ağa veya şeyhler belirli şartlar dâhilinde vergiler tahsis etmek, yasa belirlemek, bölgede güvenliği sağlamak gibi konularda bölgedeki egemen devletin birer temsilcisi gibiydiler²⁹². Üstelik bütün ekonomik ve toplumsal işlerini ağa veya şeyh ile yürüten kişiler, mecburen onun toplumsal ve siyasal düşüncelerini de benimsemeliydiler²⁹³. Bölge halkını (zayıf bırakarak) kendi gücüne inandıran ağa/sheyh, olası bir toplum ayaklanmasının da önüne geçmiş bulunuyordu. Hakkâri 1960'lı yıllardan 1970'li yılların sonuna kadar gerçekleşen seçimlere kadar, kendi düşüncelerini ifade etmekten ziyade hükmedenlerinin isteklerini uyguluyor, seçimlerde de kendilerine uygun kişilere ya da siyasi partilere değil daha çok onların (aşiret/ağa/sheyh) uygun gördüklerine oy veriyorlardı. Bu da Hakkâri özelinde tam anlamıyla bir demokrasinin mevcut olmadığını göstermektedir.

²⁹⁰ Emine Öztürk, "Türkiye ve Fransa'da 1968: Fransa'da Mayıs Ayaklanmasını Başlatan Öğrenci Hareketinden Farklı Yönleriyle Türkiye'de Sosyalist Öğrenci Hareketi", **Uludağ Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 19, Sayı 34, 2018, s. 393.

²⁹¹ Ayşen Uysal, **Sokakta Siyaset Türkiye'de Protesto Eylemleri, Protestocular ve Polis**, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 19.

²⁹² Özgen, **a.g.e.**, s. 198.

²⁹³ Mahmut Tezcan, "Memleketimizde Köy Yaşantısının Bazı Toplumsal Sorunları ve Çözüm Yolları", **Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, 1969, s. 141.

3.2. GENEL SEÇİMLERE BAĞLI OLARAK HAKKÂRİ'DE ALINAN SONUÇLAR

İnanç ve aşiretçiliğin etkisinde kendine özgü bir toplumsal yaşam biçimi ile Hakkâri Türkiye’de siyasetin en ilginç hallerinin görünür olduğu bir ildir. Yaşantının ve toplumsal örgütlenmenin aşiret haliyle hüküm sürdüğü Hakkâri’de siyaset yapma ve seçmen davranışları da bu çerçevede şekil almıştır. Hakkâri’de 1961 Anayasası Referandumu’nda 179 sandık ile seçime gidilmiştir. Sandık seçmen listesinde kayıtlı olan kişi sayısı 25.574’tür. Seçime katılan kişi sayısı 21.705 iken, 21.630 oy geçerli ve 75 oy geçersiz sayılmıştır. Yeni anayasa kabulü için “Evet” oyu verenlerin sayısı 20.095 iken “Hayır” oyu verenlerin sayısı 1.535’tir²⁹⁴. Genel olarak Türkiye ortalamasına benzer bir sonuç çıkması dikkat çekici olmuştur. Türkiye’de yeni anayasanın kabul edilmesinden sonra dönemin ilk genel seçimi 15 Ekim 1961’de yapılmıştır²⁹⁵. Oy verme işlemleri henüz devam ederken seçim sandıklarının işlem ve kurallarına ilişkin birtakım itirazların yer alması politik kültür açısından önemli gelişmelerdi.²⁹⁶ Bu seçimlerde Hakkâri’nin 26.376 kayıtlı seçmeni bulunmaktaydı. Ancak bunlardan 4.759 kişi oy kullanmamıştır. Kayıtlı seçmenle kıyaslandığında hatırı sayılır bir oranı oluşturmaktadır. Buna karşılık oy kullananların sayısı 21.617’dir. Hakkâri’de 1961 yılında yapılan genel seçimlere halk, %82 oranında katılım sağlamıştır. 21.617 kişinin oy kullandığı seçimde 187 oy geçersiz sayılmışken, 21.430 geçerli sayılmıştır²⁹⁷. 27 Mayıs’ın vuku bulduğu yılın ertesinde yapılan seçimlerde Hakkâri için dikkat çeken en önemli unsurlardan biri seçimde oy kullanmayan 4.759 kişidir.

1961 seçimlerinde Hakkâri’de en fazla oy alan CHP olmuştur. Hakkâri’nin bir milletvekili kontenjanı olup o da CHP’nin hanesine yazılmıştır. Bu seçimde Hakkâri’den CHP 8.846 oy (%41,3) alabilmiştir. Bunun yanı sıra AP 667 oy (%3,1), YTP (Yeni Türkiye Partisi) 5.426 oy (%25,3), BĞMZ ise 6.491 oy (%30,3) alabilmiştir.

²⁹⁴ T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 9 Temmuz 1961 Anayasa Değişikliği Halk Oylaması Sonucu, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/1961Referandum/9-Temmuz-1961-Halk-Oylamas%C4%B1.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.06.2021), s. 1.

²⁹⁵ Temuçin Faik Ertan, **Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, 6. Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2018, s. 276.

²⁹⁶ T.C. **Resmî Gazete**, 16.10.1961, s. 5390.

²⁹⁷ T.C Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkari.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.06.2021), s. 1.

Bu seçimde CHP'den Hakkâri Milletvekili seçilen Ahmet Zeydan²⁹⁸ Hakkâri bölgesinin seçkin bir ailesi olan Zeydanlara mensuptu. Bölgenin büyük aşiretlerinden biri olan Pinyanişi aşiretinin önde gelen ailesi olması, aşiret düzeninin seçimlerde nasıl bir konsolidasyonu meydan çıkarttığını göstermektedir.

Türkiye'nin iç politik hayatında CHP-AP sürtüşmesi sürekli bir toplumsal strese sebep olmaktadır. Bu stres ortamında TBMM 13. Dönem Milletvekili Seçimleri 19 Ekim 1965 tarihinde yapılmıştır. 1965 seçimlerinde Hakkâri'den 31.249 kayıtlı seçmen bulunmaktaydı. Ancak bunlardan 25.321 kişi oy kullanabilmiştir. 5.928 kişinin oy kullanamadığı Hakkâri'de seçimlere katılım oranı, %81,02²⁹⁹ olarak belirtilmiştir. Kullanılan 25.321 oydan 24.879 oy geçerli sayılmıştır³⁰⁰. Buna karşılık 442 oy ise geçersiz sayılmıştır. Geçerli sayılan oylardan YTP (Yeni Türkiye Partisi) 13.710 oy (%55,1) alarak Hakkâri'den en fazla oy alabilen birinci parti olabilmeyi başarmıştır. Bunun yanı sıra CHP 9.338³⁰¹ oy (%37,5), AP 1.373³⁰² oy (%5,5), CKMP 205³⁰³ oy (%0,8) ve MP (Millet Partisi) ise 253³⁰⁴ oy (%1) alabilmiştir. Türkiye genelinde seçimlerde uygulanan milli bakiye sistemi dolayısıyla, seçime katılım sağlayan siyasi partilerin tamamı TBMM'de temsil edilme hakkı elde etmiştir. Bahsi edilen seçim sisteminde, seçimlerin gerçekleştiği bölgede ele alınmayan ya da artan oylar ülkenin düzeyinde birleştirilerek kalan sandalyeler (milletvekilleri) siyasi partiler arasında dağıtılır. Milli bakiye sistemi, bir bakıma ülke genelinde kullanılan her oyun meclise ulaşmasını sağlamıştır³⁰⁵.

AP'nin oyların çoğunluğunu elde ederek tek başına iktidara geldiği 1965 seçimlerinde O. Bölükbaşı gibi isimler her ne kadar endişeli olsalar³⁰⁶ da meclise katılımın diğer partilere verdiği heyecan öne çıkmıştır. 1965 seçimlerinde Hakkâri'den YTP Milletvekili olarak Ali Karahan seçilmiştir³⁰⁷. Karahan'ın 13. Dönem Milletvekili

²⁹⁸ **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem: 1, Toplantı: 1, Cilt: 1, 15.11.1961, s. 79.

²⁹⁹ **T.C. Resmî Gazete**, 19.10.1965, s. 5.

³⁰⁰ T.C Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkari.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.06.2021), s. 1.

³⁰¹ **T.C. Resmî Gazete**, 19.10.1965, s. 5.

³⁰² **T.C. Resmî Gazete**, 19.10.1965, s. 5.

³⁰³ **T.C. Resmî Gazete**, 19.10.1965, s. 5.

³⁰⁴ **T.C. Resmî Gazete**, 19.10.1965, s. 5.

³⁰⁵ Ahmet Aksu, "Türkiye'de Milletvekillerinin Parti Değişirmelerinin Siyasi Sonuçları: Yeni Türkiye Partisi Örneği", (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Üniversitesi SBE, 2008, s. 90-91.

³⁰⁶ **Milliyet**, 21.10.1965, s. 1.

³⁰⁷ **T.C. Resmî Gazete**, 19.10.1965, s. 5.

Seçimlerinde Hakkâri'den YTP milletvekili seçilmiş olmasında Beytüşşebap ve Şemdinli'de uzun yıllar hâkimlik yapmasının etkisi bulunmaktaydı. Yöre insanı ile aynı dil ve pencereden hayata bakması Hakkâri halkında bir teveccüh kazanmasına imkân sağlamış ve özellikle Şemdinli ve Beytüşşebap ilçelerindeki aşiretlerin birçoğu Karahan'a oy vermekle desteklerini belirtmişlerdir. Ali Karahan, 22 Ekim 1965 tarihinde TBMM'nin I. Birleşiminde milletvekili yeminini yaparak göreve başlamıştır³⁰⁸.

12 Ekim 1969 tarihinde yapılan genel seçimlerde Türkiye yeni bir seçim sürecine girmiştir. Hakkâri'de ertesini sabaha karşı elde edilen sonuçlara göre AP-CHP arasında inişli çıkışlı bir oy rekabeti görülmüştür³⁰⁹. 1969 seçimlerinde Hakkâri'de 38.391 kayıtlı seçmen bulunmaktaydı. Bunlardan 28.651 kişi³¹⁰ oy kullanmıştır. Hakkâri'de önceki seçimlere katılım sağlayan kişi sayısına bakıldığında oy kullanmayan kişi sayısında ciddi bir artışın olduğu görülmektedir. Bunun sebebi olarak 1965-1969 yılları arasında Türkiye'de meydana gelen siyasi hareketler ve toplumsal çatışmalar gösterilebilir. Katılım oranının 1965 seçimlerine göre düştüğü 1969 seçimlerinde (1965=%81,02-1969=%74,6)³¹¹ 27.971 oy geçerli³¹² sayılmıştır. 14. Dönem Milletvekili Genel Seçimlerinde (1969), Hakkâri'de en fazla oy alan parti 10.339 oyla (%37) GP olmuştur. Bunun yanı sıra CHP 9.467 oy (%33,9), AP 7.750 oy (%27,7), TİP 154 oy (%0,6), MP (Millet Partisi) 128 oy (%0,4), MHP 68 oy (%0,2) ve önceki seçimde en fazla oy alan YTP ise sadece 65 oy (%0,2)³¹³ alabilmiştir. 1969 Genel Seçimlerinde YTP'nin Hakkâri'de aldığı oylara bakıldığında önceki seçime göre, tabiri uygun olacaksa tamamen çöktüğü görülmektedir. Buna karşılık GP, CHP ve en azından AP kadar henüz iyi teşkilatlanmamasına karşın birinci olmuştur.

³⁰⁸ **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem: 2, Toplantı: 1, Cilt: 1, 22.10.1965, s. 4.; **TBMM Albümü 1920-2010**, Cilt: 2, Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, No. 1, s. 860.

³⁰⁹ **Milliyet**, 13.10.1969, s. 1.

³¹⁰ T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkari.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.06.2021), s. 1.

³¹¹ T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkari.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.06.2021), s. 1.

³¹² T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkari.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.06.2021), s. 1.

³¹³ T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkari.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.06.2021), s. 1.

GP, Muhammet Obuz, Necip Seyhan, Mehmet Pırılı, Mustafa Uyar, Bahri Yazır, Arif Ertunga ve Himmet Erdoğan tarafından 12 Mayıs 1967 günü saat 17.00'de İçişleri Bakanlığı'na resmi başvurularıyla kurulmuştur. GP'ye CHP'den ayrılmış 52 senatör ve milletvekilinden 45'i kurucu üye olarak katılmıştır. Bunlardan biri de senatör sıfatıyla katılan Van Milletvekili Ferit Melen'dir. Bir diğeri ise Hakkâri senatörü Necip Seyhan'dır. Necip Seyhan, Nizamettin Özgül ve Mustafa Dinekli ile birlikte Güven Partisi Senato Haysiyet Divanı'na seçilmişlerdir³¹⁴.

GP, öncelikli olarak sınıfsız ve zümresiz bir toplumu gerçek kılmayı amaç olarak belirlemiştir³¹⁵. Partinin önemli amaçlarından bir diğeri ise komünizm ve faşizm gibi doktriner nitelikteki rejimlerin Türkiye'ye aksetmesini engellemek veya gelmemesi için çaba göstermektir. En büyük amaçları Atatürkçü düşünce sistemi doğrultusunda benimsenen milliyetçilik anlayışını sürdürebilmek olarak belirtilmiştir³¹⁶. Bu süreçte GP'nin siyasi anlayışı genel itibarıyla şöyleydi: Türk milletinin bağımsız ve özgür yaşaması ve ülke bütünlüğünün muhafaza edilmesi, toplayıcı, birleştirici, yüceltici Atatürk milliyetçiliğinin birlik ve kalkınmayı sağlayacak bir ilham kaynağı ve şaşmaz bir rehber sayılması, sınıf ve zümre hâkimiyetine dayanan her türlü anlayışın reddedilmesi, demokrasinin insan hayatına en uygun rejim sayılması, sosyal adaletin yalnızca barış ve demokrasi ortamı dâhilinde gerçekleşebileceğine inanılması, mülkiyete, her teşebbüse ve kazanca saygılı olunması, halkın kışkırtılması değil halkın kalkındırılması, düzenin yıkılması değil özgür bir demokratik düzen dâhilinde olumsuzlukların, eksikliklerin ve aksaklıkların giderilmesi, emperyalizmin her türlüüne karşı olunması, “din ve mukaddesat” düşmanı değil, dini inançlara saygılı olunması, dini inançlarından ötürü kimsenin dışlanmayıp kınanmaması, kişilerin millettan büyük olduğuna değil milletin kişilerden büyük olduğuna inanılması³¹⁷. Parti siyasi tüzüğü ve muhtevastaki siyasal yaklaşımı dönemin Türkiye siyasetinin niteliğini ortaya koymaktadır. GP gerek uygulanan politikalarda gerek siyasi arenada millete kapsayıcı bir perspektiften bakılmadığını düşünüyordu. Millete birleştirici birtakım politikalarla yaklaşılmasından ziyade öteleyici adımlarla bakıldığı kanaatine varmıştı. Bundan dolayı

³¹⁴ Gürcan Bozkır, “Türk Siyasal Hayatında Güven Partisi-Milli Güven Partisi-Cumhuriyetçi Güven Partisi (1967-1980)”, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1996, s. 64.

³¹⁵ **Milliyet Gazetesi**, 14.05.1967, s. 1.

³¹⁶ Bozkır, **a.g.t.**, s. 76.

³¹⁷ Bozkır, **a.g.t.**, s. 98.

olsa gerek GP'liler, siyasi anlayışında milletin gerçek anlamda bir tutulması, birtakım kişilerin değil milletin üstün tutulması gerektiğini ifade etmişlerdir.

12 Ekim 1969 Genel Seçimleri GP'nin katıldığı ilk genel seçimdir. Seçimlere, “İlk hedefimiz köy kalkınması” ve “Gelişmemiş bölgelerin kaderini yeneceğiz”³¹⁸ şeklindeki sloganlarla katılmışlardır. Partide Van Milletvekili Ferit Melen, Hakkâri'den Necip Seyhan gibi isimlerin olması ve seçimlerde halkın umutlarını yeşertebilecek vaatler ve sloganlar kullanmaları partinin Hakkâri'de en fazla oy almasına yol açan belirleyici etmenler olmuştu. GP, 12 Ekim 1969 seçimlerinde Hakkâri'den bir milletvekili almayı başarmıştı. GP Hakkâri milletvekili seçilen Ahmet Zeydan³¹⁹, 1965 seçimlerinde ise YTP'den seçilmişti. Ahmet Zeydan, 22 Ekim 1969 tarihindeki oturumda milletvekili yemini etmiştir³²⁰.

1971 Muhtırası ile sarsılmış olan Türkiye'nin sivil politik düzeni artan sağ ve sol hareketlere bağlı olarak bir arayış içerisindeydi. Bu yolda 14 Ekim 1973 tarihinde yapılan genel seçimlerde Hakkâri'de 41.533 kayıtlı seçmen bulunmaktaydı³²¹. 33.205³²² kişinin oy kullandığı Hakkâri'de 1973 Genel Seçimlerine katılım oranı %79,9³²³ idi. Kullanılan 33.205 oya karşılık geçerli sayılan oy sayısı 32.161³²⁴ olarak kayıtlara geçmiştir. İstanbul, Ankara ve İzmir gibi Türkiye'nin büyük şehirlerinde ve merkezlerde AP ve CHP arasındaki çekişmelerle geçen³²⁵ seçimlerde durum Hakkâri için de pek farklı değildir. Hakkâri'de sabaha karşı alınan ve kesin olmayan sonuçlarda da AP ve CHP arasında kıyasıya bir rekabetin olduğu görülmektedir³²⁶. Demirel, durum karşısında sabaha karşı olacıklardan umutlu olduğunu belirtmiş ve “hele sabah olsun”

³¹⁸ Bozkır, **a.g.t.**, s. 95.

³¹⁹ **Cumhuriyet**, 14.10.1969, s. 1.

³²⁰ **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem: 3, Toplantı: 1, Cilt: 1, 22.10.1969, s. 4.

³²¹ T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkari.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.06.2021), s. 1.

³²² T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkari.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.06.2021), s. 1.

³²³ T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkari.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.06.2021), s. 1.

³²⁴ T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkari.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.06.2021), s. 1.

³²⁵ **Milliyet**, 15.10.1973, s. 1.

³²⁶ **Milliyet**, 15.10.1973, s. 6.

ifadelerini kullanmıştı³²⁷. Ancak alınan kesin ve resmî sonuçlara göre Hakkâri'den seçimlerde birinci çıkan parti bu kez CHP olmuştur³²⁸. CHP'nin 27 Mayıs 1960 Darbesi'nden sonra olduğu gibi 12 Mart Muhtırası sonrasında da birinci parti olması tarihe geçen bir not olmuştur. 1973 Genel Seçimlerinde galip gelen CHP'nin lideri Bülent Ecevit, hükümeti kurarken hiçbir taviz vermeyeceğini belirtiyor ve kurulacak yeni hükümetin, milletin ihtiyaç duydukları ve ülkenin kalkınması doğrultusunda emin adımlarla yürümesi gerektiğini ifade ediyordu³²⁹. Buna ilaveten yeni iktidarın halkı kapsayıcı olacağına inanılıyordu. 14 Ekim 1973 Genel Seçimlerinde Hakkâri'den en fazla oyu 11.373 oyla (%35,4)³³⁰ CHP almıştır. CHP'den sonra en fazla oy alan AP, 10.612 oyla (%33)³³¹ Hakkâri'de ikinci çıkmıştır. Seçimlerde en fazla oy alan üçüncü parti ise 8.252 oyla (%25,7)³³² DP (Demokratik Parti) olmuştur. CKMP bu seçimde Hakkâri'den 1.237 oy (%3,8), MSP 687 oy (%2,1)³³³ alabilmiştir. Seçimlerde Hakkâri'den bir milletvekili çıkmıştır³³⁴. Hakkâri'den milletvekili çıkarabilen parti ise CHP olmuştur. CHP'den 15. Dönem Milletvekili Seçimlerinde Hakkâri Milletvekili seçilen kişi Mikâil İlçin'dir³³⁵. İlçin, yoğunluklu olarak Hakkâri-Van arasında yerleşik olan Hani (Xani) aşiretinin ileri gelen kişilerinden birisiydi. 24 Ekim 1973 tarihinde milletvekili yeminiyle görevine resmen başlamıştı³³⁶. 1969 Genel Seçimlerinde

³²⁷ **Milliyet**, 16.10.1973, s. 1.

³²⁸ T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkari.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.06.2021), s. 1.

³²⁹ **Milliyet**, 16.10.1973, s. 1.

³³⁰ T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkari.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.06.2021), s. 1.

³³¹ T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkari.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.06.2021), s. 1.

³³² T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkari.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.06.2021), s. 1.

³³³ T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkari.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.06.2021), s. 1.

³³⁴ **Milliyet**, 17.10.1973, s. 6.

³³⁵ **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem: 4, Toplantı: 1, Cilt: 1, 24.10.1973, s. 4.

³³⁶ **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem: 4, Toplantı: 1, Cilt: 1, 24.10.1973, s. 4.

Hakkâri'den en fazla oy alabilen GP'nin 1973 Seçimlerinde oy alamaması³³⁷ ise ayrıca dikkat çeken bir unsur olmuştur.

5 Haziran 1977 Milletvekili Genel Seçimi, çatışmalar ve karışıklıkların olduğu bir zaman zarfında yapılmıştır. Bunun için olsa gerek gazetelere “Korkmadan, yılmadan sandık başına”³³⁸ başlıkları yansımıştır. Bunun yanı sıra seçimlerin olaysız ve demokrasi rejiminin gerektirdiği bir şekilde sürdürülebilmesi için güvenlik güçleri alarmdaydı. Özellikle İstanbul ve Ankara gibi büyükşehirlerde güvenlik güçleri tarafından üst düzey tedbirler alınmıştı³³⁹.

Esas amaç oy verme hakkını mümkün kılmak ve seçim güvenliğini sağlayabilmektir³⁴⁰. Ülke genelinde 21,5 milyon seçmenin³⁴¹ oy kullanabilmesi için güvenli ortamın sağlanması oldukça meşakkatli bir işti. Çünkü Türkiye tarihinde 1970-1980 yılları arasında yaşanan olayların önüne geçmek ancak daha sert müdahalelerle mümkün idi. 1977 Seçimleri için Hakkâri'den 51.432 kayıtlı seçmen bulunmaktaydı. Kayıtlı seçmenlerden 41.132³⁴² kişi oy kullanabilmiştir. Yaklaşık on bin kişi oy kullanamamıştır. Sonuçta 41.132 kişinin oy kullanabildiği 1977 Seçimlerinde Hakkâri'de en fazla oy alan parti 17.336 oyla (%43,4)³⁴³ AP olmuştur. AP'den sonra en fazla oy alarak Hakkâri'de ikinci olan parti 14.577 oyla (%36,5)³⁴⁴ CHP'dir. Hakkâri'den üçüncü olan parti ise 7.372 oyla (%18,5)³⁴⁵ MSP'dir. DP 346 oy (%0,9), CGP 261 oy (%0,6) ve BĞMZ 49 oy (%0,1)³⁴⁶ alabilmiştir. Yapılan seçimlerde hiçbir

³³⁷ T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkâri.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.06.2021), s. 1.

³³⁸ **Milliyet**, 5.6.1977, s. 1.

³³⁹ **Milliyet**, 5.6.1977, s. 1.

³⁴⁰ **Milliyet**, 5.6.1977, s. 2.

³⁴¹ **Milliyet**, 5.6.1977, s. 7.

³⁴² T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkâri.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.06.2021), s. 1.

³⁴³ T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkâri.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.06.2021), s. 1.

³⁴⁴ T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkâri.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.06.2021), s. 1.

³⁴⁵ T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkâri.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.06.2021), s. 1.

³⁴⁶ T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkâri.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.06.2021), s. 1.

partinin tek başına iktidara gelemeyeceği anlaşılmıştır³⁴⁷. Müteakiben kurulan koalisyon hükümeti³⁴⁸ ise Hakkâri halkının hoşuna gitmemiştir³⁴⁹. 1977 Seçimlerinde Hakkâri'den AP milletvekili seçilen kişi yine Ahmet Zeydan'dır³⁵⁰. Zeydan, 13 Haziran 1977 tarihli TBMM toplantısında milletvekili yeminini etmiştir³⁵¹. Ahmet Zeydan, Anadolu (özellikle Güney ve Doğu) coğrafyasında aşiretlerin toplum bağlamında siyasetteki rolünün en iyi örneklerindedir. Bölge toplumunun en büyük aşiretlerinden biri olan Pinyanişi Aşireti'nin lideri Zeydan ailesinin mensubu olarak Ahmet Zeydan oldukça etkiliydi. Topluma söz geçirebilen, toplumu istedikleri bağlamında yönlendirebilen Ahmet Zeydan ve ailesi, yapılan seçimlerde de söz sahibi olabiliyordu. Bu yönüyle farklı dönemlerde, üstelik çeşitli partilerden aday olmasına rağmen genellikle seçimlerde aday olduğu partisinin kazanması tesadüf değildir. Ahmet Zeydan da 1970'lerin son genel seçimlerinde 13 Haziran (1977) günü vekillik yemini ederken bunun bilincindeydi³⁵².

3.3. 1961-1980 YILLARI ARASI HAKKÂRİ'Yİ TBMM'DE TEMSİL EDENLER

3.3.1. Milletvekilleri

3.3.1.1. Ahmet Zeydan

TBMM XII. Dönem CHP Hakkâri milletvekili³⁵³, XIV. Dönem GP Hakkâri milletvekili³⁵⁴ ve XVI. Dönem AP Hakkâri milletvekili³⁵⁵ olarak seçilmiştir. Ahmet Zeydan, 1921 yılında Hakkâri'nin Yüksekova ilçesinde doğmuştur. Babası Kerem Zeydan (Pinyanişi Aşireti Ağası), annesi ise Rendi Hanım'dır. Evli ve 8 çocuk babası olan Zeydan 24 Şubat 2010'da hayatını kaybetmiştir³⁵⁶. Zeydan'ın mezarı Hakkâri'nin Yüksekova ilçesine bağlı Büyükçiftlik beldesinde bulunmaktadır. Hakkâri bölgesinin bilinen büyük aşiretlerinden Pinyanişi aşiretine mensup olan Ahmet Zeydan'ın babası aşiretin ağalarından Kerem Zeydan'dır. Babası Kerem Bey kendi yaşamı boyunca bölge halkının desteklerini ve güvenini, halka yardımcı olması ve halkı benimsemesinden

³⁴⁷ Hakkâri Sesi, 6.6.1977, s. 1.

³⁴⁸ Hakkâri Sesi, 8.6.1977, s. 1.

³⁴⁹ Hakkâri Sesi, 8.6.1977, s. 1.

³⁵⁰ TBMM Albümü, s. 1051.

³⁵¹ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 5, Toplantı: 1, Cilt: 1, 13.6.1977, s. 4.

³⁵² Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 5, Toplantı: 1, Cilt: 1, 13.6.1977, s. 4.

³⁵³ TBMM Albümü, s. 795.

³⁵⁴ TBMM Albümü, s. 923.

³⁵⁵ TBMM Albümü, s. 1051.

³⁵⁶ TBMM Albümü s. 795.

ötürü elde edebilmiş örnek bir kişilik olarak bilinmektedir. Ahmet Zeydan dönemin zor koşullarına rağmen ilköğrenimini Yüksekova'da, ortaöğrenimini ise Van Ortaokulunda tamamlamıştır. Uzun yıllar CHP Yüksekova İlçe İdare Kurulu başkanlığını yapmıştır. 1954-1957 ve 1961 seçimlerinde CHP'den milletvekili seçilmiştir³⁵⁷.

3.3.1.2. Ali Karahan

Karahan 1918 yılında Siverek'te Karahan aşiretine mensup olarak dünyaya gelmiştir. Babası Şeyho, annesi ise Huriye Hanım'dır. İlköğrenimini Siverek'te, ortaöğrenimini Urfa'da ve lise öğrenimini ise Diyarbakır'da tamamlamıştır. 1954-1957 yılları arasında temyiz mahkemesi başkan yardımcılığında bulundu. 1957 yılı içerisinde temyiz mahkemesinden ayrılarak Ankara Barosuna avukatlık kaydını yaparak avukatlığa başlamıştır.³⁵⁸ 1965 Genel Seçimlerinde TBMM'ye YTP tarafından Hakkâri'den milletvekili aday yapılmıştır. Uzun yıllar bu bölgede hâkimlik yapmasından dolayı sevilen bir sima olarak belirmiş ve yörenin güçlü aile ve aşiretlerinin de desteğini alarak seçilmiştir. Kendisi, Siverek'in önde gelen ailelerinden biri olan Karahanlılara mensup olup Kürtçe ve az düzeyde Fransızca bilmekteydi. Hukuk ve kanun adamı olan Ali Karahan, 5 Eylül 2003 yılında hayatını kaybetmiştir³⁵⁹.

3.3.1.3. Mikâil İlçin

İlçin, 1926 yılında Hakkâri'de doğdu. Babası Hakkâri çevresinde mukim olan Hani aşiretinin ileri gelenlerinden Mehmet Bey idi. Annesi ise Piruze Hanım'dır. İlköğrenimini Hakkâri merkezde tamamlamıştır. 1944-1953 yılları arasında Beytüşşebap ilçesinde maliye tahsildarı olarak memuriyete başlamıştır. 1953-1955 yılları arasında Çukurca ilçesi tahrirat kâtibi olarak görev yapmıştır. 1955-1956 arasında Hakkâri İl İdare Heyetine vazi, 1956-1960 arasında İl Nahiye Müdürü, 1962 yılında Şemdinli Kaymakam Vekilliği görevlerini yürütmüştür.³⁶⁰ İlçin, belediyeçilik konusunda Hakkâri'de yetkin bir şahsiyet örneği olup, Beytüşşebap'ta Maliye Tahsildarlığı, Çukurca'da Tahrirat Kâtipliği, Nahiye Müdürlüğü ve Hakkâri Belediye Başkanlığı gibi görevlerde yer almış olmasından dolayı Hakkâri bürokrasini yakından bilmekteydi. Bu sebeple 1963 yılında yapılan yerel seçimlerde Hakkâri Belediye

³⁵⁷ TBMM Tercüme-i Hal, HT.2662.4.1.

³⁵⁸ TBMM Tercüme-i Hal, HT.2966.4.2.

³⁵⁹ TBMM Albümü, s. 860.

³⁶⁰ TBMM Tercüme-i Hal, HT.3448.4.4.

Başkanlığına seçilir. 1973 yılında yapılan genel seçimlerde CHP'den Hakkâri milletvekili seçilen İlçin, 11 Ocak 2007 tarihinde hayatını kaybetmiştir³⁶¹.

3.3.2. Cumhuriyet Senatosu

3.3.2.1. Mehmet Sait Erdinç (6 Ocak 1961-25 Ekim 1961)

27 Mayıs'tan sonra Hakkâri'den Kurucu Meclis üyeliğine Sait Erdinç seçilmiştir³⁶². Hakkâri üyesi Erdinç, 1924'te Van/Erciş'te dünyaya gelmiştir. İdris Bey ve Zarife Hanım'ın oğlu olan Erdinç, iki çocuk babasıdır. İlkokulu doğduğu yerde 1937 yılında, 1940'ta ortaokulu Diyarbakır ilinde ve 1943'te ise liseyi Erzurum'da bitirdi. 1947'de İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. İki yıl sonra avukat olarak İstanbul Barosuna kayıt olmuştur. Erdinç bir süre Van/Erciş'te avukatlık yaptıktan sonra 1951-1957 yılları arasında çeşitli görevlerde yer almıştır. Erciş CHP İlçe Başkanlığında, 16 Kasım 1955-1 Aralık 1956 tarihleri arasında Erciş Belediye Başkanlığı gibi farklı görevlerde yer aldı. 1957 seçimlerinde aldığı 29.913 oyla Van CHP milletvekili olarak TBMM'ye dâhil oldu. 6 Ocak 1960-25 Ekim 1961 tarihleri arasında Kurucu Meclis Hakkâri İli Temsilcisi olarak seçilmişti. Aldığı bu görev sonrasında da çeşitli makamlarda bulundu. Bunlardan biri 14 Şubat 1963 tarihinde 3. Noter olarak atanmasıydı³⁶³. Mehmet Sait Erdinç, Hakkâri'den 27 Mayıs döneminden sonra parlamentoya dâhil olan ilk isimdir. Yaklaşık 9 aylık temsilcilik döneminde Hakkâri halkının isteklerini olağanca meclise taşımak için uğraş göstermiştir.

3.3.2.2. Adil Türkoğlu (15 Ekim 1961-26 Mart 1963)

Adil Türkoğlu, 1907 yılında Van'da doğmuştur (ö. 26 Mart 1963). Süleyman ve Saniye çiftinin oğlu olan Türkoğlu, orduda birtakım görevlerde yer almış önemli bir kişidir. Türkoğlu, komuta kademesinde, birbirinden farklı ve yüksek kademelere varabilecek kadar³⁶⁴ üst düzey görevlerde yer almıştır. Türkoğlu, siyaset ya da parlamenter sistemde ordu-siyaset ve ordu-millet anlayışının önemli bir örneğidir. Esasına bakılırsa ordu-millet anlayışı, sivil-asker ayrımını yok eden ve askeri kural ve değerlerin toplum tarafından benimsenmesini ve toplum bilincini ifade eden

³⁶¹ TBMM Albümü, s. 988.

³⁶² T.C. Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi, Cilt: 6/28. Birleşim, 23.03.1961, s. 93.

³⁶³ Zühtü Arslan, Türk Parlamento Tarihi TBMM-XI. Dönem (1957-1960), III. Cilt, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No. 156, 2011, s. 968-969.; TBMM Tercüme-i Hal, HT.2500.2.2.

³⁶⁴ TBMM Albümü 1920-2010, Cilt: 4, Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, No. 1, 2010, s. 1712.

yaklaşımından ibarettir. Bu yaklaşım generallerin önderliğinde toplumların savaşçı niteliklerine değinerek toplumu ve dolayısıyla ülkeyi, devleti komuta kademesi bağlamında şekillendirmeyi³⁶⁵ amaç edinmektedir. Ordu-millet anlayışının aslında pek demokratik olmamasına, ordunun yönetimde halktan daha fazla etkin olmasına rağmen bir ordu mensubu olarak Türkoğlu'nun seçilmesi oldukça önemlidir. Türkoğlu, 21 Şubat 1963 tarihinde yapılan kanun görüşmelerinde, “Sürekli Görevle Yabancı Marketlerde Bulunan Memurların Aylıkları” hakkındaki 4991 Sayılı Kanun'da değişiklik yapılmasına dair kanuna oy kullanamamıştır³⁶⁶. Zira izin almıştı. Onun izin talep metninde hasta olduğu anlaşılmaktadır. Hastalığından ötürü 24.1.1963 tarihinde 20 gün izinli olduğu kararlaştırılan³⁶⁷ Türkoğlu yaklaşık 2 ay sonra hayatını kaybetmiştir.

3.3.2.3. Mehmet Necip Seyhan (7 Haziran 1964-14 Ekim 1973)

Seyhan, 27 Mayıs'ın etkileri sonucunda meydana gelen Cumhuriyet Senatosu bağlamında evvela CHP'den senatör olmuş³⁶⁸ önemli Türk siyasi isimlerindedir. 1917 yılında doğan (ö. 16.12.1987) Seyhan, A. Ü. Siyasal Bilgiler Okulu'ndan mezun olup çeşitli ve önemli memurluklarda görev yapmıştır. İlk olarak CHP, sonra GP ve sonra AP senatör görevinde bulunan Seyhan'ın 1969 yılında mecliste Hakkâri ahvâlini özetler nitelikteki konuşması oldukça önemlidir. Seyhan, yaptığı konuşmasında yerli halkın yol sorunları ve ulaşım problemlerinden muzdarip olduğunu dile getirmektedir. Bu bağlamda bahsi edilen dönemlerde Hakkâri'de mevcut beş kazanın genelinde yolların kötü olduğunu ifade ederken, halkın ulaşım şartlarının geliştirilmesi için gereken şartları öne sürmüştür. İçinde bulunulan çağa rağmen yolların neden kötü olduğundan şikâyetlerde bulunmuştur. Konuşmasında, Hakkâri'nin Türkiye'nin en bakımsız bölgesi olduğunu belirten Seyhan, kış aylarının bastırmaya başladığı Ekim ayından Nisan ayının ilk günlerine kadar yolların neden kapalı olduğunu sormaktaydı. Kapalı olan yollardan dolayı vatandaş yiyecek stokunu ona göre ayarlamaktaydı. Yolların açılmama süresi uzadıkça halk zorluklar içinde kalmıştır. Vatandaşların yoksul olduğundan ötürü uzayan bu süre içinde, stok kurmakta zorlandığını ifade eden Seyhan, en acil bir şekilde

³⁶⁵ Önder Canveren, “Türkiye’de Ordu-Siyaset-Toplum İlişkilerinin Genel Bir Panoraması: Tarihsel-Sosyolojik Bir Değerlendirme”, *Mülkiye Dergisi*, Cilt 45, Sayı 1, 2021, s. 134.

³⁶⁶ *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Dönem: 1, Toplantı: 2, Cilt: 10, 21.2.1963, s. 318.

³⁶⁷ *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Dönem: 1, Toplantı: 2, Cilt: 8, 29.1.1963, s. 275-276.

³⁶⁸ Tunca Özgişi, “Türk Parlamento Tarihinde Çift Meclis: Cumhuriyet Senatosu Örneği (1960-1980)”, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2011, s. 55.

çözümlerin bulunması gerektiğini öne sürmekteydi³⁶⁹. Esasına bakılırsa Cumhuriyet Senatosu, demokratik bunalımdan kurtulma ve halkın koşullarını iyileştirme çabalarının sonucuydu. Bunun yanı sıra 1961 Anayasası, yasama ve yürütme kuvvetlerinin muhteva ve statüsünü revize etmiş, bağımsızlığını sağlamaya çalıştığı yargı kuvvetine her ikisini denetleme yetkisini sunmuştur. Cumhuriyet Senatosunun kuruluşunun temel gerekçesi, yasamanın daha etkili ve verimli bir şekilde işleyeceği fikrine dayandırılmıştır. Anayasa ve yasama gibi konularda önemli yere sahip olan senatörler, milletvekilleri gibi yasama dokunulmazlığına sahiptirler³⁷⁰.

3.3.2.4. Naci Cidal (14 Ekim 1973-14 Ekim 1979)

Cidal, 1925 yılında (ö. 17.9.1997) Yüksekova ilçesinin Anur köyünde doğmuştur. Pinyanişi aşiretine mensuptu. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitiren Cidal, kütüphane memurlukları ve avukatlık gibi görevlerde yer almış, 1973 (14 Ekim) ve 1979 (14 Ekim) yılları arası CHP Cumhuriyet Senatosu Hakkâri Senatörü olarak seçilmiştir³⁷¹. Görevi dâhilinde bir dönem hastalanmış ve iki ay izin aldıktan sonra tahsisatını alarak görevine geri dönebilmıştır³⁷². Cidal, 8 Haziran 1978 günü yapılan birleşimde, Adile Ayda'nın Başbakan Bülent Ecevit'in dış gezisi ve demeçleri hakkında gündem dışı demeci üzerine yaptığı konuşmaları üzerine rahatsız olmuş ve yalan söylediğini belirtmiştir³⁷³. Bunun yanı sıra, 1979 yılındaki KATÜ Bütçe Kanunu Tasarısına kabul oyu kullanmıştır.³⁷⁴

3.3.2.5. Abdulhaluk/Abdulhalik Özdiñç (14 Ekim 1979-12 Eylül 1980)

Özdiñç, 1935 yılında Hakkâri'de Ertuşi aşiretinin Gravi koluna mensup olarak dünyaya gelmiştir. Baba adı Fuat anne adı Nesibe'dir. Hukuk fakültesi mezunu olan Özdiñç, ilkokul öğretmenliği yapmıştır³⁷⁵. 14 Ekim 1979-12 Eylül 1980 tarihleri arasında AP Cumhuriyet Senatosu Hakkâri üyesi seçilmiştir³⁷⁶. Özdiñç Genel Sekreterlik Kanunlar Müdürlüğü 17.12.1979 tarih ve 06.221.00186 sayılı yazıya

³⁶⁹ **Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, Birleşim: 54, Toplantı: 8, Cilt: 53, 29.4.1969, s. 86.

³⁷⁰ Tunca Özgişi, "Türk Parlamento Tarihinde Cumhuriyet Senatosunun Yeri", **Türkiyat Mecmuası**, Cilt 21, Sayı 2, Aralık 2011, s. 302.

³⁷¹ **TBMM Albümü**, s. 1756.

³⁷² **Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, Birleşim: 63, Toplantı: 13, Cilt: 17, 30.5.1974, s. 33.

³⁷³ **Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, Birleşim: 64, Toplantı: 17, Cilt: 37, 8.6.1978, s. 702.

³⁷⁴ **Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, Birleşim: 38, Toplantı: 18, Cilt: 42, 8.2.1979, s. 170.

³⁷⁵ **TBMM Albümü**, s. 1776.

³⁷⁶ **TBMM Albümü**, s. 1776.

cevaben araştırma komisyonuna seçilmiş³⁷⁷, 1980 Yılı Tekel Genel Müdürlüğü Bütçe Kanunu Tasarısına³⁷⁸ ve 1980 Yılı Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü Bütçe Kanunu Tasarısına kabul oyu kullanmıştır.³⁷⁹

³⁷⁷ Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, Birleşim: 19, Toplantı: 19, Cilt: 44, 3.1.1980, s. 439.

³⁷⁸ Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, Birleşim: 31, Toplantı: 19, Cilt: 45, 6.2.1980, s. 361.

³⁷⁹ Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, Birleşim: 35, Toplantı: 19, Cilt: 46, 10.2.1980, s. 299.

SONUÇ

27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980 darbelerinin Türkiye siyaseti ve toplumun psikososyal durumuna yansımaları bağlamında yapılan araştırma ve inceleme çalışmalarına mütemadiyen rast gelinmektedir. Ancak bahsi edilen olayların Hakkâri'ye yansımaları incelenirken dikkat çeken ilk unsur Hakkâri'deki şeyhler, ağalar ve aşiret beylerinin bölgelerinden siyasi, dini ve etnik sebeplerden dolayı uzaklaştırılmaları (daha açık bir ifadeyle sürgün edilmeleri) öne çıkan bir tarihsel durum olmuştur. Bölgede aşiretlerin toplum üzerindeki etkileri ve aşiret liderlerinin (ağa, şeyh) toplumdaki yeri ve toplumun zikredilen kişilere verdiği öneme bakıldığında aşiret liderlerinin, siyasi hükümetlerin birer temsilcisi konumunda görüldüğü anlaşılmıştır. Buna ilaveten ağa ve şeyhler, gerektiği zaman, belirli kurallar çerçevesinde devlet adına bazı farklı roller de üstelenmişlerdir. Burada kendi aşiret topluluklarına kendilerince hükmettikleri anlaşılmaktadır. Bu durumdaki toplum genel itibariyle kişisel hak ve hürriyetlerine yeterince vakıf değildir. Ayrıca kitle iletişim araçlarının bu zaman zarfında Hakkâri'deki varlığının eksik oluşu da ulusal çapta meydana gelen kimi siyasi ve hukuki durumlardan yerel halkın bihaber bir hayat yaşıyor olması mezkur durumun ortaya çıkmasında önemli bir diğer faktör olmuştur. Ayrıca Hakkari yerinde mukim aşiretleri ulusal siyasete ve zamana bağlı olarak ikame edilen yeni kurallara entegre etmek Ankara'nın ilgilendiği konular arasındaydı. Bu amaçla Cumhuriyet tarihi boyunca yerel halkın güvendiği lider görünümlü bazı ağa ve şeylerden halkın uzak tutulması gerektiği fikri merkezin sürekli ilgilendiği bir mesele olmuştur.

Hakkâri'de halkın siyasete dâhil olması bazı durumlarda problemlili olduğu bilgisine varılmıştır. 1961-1965-1969-1973 yıllarında yapılan genel seçimler halkın en önemli ekonomik uğraşısı olan hayvancılık ile zamansal açıdan çakışmıştır. Özellikle yöre halkının uzun geçen kış aylarına gerekli hazırlıklarını yapmak amacıyla bahar ve erken yaz dönemlerinde yaylarda olduğu zamanlara denk gelmiş olması seçim, parti ve temsilliyet kavramlarını Hakkâri özelinde tartışmalı hale getirmiştir.

Yapılan araştırmalar sonucunda halkın bu seçimlere katılımındaki düşüklüğündeki önemli nedenler arasında: kötü stabilize yollar, ki halkın bu kötü yolları aşmayı bir tür zaman kaybı ve dolayısıyla hasılat eksikliği olarak görmesi ve sonuç olarak halkın seçimlere katılım göstermeyi bir vakit kaybı şeklinde telaki etmesine neden olmuştur.

Çünkü seçimler onların kış için yiyeceklerini depolamayı tercih etmeleri kadar önemli bir gelişme değildir. Ayrıca halk genellikle ekim-nisan ayları arasında ulaşıma kapanan yollardan dolayı kasaba, ilçe ya da şehir merkezlerine inip erzaklarını ya da ihtiyaçlarını alamadıkları gibi dış dünyadaki gelişmelere karşı da bihaber kalmaktaydılar. Dolayısıyla tüm kışı geçirmelerine yetecek kadar erzakı depolama (zımheri) usulüyle geçimlerini sağlayabilmeleri daha mühim bir gündelik uğraştı.

Halkın iktisadi ahvâli incelendiğinde geçim kaynakları arasında hayvancılık, sınır kapısı ticareti ve tarımın önemli olduğu anlaşılmıştır. Sınır kapısı ticaretinin zamanla tarıma nazaran popüler olmaya başladığı saptanırken, halk nezdinde popüler olmasının en temel nedeni, halkın tarıma elverişsiz alanları tarım arazisi haline getirme uğraşlarından zaman kaybettikleri anlaşılmıştır. Ayrıca, sınır kapısı ticareti hem gelir olarak daha iyiydi hem de zaman kazandırma açısından daha avantajlıydı. Bu sebeple partilerin veya iktidarların sınır ticareti ve güvenliği konusundaki hassasiyetleri Hakkâri’de geçimini bu yolda kazanan ailelerin siyasi tercihleri üzerinde belirli bir etkisi olmaktaydı.

Hakkâri’nin yakın dönem tarihinde siyaset-seçimler bağlamında 1950 seçimlerine kadar popüler parti CHP olmuştur. Hakkâri’de 14 Mayıs 1950 Genel Seçimlerinde alınan sonuçlar incelendiğinde oyların tamamının yalnızca bir parti için kullanıldığı görülmüştür. CHP 1950 seçimlerinde Hakkâri’de bütün oyları alan tek parti olmuştur. Seçimlere hazırlık dönemleri incelendiğinde il genelinde CHP teşkilatlanması DP teşkilatlanmasından daha iyi bir durumda olmuş, buna karşılık DP Türkiye genelinde ve Hakkâri’de tam anlamıyla teşkilatlanamamıştır. 1954 yılında yapılan seçimlerde Hakkâri’de en fazla oy alan partinin DP olduğu saptanmış olup, seçim muhtevasında oyların DP-CHP-BĞSZ grupları arasında paylaşıldığı anlaşılmıştır.

DP, 1957 seçimlerinde de Hakkâri’de en fazla oyu almayı başarmıştır. Alınan sonuçlar analiz edildiğinde DP-CHP oylarının önceki seçime oranla pek fazla değişmediği görülmüştür. 27 Mayıs’tan sonra yapılan anayasa oylamasında Hakkâri’nin tamamına yakının “Evet” oyu kullandığı saptanmıştır. Bu göstermektedir ki Hakkâri insanı, mevcut anayasadan memnun değildi, ya da yürürlükteki anayasa Hakkârililerin gerek duyduğu yaşamsal, düşünsel ve kişisel haklarını karşılayamıyordu. Bunun içindir ki oyların ekserisi “Evet” şeklinde kayıtlara geçmiştir.

27 Mayıs 1960 Darbesi'nden sonra gerçekleştirilen ilk milletvekili genel seçimlerinde CHP'nin tekrar en fazla oy alan parti olduğu bilgisi elde edilmiştir. 1965 Genel Seçimlerinde Hakkâri'de en fazla oy almayı başaran bir diğer parti ise YTP olmuştur. 1969 genel seçimlerinde Hakkâri'de en fazla oy olan GP'nin siyasi ideolojisi incelendiğinde partinin geri kalmış zümrelere hitap ettiğinden, bu geri kalmış bölgelere kalkınma bağlamında destekler sunacağından ve partinin kurucu üyeleri arasında Hakkâri bölgesinde söz sahibi olan kimselerin mevcut olmasından ötürü Hakkârililer tarafından seçildiği sonucuna ulaşılmıştır. 12 Mart Muhtırası'ndan sonra yapılan ilk genel seçimde (1973) ilginçtir ki yine CHP, Hakkâri'den en fazla oy almıştır. Buna karşılık, 1969 seçimlerde en fazla oy alarak iktidara gelen partinin (GP) alınan sonuçlar kontrol edildiğinde bir oy bile alamaması başka ilginçlikte bir durumdur. 1980 darbesinden önce yapılan son genel seçimlerde ise Hakkâri'de en fazla oy alan partinin AP olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Hakkâri'de siyaset kısıtlı kişiler tarafından ve genellikle Ankara'nın belirlediği isimler üzerinden gerçekleşmiştir. 1950'li yıllar itibariyle partiler geniş kitlelere ulaşmıştır.

İletişim ağlarının (kısmen) gelişmesi ve çok partili süreç, Hakkâri siyasetine de alternatifler oluşturmuştur. Ancak alternatiflere rağmen konumunu koruyan iki unsur ağa ve aşirettir. Hakkâri'de siyasetin yol almasını, işlemlerini ve gidişatını etkileyen unsurlar, etmenler incelendiğinde göze çarpan ilk mefhum aşirettir. Aşiret lideri, Hakkâri için saygı duyulması önemli görülen bir unsurdur. Aşiret ise bölge insanı için belirtilen kuralları dışına çıkılmaması gereken belirleyici etkidir. Bu bağlamda aşiret/ağa, yapılan seçimlerde en etkili olan unsurdur. Aşiret ve ağa tarafından belirlenen partiye oy vermek bir anlamda zaruriyetti. Çünkü halk ağa ve aşirete sosyal hayat şartları gereği bağlıydı. Belirlenen partiye oy vermemek, halka bir yaptırım olarak yansımaktaydı. Burada önemli bir ekonomik veri olarak gündelik yaşamın merkezinde toprak yer almaktaydı, ancak halkın çoğunluğu belirli bir toprağa sahip ya değildi ya da çok az bir miktara sahipti. Genellikle ağanın topraklarını işliyorlardı ve alınan hasatlara belir bir oranda ağa müşterek idi. Bu nedenle siyasal bir eylem olarak oy kullanmak çoğunlukla ağa tarafından belirlenen partiye oy vermek bir zorunluluktur. Aksi durumunda ise halkın elindeki toprakların ağa tarafından geri alınması gibi bir sonuca sebep olabilirdi. Hem böylesi (meşakkatli olsa da) gelir kaynağından mahrum kalmamak hem ağa korkusu, halkın istenilen kişi ya da partiye oy verilmesini mecbur

bir seçenek haline getirmektedir. Seçimlerin yapılması ya da seçimlerde alınan sonuçlara bakıldığında, aşiret ya da aşiret liderinin etkileri gözle görülür düzeydedir. Buna Ahmet Zeydan, Mikail İlçin ve Naci Cidal en güzel örnekler olarak verilebilir. Zeydan, farklı dönemlerde yapılan seçimlerde birbirinden farklı parti milletvekilliğinden aday olmuş ve buna rağmen partisi genellikle en fazla oy alabilmeyi başarmıştır. Bölgenin en büyük aşiretlerinden birinin lideri olmak, olası seçimlerde, liderliğine saygı duyan insanların da onun için oy kullanması anlamına gelmekteydi.

KAYNAKÇA

- Acar, Hasan, **Türk Siyasal Hayatı Osmanlı Modernleşmesinden Günümüze**, 1. Baskı, Ankara: Nobel Yayınları, 2018.
- Akıncı, Abdulvahap, “Türkiye’nin Darbe Geleneği: 1960 ve 1971 Müdahaleleri”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 9, Sayı 1, 2014.
- Aksu, Ahmet, “Türkiye’de Milletvekillerinin Parti Değiştirmelerinin Siyasi Sonuçları: Yeni Türkiye Partisi Örneği”, (**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**), Dumlupınar Üniversitesi SBE, 2008.
- Akşin, Sina, **Kısa Türkiye Tarihi**, 26. Baskı, İstanbul: T. İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Alanoğlu, Murat, “Zaza Beylikleri, Şeyhler ve İslam”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, Cilt 5, Sayı 3, Aralık 2019.
- Alca, Deniz, “Özal Döneminde Türkiye Siyasetinin Yeniden Yapılandırılması: Muhafazakâr Uyanış”, (**Yayınlanmış Doktora Tezi**), Ankara Üniversitesi SBE, 2012.
- Algül, Süreyya, “Türkiye’de Sendika-Siyaset İlişkisi: DİSK Örneği (1967-1975)”, (**Yayınlanmış Doktora Tezi**), Marmara Üniversitesi SBE, 2013.
- Altan, Bilal, “Hakkâri Halkevi ve Halkodaları”, **Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 7, Sayı 4, 2019.
- Altan, Bilal, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Yapı, Sorunlar ve İngilizlerle İlişkiler Açısından Goyan Aşireti”, **History Studies**, Cilt 12, Sayı 1, 2020.
- Arıcan, Ela, “Anayasa Mahkemesinin Türk Siyasi Hayatındaki Rolü”, (**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**), Pamukkale Üniversitesi SBE, Kasım 2019.
- Armağan, Servet, “Memleketimizde Son Parlamento Seçimleri”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt 40 Sayı 1-4, 1974.
- Arpaci, Muhammet Mustafa, “Türkiye’nin Demokratikleşme Sürecinde Türkiye Devrimci İşçi Sendikalarının (DİSK) Yeri 1971-1980”, (**Yayınlanmış Doktora Tezi**), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2018.

Arslan, Zühtü, **Türk Parlamento Tarihi TBMM-XI. Dönem (1957-1960)**, III. Cilt, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No. 156, 2011.

Ayabakan, Levent, “Kürt-Nasturi İlişkileri ve Ağa Petros’un “Özerk Asur Devleti Projesi” (1919-1923)”, **Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, 2015.

Azamat, Nihat, “Kâdiriyye”, **DİA**, Cilt 24, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.

Bayar, Ahmet, “Bülent Ecevit’in Fikirsal Muhalefeti: Arayış Dergisi”, **(Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi)**, Hacettepe Üniversitesi SBE, 2018.

Baykız, Mehmet Ulaş, “Türkiye’de Vesayet Demokrasisine Bir Örnek: 27 Mayıs 1960 Darbesi”, **(Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi)**, Kafkas Üniversitesi SBE, 2016.

Bayrak, M. Orhan, **Kurtuluş Savaşı ve Atatürk**, 1. Baskı, İstanbul: Kastaş A.Ş, 1990.

Baysal, Yiğit, “Türkiye Siyasetinde Modern-Muhafazakâr Çatışmasının Seçmen Davranışına Etkisi”, **(Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi)**, Bahçeşehir Üniversitesi SBE, 2016.

BCA, 30.0.0.120.765.1.

BCA, 30.1.0.0.1.8.19.

BCA, 30.1.0.0.6.30.17.

BCA, 30.1.0.0.6.31.1.

BCA, 30.1.0.0.63.389.24.

BCA, 30.1.0.0.64.394.29.

BCA, 30.1.0.0.91.570.7.

BCA, 30.10.0.0.77.513.5.

BCA, 30.18.1.2.176.1.9.

BCA, 30.18.1.2.180.56.16.

BCA, 30.18.1.2.186.27.7.

Bıdık, Dinçer, “Türkiye’de Muhafazakârlık ve Liberalizm”, **(Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi)**, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi SBE, 2007.

- Birand, Mehmet Ali, Can Dündar ve Bülent Çaplı, **Demirkırat**, 1. Baskı, İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2016.
- Bora, Tanıl, **Cereyanlar Türkiye’de Siyasî İdeolojiler**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Bozduman, Mehmet Ali, “Geçmişten Günümüze Siyasi Liderliğin Teorik Olarak Gelişimi”, **Esam Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, 2020.
- Bozkır, Gürcan, “Cumhuriyet Halk Partisi’nde Bülent Ecevit ve Ortanın Solu Düşüncesi”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt 4, Sayı 11, Haziran 2005.
- Bozkır, Gürcan, “Türk Siyasal Hayatında Güven Partisi-Milli Güven Partisi-Cumhuriyetçi Güven Partisi (1967-1980)”, (**Yayınlanmış Doktora Tezi**), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1996.
- Bozkurt, Önder, “Anılarda 12 Mart Muhtırası: “Bizden Başka Herkesin İktidarda Olduğu O Dönem”, **G. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 20, Sayı 1, 2018.
- Bruinessen, Martin van, **Ağa, Şeyh ve Devlet**, Banu Yalku (çev.), 8. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Bulut, Mustafa, “Sivas İlbeyli Köy Odaları”, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1, 2017.
- Bulut, Sedef, “Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu”, **Gazi Akademik Bakış**, Cilt 2, Sayı 4, 2009.
- Canveren, Önder, “Türkiye’de Ordu-Siyaset-Toplum İlişkilerinin Genel Bir Panoraması: Tarihsel-Sosyolojik Bir Değerlendirme”, **Mülkiye Dergisi**, Cilt 45, Sayı 1, 2021.
- Cihangir, Derya, “Ragıp Gümüşpala’nın Siyasi Yaşamı”, (**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**), Atatürk Üniversitesi SBE, 2011.
- Cop, Burak, **Türkiye’de Seçim Sistemleri**, 1. Baskı, İstanbul: Tekin Yayınevi, 2018.
- Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, Birleşim: 19, Toplantı: 19, Cilt: 44, 3.1.1980.

- Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, Birleşim: 31, Toplantı: 19, Cilt: 45, 6.2.1980.
- Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, Birleşim: 35, Toplantı: 19, Cilt: 46, 10.2.1980.
- Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, Birleşim: 38, Toplantı: 18, Cilt: 42, 8.2.1979.
- Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, Birleşim: 54, Toplantı: 8, Cilt: 53, 29.4.1969.
- Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, Birleşim: 63, Toplantı: 13, Cilt: 17, 30.5.1974.
- Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, Birleşim: 64, Toplantı: 17, Cilt: 37, 8.6.1978.
- Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, Dönem: 1, Toplantı: 2, Cilt: 10, 21.2.1963.
- Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, Dönem: 1, Toplantı: 2, Cilt: 8, 29.1.1963.
- Çakır, Mehmet Saki, “XIX. Yüzyılda Tarikat-Siyaset İlişkisi: Nehrî Tekkesi Örneği”, **Türkoloji Çalışmaları**, Cilt 11, Sayı 21, Güz 2016.
- Çakmak, Diren, “Türkiye’de Asker-Hükümet İlişkisi: Albay Talat Aydemir Örneği”, **Gazi Akademik Bakış**, Cilt 1, Sayı 2, Mart 2008.
- Çavuşoğlu, Hüseyin, “Süleyman Demirel’in Siyasal Hayatı ve Kişisel Özellikleri”, **S. D. Ü. İktisadi ve İdari Birimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 21, Sayı 3, 2016.
- Çetiner, Mustafa, “Yunanistan’ın Avrupa Ekonomik Topluluğu’na Üyeliği ve Türkiye’ye Yansımaları”, **(Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi)**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2015.
- Çiçek, Muhammet, “Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi ve Türk Siyasal Hayatındaki Yeri”, **(Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2014.
- Çorum, İbrahim, “Anayasa Mahkemesi Kararlarının Bağlayıcılığı”, **(Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi)**, Hacettepe Üniversitesi SBE, 2020.
- Dalyan, Murat G., “XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Hakkâri Şeyhleri Ve Misyonerler”, **Cumhuriyet Devrinin Bir Serhat Vilayeti Hakkâri Uluslararası Sempozyumu: Bildiriler**, Selcan Koçaslan (yay. haz.), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2020.

- Daşçı, Mahmut ve Binali Çomaklı, “Yaylacılık ve Tarımsal Açıldan Önemi”, **Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, Cilt 37, Sayı 2, 2006.
- Demir, Yeşim, “Albay Talat Aydemir’in Darbe Girişimleri”, **ÇTTAD**, Cilt 5, Sayı 13, 2006.
- Demirel, Tanel, **Türkiye’nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi**, 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Dikici, Ali, “12 Eylül 1960 Darbesi Öncesi Türk Polis Teşkilatı’nın Durumu (1977-1980)”, **Tarih ve Günce**, Cilt 1, Sayı 1, Yaz 2017.
- Dinç, Fasih, “Osmanlı-İran Sınırında Toplum ve Siyaset: Caf Aşireti ve Nasturî Cemaati (1839-1914)” (**Yayınlanmış Doktora Tezi**), Hacettepe Üniversitesi SBE, 2020.
- Dokuyan, Sabit, **1945-1950 Yılları Arasında Türkiye (Dış Politika-İç Politika)**, 1. Cilt, 1. Baskı, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013.
- Dokuyan, Sabit, **1945-1950 Yılları Arasında Türkiye (Eğitim, Sosyo-Kültürel Yapı, Ekonomi, Din, Askeri Yapı ve Basın)**, 2. Cilt, İstanbul: IQ K. Sanat Yayıncılık, 2013.
- Emekder, Simge, “1961 Anayasa Referandumu ve Propaganda Faaliyetleri”, **Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 3, Sayı 6, 2020.
- Emiroğlu, Atiye, “27 Mayıs 1960 Darbesi ve Demokrat Parti’nin Tasfiyesi”, **Selçuk Üniversitesi Kadınhanı Faik İçil Meslek Yüksekokulu Sosyal ve Teknik Araştırmaları Dergisi**, Sayı 1, 2011.
- Emre, Yunus, “Türkiye’de Ortanın Solunun Doğuşu: 1965-1967”, (**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**), Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2007.
- Erdoğan, Nevzat, Mustafa Şehitoğlu, “1927 Genel Nüfus Sayımı Verileri Işığında Hakkâri”, **Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 8, 2019.
- Eren, Kenan, “Milli Selamet Partisi ve 14 Ekim 1973 Seçimleri”, (**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**), Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, 2016.

- Ertan, Temuçin Faik, **Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, 6. Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2018.
- Ertem, Barış, “12 Mart 1971 Askerî Müdahalesi Sonrası Ara Rejim ve Türkiye Siyasetine Etkileri (1971-1974)”, **OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi**, Cilt 8, Sayı 14, 2018.
- Esmer, Gülsüm Tütüncü, “Türk Siyasal Yaşamında Ortanın Solu Politikası”, **(Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi)**, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, 2006.
- Fedayi, Cemal, “Ortanın Solu Akımı”, **Liberal Düşünce Dergisi**, Cilt 33, Sayı 33, 2006.
- Gezen, Bünyamin, “Dönemin Tanıklarının Anılarında 12 Mart 1971 Muhtırası”, **(Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi)**, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi SBE, 2020.
- Gezer, Gonca, “D.İ.S.K. Örneğinde Türkiye’de Sendika ve Siyaset İlişkisi” **(Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi)**, Uludağ Üniversitesi SBE, 2011.
- Goloğlu, Mahmut, **Milli Mücadele Tarihi-V Türkiye Cumhuriyeti 1923**, 1. Baskı, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Goloğlu, Mahmut, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-II Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)**, 2. Baskı, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Göktürk, Ece, “Türk-İş’te Sosyal Demokrat Muhalefet ve DİSK’e Yönelim (1970-1975)”, **Mülkiye Dergisi**, Cilt 44, Sayı 2, Haziran 2020.
- Gülbay, Alper, “12 Mart’tan 12 Eylül’e Türkiye’de Seçimler ve Sonuçları”, **(Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2017.
- Gülen, Ahmet, “Siyasî Partilerin Propagandaları Ekseninde 1977 Genel Seçimi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı 65, Güz 2019.
- Güler, Mustafa, “Ortadoğu Jeopolitiğinde Aşiret Yapıları”, **(Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi)**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi SBE, 2019.
- Gürsel, Ali, “Köy Enstitüleri”, **Asia Minor Studies**, Cilt 6, Sayı 11, 2018.

- Hale, William, **Türkiye’de Ordu ve Siyaset**, Ahmet Fethi (çev.), 1. Baskı, İstanbul: Alfa Yayınları, 2014.
- Heckmann, Lale Yalçın, **Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri**, 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Hennerbichler, Ferdinand, “Kürtlerin Kökeni” Ahmet Aslanoğulları (çev.), **Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi**, Cilt 2, Sayı 3, 2016.
- Işıklı, Alpaslan, “27 Mayıs’ın Anımsattıkları”, **Mülkiye Dergisi**, Cilt 34, Sayı 267, 2010.
- İdiz, Ferzende, “Tarihi Süreçte Hakkâri’de Faaliyet Göstermiş Olan Başlıca Târikatlar ve Temsilcileri”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Cilt 11, Sayı 3, Aralık 2019.
- İl İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 2, Milliyet Yayın A.Ş.
- İlyas, Ahmet, **Ağa, Aşiret, Siyaset**, 1. Baskı, Ankara: Kadim Yayınları, 2016.
- Karahan, Recai, **Dünden Bugüne Hakkâri Kilimleri**, 1. Baskı, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007.
- Karataş, Murat, “Türkiye’de Asker Sivil İlişkileri Bağlamında 12 Mart Muhtırası ve Partiler Üstü Hükümet Modeli Üzerine Bir Değerlendirme”, **Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi**, Cilt 2, Sayı 3, 2019.
- Karpat, Kemal H., **Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012**, Güneş Ayas (yay. haz.), İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.
- Kaştan, Yüksel, “II. Dünya Savaşı Sonrası Türkiye-İrak Siyasi İlişkileri”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 19, 2008.
- Kaya, Adnan M., **Hakkâri Tarihi Konuşan Bir Kent**, Ankara: Berikan Yayınevi, 2010.
- Kaya, Yakup, “Türk Siyasal Yaşamında 1954 Genel Seçimleri”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi**, Cilt 7, Sayı 3, 2018.
- Kayalı, Kurtuluş, **Ordu ve Siyaset, 27 Mayıs-12 Mart**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

- Kaynar, Mete K., **Türkiye'nin 1950'li Yılları**, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Keskin, Aslıhan, "Öğrenci Olaylarına Genel Bir Bakış (1968-1980)", **Atatürk Dergisi**, Cilt 2, Sayı 8, 2019.
- Keskin, M. Hakan, **Doğru Sanılan Yanlışlarla Avrupa Birliği**, 1. Baskı, Ankara: Nobel yayın Dağıtım, 2008.
- Keskin, Yusuf Ziya, "27 Mayıs Askeri Darbesi ve 12 Mart 1971 Muhtırası'nın Türk Devlet Teşkilatı ile Siyaset Hayatına Etkileri", (**Yayınlanmış Doktora Tezi**), Atatürk Üniversitesi SBE, 2011.
- Kıyanç, Sinan, "27 Mayıs 1960 Darbesi ve Vesayet Kurumsallaşması" (**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi SBE, 2019.
- Kocakılıç, Gizem, "Kıbrıs Meselesinin Genel Seyri", **Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 3, Sayı 1, Haziran 2021.
- Korkmaz, Engin, "XIX. Yüzyıl'dan Günümüze Hakkâri Siyasi Tarihi", **Hakkâri Siyasi Tarihi Tarihte Hakkâri Sempozyumu Bildiri Kitabı**, 14-15-16 Kasım 2014, Ankara: Canset Form Matbaacılık, 2016.
- Köse, Serdar, "Türk Siyasi Hayatında 12 Mart 1971 Muhtırası", (**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**), Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE, 2010.
- Lewis, Bernard, **İnanç ve İktidar, Orta Doğu'da Din ve Siyaset**, (çev. Ayşe Mine Şengel), 2. Baskı, Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2017.
- Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Boğaç Babür Turna (çev.), III. Edisyon, 9. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2017.
- Limoncuoğlu, Alihan, "Türkiye'de Üçüncü Yolun Başı; Millet Partisi (1948)", **Akademik Hassasiyetler Dergisi**, Cilt 5, Sayı 10, 2018.
- Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre: 1, İçtima: 3, Cilt:1, 8.12.1326/21.12.1910.
- Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre: 3, İçtima: 1, Cilt: 2, 2.7.1330/15.7.1914.
- Memiş, Ekrem, "Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri", **AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt VII, Sayı 1, Haziran 2005.

- Menekşe, Metin, “İzzet Ulvi Aykurt ve Hakkâri Teftiş Raporu”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 12, Sayı 63, 2019.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem: 1, Toplantı: 1, Cilt: 1, 15.11.1961.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem: 2, Toplantı: 1, Cilt: 1, 22.10.1965.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem: 3, Toplantı: 1, Cilt: 1, 22.10.1969.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem: 4, Toplantı: 1, Cilt: 1, 24.10.1973.
- Özacun, Orhan, “Siyaset Tarihimizde Milli Kalkınma Partisi”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Cilt 2, Sayı 2, 2002.
- Özcan, Canan, “Türkiye’de Sendika-Siyaset İlişkisi: TKP Atılım Döneminde DİSK-TKP Örneği”, **(Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul Üniversitesi SBE, 2010.
- Özçelik, Pınar Kaya, “12 Eylül’ü Anlamak”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 66, Sayı 1, 2011.
- Özdağ, Ümit, **Menderes Döneminde Ordu Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali**, 2. Baskı, İstanbul: Boyut Yayıncılık, 2004.
- Özduygün, Yunus, “Türk Siyasi Hayatında 1957 Seçimleri: Tartışmalar ve Beyanlar”, **Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 51, 2021.
- Özgen, Özden, “Hakkâri Bölgesinde Yaşamış Dini Topluluklar”, **ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi**, Sayı 6, 2016.
- Özgen, Özden, **Hakkâri Vilayetinin Sosyo-İktisadi ve Siyasi Yapısı (1923-1960)**, 1. Baskı, İstanbul: Libra Yayıncılık, 2019.
- Özgişi, Tunca, “Türk Parlamento Tarihinde Cumhuriyet Senatosunun Yeri”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt 21, Sayı 2, Aralık 2011.
- Özgişi, Tunca, “Türk Parlamento Tarihinde Çift Meclis: Cumhuriyet Senatosu Örneği (1960-1980)”, **(Yayınlanmış Doktora Tezi)**, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2011.

Öztürk, Emine, “Türkiye ve Fransa’da 1968: Fransa’da Mayıs Ayaklanmasını Başlatan Öğrenci Hareketinden Farklı Yönleriyle Türkiye’de Sosyalist Öğrenci Hareketi”, **U. Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 19, Sayı 34, 2018.

Perinçek, Doğu, **Kemalist Devrim-7 Toprak Ağalığı ve Kürt Sorunu**, 2. Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2010.

Samadova, Vafa, “Karizmatik Lider Çerçevesinde Süleyman Demirel”, (**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**), Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, 2019.

Sander, Oral, **Siyasi Tarih 1918-1994**, Ankara: İmge Kitabevi, 2010.

Savcı, Bahri, “1965 Milletvekilleri Seçimleri Üzerine Bir Analiz”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 20, Sayı 4, 1965.

Sayın, Esmâ, “Hâlid-i Bağdâdî’nin Bingöl ve Hakkâri Çevresinde Yetiştirdiği Önemli Şahsiyetler”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, Sayı: 1, 2017.

Sevinç, Murat, **Türkiye’nin Anayasa İmtihanı Cumhurbaşkanlığı-Başkanlık Tartışması**, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Şafak, Ali, “Hakkârî ve Civarında Halkın Dini ve Ahlâki Yaşayışının Günlük Hayatta Tezahürü Üzerine Bir Araştırma”, **A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 2, 1977.

Şahin, Enis ve Bilal Tunç, “Demokrat Parti’nin Kuruluş Süreci ve DP-CHP Siyasî Mücadelesi (1945-1947)”, **Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, 2015.

Şendal, Tunay, “Cumhuriyet Halk Partisi’nde Ortanın Solu İle Başlayan Metamorfoza Karşı İç Ve Dış Muhalefet”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, Cilt 6, Sayı 2, Haziran 2020.

T.B.M.M. Tercüme-i Hal, HT.2662.4.1.

T.B.M.M. Tercüme-i Hal, HT.2966.4.2.

T.B.M.M. Tercüme-i Hal, HT.3448.4.4.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 8, Toplantı: 1, Cilt: 1, 19.8.1946.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 8, Toplantı: 2, Cilt: 8, 26.12.1947.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 9, Toplantı: 1, Cilt: 8, 11.6.1951.

- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 5, 14.2.1951.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 6, 22.2.1951.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 3, Cilt 22, 11.05.1953.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 4, Cilt: 25, 13.11.1953.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 4, Cilt: 22, 9.12.1949.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 4, Cilt: 24, 14.2.1950.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 1, 2.5.1336/2.5.1920.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 3, 4.9.1336/4.9.1920.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: 6, İçtima: F, Cilt: 2, 3.5.1939.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: VI, İçtima: 1, Cilt: 1, 10.4.1939.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: VII, İçtima: 1, Cilt: 1, 5.4.1943.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, İçtima: 1, Cilt: 5, 24.11.1955.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, İçtima: 2, Cilt: 10, 20.2.1956.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, İçtima: F, Cilt 1, 17.5.1954.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, İçtima: F, Cilt: 1, 14.05.1954.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, İçtima: 1, Cilt: 1, 15.11.1957.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, İçtima: 2, Cilt: 6, 5.1.1959.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, İçtima: 2, Cilt: 6, 9.1.1959.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, İçtima: 3, Cilt: 12, 28.2.1960.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, Toplantı: 3, Cilt: 10, 25.11.1959.
- T.C. Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi**, Cilt: 6/28. Birleşim, 23.03.1961.
- T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevresine göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkâri.pdf>, (Erişim Tarihi: 15.05.2021).

- T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Milletvekili Genel Seçimleri, <https://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007>, (Erişim Tarihi: 02.06.2021).
- T.C. Yüksek Seçim Kurulu, 9 Temmuz 1961 Anayasa Değişikliği Halk Oylaması Sonucu, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/1961Referandum/9-Temmuz-1961-Halk-Oylamas%C4%B1.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.06.2021).
- Taşyürek, Muzaffer, **Adnan Menderes**, 1. Baskı, İstanbul: Anonim Yayıncılık, 2009.
- TBMM Albümü 1920-2010**, Cilt: 2, Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No.: 1, 2010.
- TBMM Albümü 1920-2010**, Cilt: 4, Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No.: 1, 2010
- TBMM Tercüme-i Hal** HT.1399.1.8.
- TBMM Tercüme-i Hal**, HT.1227.1.7.
- Tekin, Ferhat, “Hakkâri Örneğinde Aşiret, Cemaat ve Akraba Örüntülerinin Modernleşme ve Kırsal Çözülme Sürecindeki Siyasal ve Toplumsal Sonuçları”, **(Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi)**, Selçuk Üniversitesi SBE, 2005.
- Tezcan, Mahmut, “Memleketimizde Köy Yaşantısının Bazı Toplumsal Sorunları ve Çözüm Yolları”, **Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, 1969.
- Top, Mehmet, **Hakkâri**, Ankara: Anıt Matbaa.
- Tuna, Işıl, “27 Mayıs’ın Gölgesinde Demokrasiye Dönüş; 15 Ekim 1961 Genel Seçimleri”, **ÇTTAD**, Cilt 20, Sayı 40, Bahar 2020.
- Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, 4. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Tuncer, Hüner, **İsmet İnönü’nün Dış Politikası (1938-1950) İkinci Dünya Savaşında Türkiye**, 2. Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012.
- Turan, Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, 6. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2001.

- Turhan, Kaan, **Doğu'da Aşiret ve Toprak Sorunu**, İstanbul: Ulak Yayıncılık, 2017.
- Türk, Hikmet Sami, "Türk Seçim Sisteminde Oy Hakkı", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 26, Sayı 3, 1969.
- Türkdoğan, Orhan, **Doğu ve Güneydoğu Kabile-Aşiret Yapısı**, 2. Baskı, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006.
- Uluç, A. Vahap, "Kürtlerde Sosyal ve Siyasal Örgütlenme: Aşiret", **Mukaddime**, Cilt 2, Sayı 2, 2010.
- Uludağ, Süleyman, "Adeviyye", **DİA**, Cilt 1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988.
- Uludağ, Süleyman, "Adî b. Müsâfir", **DİA**, Cilt 1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988.
- Uyar, Çağhan ve Esen Ertuğrul, "Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Siyasal Modernleşmesi Açısından Milliyetçi Cephe Hükümetleri (1975-1978)", **Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, 2020.
- Uygur, Günay Dumrul, "Türkiye İşçi Partisi 1961-1971", **(Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2020.
- Uysal, Ayşen, **Sokakta Siyaset Türkiye'de Protesto Eylemleri, Protestocular ve Polis**, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Yavuz, Nurcan, "Milli Mücadelede Mazhar Müfit Kansu", **Atatürk Dergisi**, Cilt 1, Sayı 5, 1991.
- Yeşilbursa, Behçet Kemal, "İngiliz Belgelerine Göre Türkiye'de 1960, 1971 ve 1980 Askeri Müdahaleleri", **Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1, 2019.
- Yılmaz, Ensar, **Türkiye'nin Demokrasiye Geçiş Yılları 1946-1950**, 1. Baskı, İstanbul: Birey Yayınları, 2008.
- Yılmaz, Mehmet, **Çağdaş Türk Dünyası Tarihi**, Konya: Palet Yayınları, Şubat 2017.
- Yılmaz, Miraçhan, "Bir Modernleşme Projesi Olarak Halkevleri: Ünye Halkevi ve Faaliyetleri", **Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt 16, Sayı 62, 2018.

Yuca, İrşad Sami, “Tek Partili Dönemi Türkiye’sinin Taşrasından: Hakkâri Hakkında Aykurt ve Kazandıoğlu Raporlarının Anlattıkları”, **Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 8, Sayı 1, 2019.

Yücel, İdris, “Turkey’s May 27, 1960 Coup through The Frenc Diplomatic Reports” **Bilig**, Sayı 90, 2019.

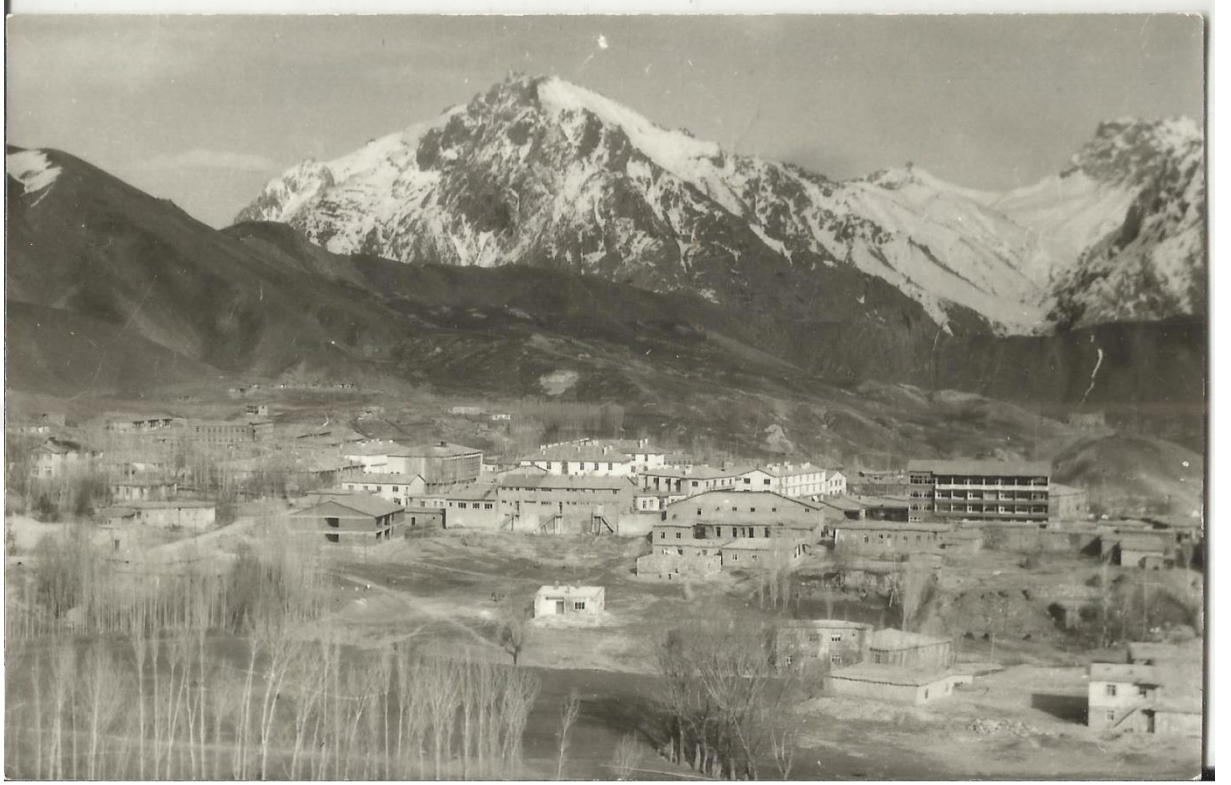
Zengin, Ersoy, “Binbaşı Ragıp Gümüşpala’nın Tunceli Raporu (1936-1937)”, **Belgi Dergisi**, Cilt 2, Sayı 20, Temmuz 2020.

Zürcher, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, Yasemin Saner (çev.), 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

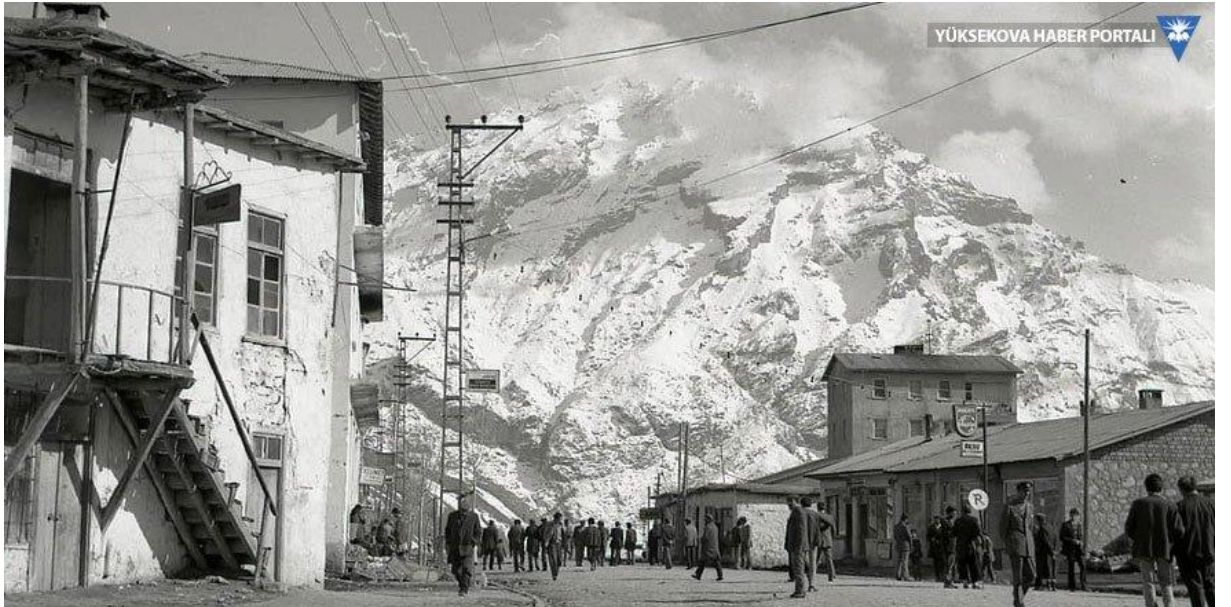
EKLER

Ek 1: Eski Hakkâri 1960'lı Yıllar

(<https://images.app.goo.gl/GLZwDZXyL1VqyYUf7> 04.09.2021).

Ek 2: 1970'li Yıllarda Hakkâri Toplumu

(<https://images.app.goo.gl/indjQViwaWELb1GNA> 04.09.2021).

Ek 3: 1970'li Yıllarda Hakkâri'de Yaşam

(<https://images.app.goo.gl/GtHZJuUmJPnrS1Lw7> 04.09.2021).

Ek 4: 1970'li Yıllarda Çukurca Köylüleri

(<https://images.app.goo.gl/UhcmPc9e2WrbBUdD8> 04.09.2021).

Ek 5: Hakkâri'nin Önde Gelen Simaları 1970'lerin Sonu

(<https://images.app.goo.gl/5oHb5pVAQRjzYVRw7> 04.09.2021).

Ek 6: 1960-1980 Yılları Arası Hakkâri Milletvekilleri (1960-1980)

Ahmet ZEYDAN

(<https://images.app.goo.gl/2F5coxmb36mW247L9> 04.09.2021).

Mikail İLÇİN

(<https://images.app.goo.gl/GviMjH2GidP2sgnQ8> 04.09.2021).

Ali KARAHAN

(<https://www5.tbmm.gov.tr//develop/owa/mazbatalar.sonuc> 04.10.2021).

Ek 7: Hakkâri'yi Cumhuriyet Senatosunda Temsil Edenler

Mehmet Sait Erdiç (6 Ocak 1961-25 Ekim 1961 Kurucu Meclis Hakkâri Üyesi)

(<https://images.app.goo.gl/fjpJW4sVTLvxAR879> 28.9.2021)

Adil Türkoğlu (15 Ekim 1961-26 Mart 1963 tarihleri arası CHP Cumhuriyet Senatosu Hakkâri Üyesi)

(https://admin.biyografya.com/_docs/photos/Oba074b2ae3217563197e928702ef32c.jpg 28.9.2021).

Ek 8: 1965 Genel Seçimlerinde Hakkâri'de Alınan Sonuçlar

HAKKÂRİ

Seçmen sayısı	:	31.249
Oyunu kullanan seçmen sayısı	:	25 321
Katılma oranı	:	% 81,02
Geçerli oy sayısı	:	24.879
A. P. nin geçerli oy sayısı	:	1.373
C. H. P. » » »	:	9.338
C. K. M. P. » » »	:	205
M. P. » » »	:	253
Y. T. P. » » »	:	13.710

Seçimi kazanan adayın
adı ve soyadı

Bağlı olduğu siyasi parti

1 — Ali Karahan

Yeni Türkiye Partisi

(<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/12130.pdf> 04.09.2021).